

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK'ÜN 100. DOĞUM YILINA ARMAĞAN

İSLÂMIN YAYILIŞ TARİHİ (VII - XI. YÜZYILLAR)

Y a z a n :

Prof. Dr. Robert MANTRAN

Ç e v i r e n :

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

A. Ü. İlahiyat Fakültesi

ANKARA

İSLÂMIN YAYILIŞ TARİHİ

(VII - XI. YÜZYILLAR)

Y a z a n :

Prof. Dr. Robert MANTRAN

Ç e v i r e n :

Doç. Dr. İsmet KAYAOĞLU

A. Ü. İlâhiyat Fakültesi

Kitabın adı :
Robert Mantran
L'expansion musulman (VIIe - XIe siècles)
Presses Universitaires de France, Paris 1969

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sayfa

ÖNSÖZ	VIII
-------------	------

BİRİNCİ BÖLÜM

I- BİBLİYOGRAFYA	1
I- Kaynak eserler. Genel nitelikte eserler	1
II- Arabistan ve İslâm Öncesi Doğu	5
III- Hz. Muhammed. Kur'an. Tasavvuf	7
IV- Hukuk. Sosyal hayat ve Siyaset	9
V- Edebiyat. Bilim	12
VI- Sanat ve Arkeoloji	14
VII- İlk halifeler devri ve Emeviler	15
VIII- xı. yüzyılın ortasına kadar Abbasîler	20
IX- Fatımîler	25
X- Kuzey Afrika ve İspanya	26
Belli başlı dergiler	28
II- KRONOLOJİK TABLO	31
I- İslâm Öncesi Çağ	31
II- Hz. Muhammed ve İslâmın tebliği	31
III- İlk halifeler. Arap fethi	32
IV- Emevîler (661-750)	34
V- Abbasîler. xı. yüzyılın ortasına kadar Orta-Doğu	37
VI- viii. yüzyılın ortasından xı. yüzyılın sonuna kadar İspanya ve Kuzey Afrika	44
A) İspanya	44
B) Kuzey Afrika	46

İKİNCİ BÖLÜM

DEVİRİN GENEL NİTELİKLERİ, TEMEL MESELELERİN ORTAYA SERİLMESİ ÜZERİNE BİLGİLERİMİZİN DURUMU

	Sayfa
GİRİŞ	57
I. BÖLÜM	61
CAHİLİYE ÇAĞI ARABİSTANINDAN HZ. MUHAM- MEDİN ÖLÜMÜNE	61
A- İslâmdan önce Arabistan	61
B- Hz. Muhammed	67
Vahiy ve Tebliğin başlaması	69
C- Hz. Muhammed Medine’de	74
D- Hz. Muhammed’in son yılları ve Arabistan’da müs- lûmanlığın yayılışı (628-632)	78
E- İslâm dini ve ameli hükümleri	81
II. BÖLÜM	86
ARABİSTAN DIŞINA İLK MÜSLÜMAN AKINLARI VE HALİFELİĞİN OLUŞUMU	86
A- İsyanlar ve barış	86
B- Arabistan dışına akınlar	87
1. Mezopotamya’nın fethi	89
2. Filistin ve Suriye’nin fethi	89
3. Mısır’ın fethi	91
C- İslâm İmparatorluğunun organizasyonu	92
D- Osman’ın halifeliği	96
E- Ali’nin halifeliği	99
III. BÖLÜM	102
EMEVLER, ARAP İMPARATORLUĞU	102
A- Yeni siyasi yönelim ve idarenin güçlükleri	103
1. Muaviye’nin reformları	103
2. İç anlaşmazlıklar	104
B- İkinci İslâm fütuhatı	108

	<u>Sayfa</u>
1. İstanbul'a karşı akınlar	108
2. Orta-Asya ve Hindistan'a akınlar	110
3. Kuzey Afrika ve İspanya'nın fethi	110
C- Emevî İmparatorluğunun yönetimi	112
1. Merkezi hükûmet ve Eyaletler	112
2. Toprak ve maliye	114
3. Sosyal ve ekonomik hayat	115
D- Emevî ailesinin sonu	118
IV.BÖLÜM	120
ABBASİLER: İSLAM İMPARATORLUĞU	120
A- Abbasi halifeliğinin zirvesi	121
1. İlk halifelerin rolü	121
2. Ehl-i sünnete karşı mu'tezile	123
B- Hükûmet ve hükûmetin kurumları	125
1. Halife	125
2. Vezir, idare, ordu	126
C- Ekonomik hayat	127
1. Ticaret	127
2. Şehirler	130
3. Kır	131
D- Kültür ve san'at hayatı	132
1. Bilim	133
2. Edebiyat ve dinî bilimler	134
E- Abbasilerin çöküşünün başlaması (ix. yüzyılın sonu x. yüzyılın başı)	136
1. Başkaldırmalar	136
2. Bağımsız emirlikler	138
V. BÖLÜM	140
x. YÜZYIL, DEĞİŞİMLER YÜZYILI, SÜNNİLİĞE KARŞI ŞİİLİK	140
A- Şiiliğin zaferi: Karmaîler ve Fatimîler	140
1. Doktrin	141
2. Karmatîler	143

	<u>Sayfa</u>
3. Fatimiler	144
4. Abbasilerin çöküşü	147
B- Sunniliğin Batı'da gelişmesi. İspanya Emevileri	149
1. İspanya'da İslamiyetin yayılışı	149
2. Kurtuba Emirliği	150
3. Müslüman İspanya'nın zirveye ulaşması: Kurtuba Halifeliği	151
C- x.yüzyılda İslâm Dünyasının birlik ve çeşitliliği ...	153
1. Birliğin temelleri	154
2. Çeşitliliğin temelleri	155
VI. BÖLÜM	157
ARAP DÜNYASININ SONU (xı.Yüzyılın ilk yarısı)	157
1. Hristiyan saldırıları	157
2. Doğuda Abbasiler	158
3. Fatimî Halifeliği:	159
a) Mısır ve Suriye	159
b) Kuzey Afrika	161
4. İspanya	162

Ü Ç Ü N C Ü B Ö L Ü M

SORUNLAR, ORTAYA KONUSU VE ARAŞTIRMALARIN PERSPEKTİFİ	165
GİRİŞ	167
İSLÂM TARİHİNİN SORUNLARI ÜZERİNE GÖRÜŞLER	167
I. BÖLÜM	171
DİNİ MESELELER	171
A- Dini meselelerin önemli yeri	171
B- Çeşitli açıklamalar. Kaynakları ve sonuçları	172
C- Ehl-i sünnetin şekil alışı	176
II. BÖLÜM	179
HÜKÜMET VE İDARE	179

	<u>Sayfa</u>
A- Halifelik	179
1. Teori ve doktrinler	179
2. Tarihi evrim	181
3. Halifenin tayini	183
4. Halifenin görevleri	184
B- Hükümet araçları	185
1. İdarenin yüksek görevlileri	186
2. Hukuki teşkilat	187
3. Ordu	189
III. BÖLÜM	191
ARAP-İSLÂM TOPLUMU	191
A- Yeni bir toplumun oluşumu	191
B- Mevâli	194
C- Himaye görenler (Zimmî'ler)	197
D- Şehirde oturanlar	202
E- Köylüler	205
IV. BÖLÜM	206
EKONOMİK GELİŞME	206
A- Müslüman ülkelerin ekonomik hayatının evrimi	206
B- Ticari anlayışlar	208
C- Ordu ve "İkta"	210
D- "Vakıf" ve "Hubus"	212
E- Tarım ekonomisi	213
F- Şehirler: Meslekler ve tâcirler	215
V. BÖLÜM	221
SANAT VE KÜLTÜREL GELİŞMENİN GÖRÜNÜMLERİ	221
A- Arap dili ve Kültürel gelişme	221
B- Sanat ve sanat eserlerinin yayılması	223
SONUÇ	227
DİZİN	229
HARİTALAR	240

ÖNSÖZ

Bu kitap, Ortaçağ İslam Dünyasının meselelerinden haberdar okuyuculara hitap ettiği gibi, bu meseleleri tanımak isteyen meraklı, orientalist olmıyan kimselere de hitap eder. İçindekiler, İslamın yayılış Tarihi (VII.-XI. yüzyıllar) başlıgından da anlaşılacağı üzere ilk çağlardaki İslam alemini açıklamaya çalışır: Büyük bir kuvvet, kendi fetih gücünü gösterdiği gibi, ekonomik ihtiyaçlara hakim olmayı, yeni ve parlak bir uygarlığı geliştirmeyi ve kısacası yayılmayı da gösterebildi.

Konunun ve ortaya çıkan sorunların açıklanması için ilk kısmı teşkil eden bibliografik ve kronolojik verilerden sonra ikinci kısımda bilgilerimizin bir bilançosunu yapmak yani onbirinci yüzyılın ortasına kadar bizim için önemli görünen tarihi iyi tanımaya yarıyan en önemli noktaların ve faktörlerin üzerinde durarak İslâm tarihinin temel olayları sıralandı. Bu nedenle Hz.Muhammed'in hayatı ve nübüvvetine, İlk İslâm tarihine, geniş bir yer verdik. Bu olmadan olayların devamını anlamak imkânsızdır. Aynı şekilde, siyasî ve askerî olaylardan ziyade, yürürlükte olan hükûmet kurumları, dinsel münakaşalar, İslam Dünyasının şekil değiştirmesi konuları üzerinde de durduk. Çünkü bunlar yeni bir toplumun Eski Dünya üzerine bu çağda üstünlüğünü kuran İslâm toplumunun doğuşunu ve evrimini açıklar.

Siyasî tarih kısmını hafifletmek için bu ikinci kısmın başına İslâm tarihinin belli başlı olaylarının devamı bulunan kronolojik tablolar koyduk.

Bu dizi eserlerdeki esprinin gereği olarak, üçüncü kısım, İslam Dünyasının büyük meselelerini ortaya koymak, münakaşa etmek ve araştırmaların yönünü göstermek olacaktı. Bu bizi yeniliği ve karmaşıklıkla ilgili, bütün İslâm Dünyası tarihini ele almaya sürükleyecekti. Üstelik bu görev bizden bir "İslami" kültüre sahip olmamızı isteyecekti. Öte yandan henüz İslâm tarihinin neşredilen kitaplar, makaleler, araştırmalar yığınınına bakarak kendi sınırları içinde, araştırmacıların bir işi olarak kaldığı ve bu tarihin genel olarak uzaktan görüldüğü malumdur.

Ancak yakın bir tarihten beridir ki bazı ekonomik ve sosyal meseleler ele alınıp İslâm öncesi devirlerle ilgili mukayeselere ve olayların gelişmesini daha iyi anlamak için geniş bir devir üzerinde daha büyük araştırmalara girişildi.

Bu koşullar içinde, bütün meseleleri ele almak münakaşasını yapmak ve sonuç almak bir ansiklopedist olmadan mümkün değildir. Biz ancak belli başlı meseleleri kendi evrimleri içerisinde takdim etmek ve üzerinde tartışılan meselelerin muhasebesini yapmakla yetindik. Ve nihayet bizim için en başta gelen hipotezler ve araştırmaların perspektifi üzerinde fikir verdik.

Bibliyografiye ne özel bir önem verdik ve ne de bunun üzerinde açıklamalar yaptık. Bu iş 20 yıl önce Jean Sauvaget tarafından yapıldı. Okuyucuya buna baş vurmaya tavsiye ederiz. Zira, Ortaçağ İslâm tarihi için gerçek bir giriş teşkil eder. Herhalde hiç kimse buna başvurmaksızın edemez.

Nihayet, unutmamamız gerekir ki, burada bahis konusu olan uygarlık, bizim iyi bildiğimiz uygarlıklardan farklıdır. O halde, bazı düşünceleri ve bazı "batılı" gelenekleri bir tarafa bırakıp Avrupalılardan başka diğer insanların da, insanlığın ilerlemesine katkıda bulunduklarını kabul etmek gerekir. Ortaçağ İslâm uygarlığı, yalnız Arapların ve diğer müslümanların iftihar ettikleri kadar değil, bütün insanlık için de oldukça parlak idi.

1 JEAN SAUVAGET, *Introduction à l'histoire de l'Orient musulman* Claude Cahen tarafından genişletilmiş ve gözden geçirilmiş baskısı Paris 1961, Bunun İngilizce çevirisinin 2. baskısını tavsiye ederiz. (Univ. of California Press, 1965) Fransızca baskısından daha geniş.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİBLİYOGRAFYA

MÜRACAAT KİTAPLARI - GENEL NİTELİKTE OLANLAR

- 1- **Amani (M.)**, storia dei musulmani di Sicilia, nouvelle edition: C. Nallino, 3 vol. Catane 1933-1939.
- 2- **Berchem (M. Van)**. Corpus Inscriptionum Arabicarum (C.I.A) avec la collaboration de M. Sobernheim, G. Wiet, E. Herzfeld, Halil Edhem. 1 ère partie: Egypte I, Le Caire 1894-1903; Egypte II, Le Caire 1929-1930. 2ème partie: Syrie du Nord, I, Le Caire 1909; Syrie du Nord, II, 2 vol. Le Caire 1954-1956; Syrie du Sud, 3 vol. Le Caire 1920-1949. 3ème partie: Asie Mineure, I, Le Caire 1910-1917.
- 3- **Bousquet (G.)**, Les Berbères, Paris 1955.
- 4- **Bréhier (L.)**, Le Monde Byzantin. T. I. Vie et mort de Byzance, Paris 1947.
- 5- **Brockelmann (C.)** Histoire des peuples et des Etats Islamiques, Paris 1949.
- 6- **Cahen (C.)**, l'histoire économique et sociale de l'Orient musulman médiéval, dans *Studia Islamica*, III, 1955.
- 7- **Chauvin (V.)**, Bibliographie des ouvrages arabes et relatifs aux Arabes, Liège 1892.
- 8- **Despois (J.)**, l'Arfrique du Nord, Paris 1949.
- 9- **Diehl (C.) et Marçais (G.)**, le Monde Oriental de 395 à 1081, 2ème édition, Paris 1945
- 10- **Birrot (P.) et Dresch (j.)**, La Méditerranée et le Moyen-Orient. T.I: l'Afrique du Nord; t.II: le Moyen-Orient, 2 vol. Paris 1956.
- 11- *Encyclopédie de l'Islam*, 1ère édit. 4 vol. + supplément, Leyde-Paris 1913-1935; 2ème édit. (en cours de parution, lettres A-H), Leyde-Paris 1954-1968.

- 12- Ettinghausen (R.). A selected and annotated bibliography of books and periodicals in western languages dealing with the Near and Middle East, Washington 1952.
- 13- Gabrieli (F.), Gli Arabi, Rome 1957; trad.franc: Les Arabes, Paris 1963.
- 14- Gardet (L.), Connaitre l'Islam, Paris 1958.
- 15- Gaudefroy-Demombynes (M.), Les institutions musulmanes, 5ème édit. Paris 1950.
- 16- Gaudefroy-Demombynes (M.) et Platonov (S.), Le Monde Musulman et byzantin jusqu'aux Croisades, Paris 1931.
- 17- Gibb (H.A.R.), Mohammedanism, an historical survey, Londres 1953.
- 18- Gibb (H.A.R.), An interpretation of muslim history, dans Cahiers d'Histoire Mondiale I, 1953.
- 19- Gonzalez-Palencia (A.), Historia de la España musulmana, 4ème Ed. Barcelone 1948.
- 20- Grousset (R.), Histoire de l'Arménie jusqu'en 1071, Paris 1947.
- 21- Grousset (R.), Auboyer (j), Buhot (j.), l'Asie orientale des origines au XV siècle, Paris 1945.
- 22- Grunbaum (G.E von), Medieval Islam, 2^{ed}. Chicago 1954; trad. fran: l'Islam médiéval, Paris 1962.
- 23- Grunbaum (G.E. von), Der Islam: seine Expansion im Nahen und Mittleren Osten, Afrika und Spanien, dans Propyläen-Weltgeschichte, Berlin 1963.
- 24- Halphen (L.), Les Barbares, des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle, 5e édit. Paris 1948.
- 25- Hamidullah (M.), Introduction to Islam, Paris 1958.
- 26- Hazard (H.W.), Cooke (H.L.), Atlas of Islamic History, Princeton 1951.
- 27- Heyd (W.) Histoire du commerce du Levant au Moyen Age, trad. F.Reynaud, 2e éd. Leipzig 1923.
- 28- Historical Atlas of the Muslim Peoples, Djambatan-Amsterdam 1957.
- 29- Hitti (P.K.), History of the Arabs, 6e éd. Londres 1956.
- 30- Hitti (P.K.), A History of Syria, including Lebanon and Palestine, Londres 1951.

- 31- **Juhén (Ch.A.)**, Histoire de l'Afrique du Nord, 2° éd. t. II revue par R. Le Tourneau, Paris 1951.
- 32- **Kammerer (A.)**, La mer Rouge, l'Abyssinie et l'Arabie depuis l'Antiquité Essai d'histoire et de géographie historique, 2 vol. Le Caire 1935.
- 33- **Lammens (H.)**, La Syrie, précis historique, 2 vol. Beyrouth 1921
- 34- **Lammens (H.)**, l'Islam, croyances et institutions, 2 éd. Beyrouth 1941.
- 35- **Landau (R.)**, Islam and the Arabs, Londres 1958.
- 36- **Lane-Poole (S.)**, The Muhammedan Dynasties, Londres 1894.
- 37- **Lane-Poole (S.)**, A History of Egypt, Londres 1925.
- 38- **Lévi-Provençal (E.)**, Histoire de l'Espagne musulmane, 3 vol. Paris 1940-1947.
- 39- **Lewis (A.R.)**, Naval Power and Trade in the Mediterranean, A.D. 500-1100, Oxford 1951.
- 40- **Lewis (B.)**, Les Arabes dans l'Histoire, Bruxelles 1958.
- 41- **Lewis (B.) et Holt (P.M.)**, Historians of the Middle East, vol. IV de: Historical writings of the Peoples of Asia, Londres 1962.
- 42- **Macro (E.)**. Bibliography of the Arabian peninsula, Univ. of Miami Press, 1958.
- 43- **Marçais (G.)**. La herbérie musulmane et l'Orient au Moyen-Age, Paris 1946.
- 44- **Margolouth (D.S.)**, Lectures on Arabic Historians, Calcutta 1930.
- 45- **Maspero (J.)**, et **Wiet (G.)**, Matériaux pour servir à la géographie de l'Egypte, Le Caire 1914.
- 46- **Masse (H.)**, l'Islam, 5° éd. Paris 1948.
- 47- **Masse (H.)**, Croyances et coutumes persanes, 2 vol. Paris 1938.
- 48- **Mayer (L.A.)**, Bibliography of Moslem numismatics, India excepted, 2° éd. Londres 1954.
- 49- **Morsky (V.)**, les études historiques et géographiques sur la Perse dans Acta Orientalia, 1932-1937-1951.
- 50- **Nicholson (R.A.)**, A literary history of the Arabs, 2° éd. Cambridge 1930.
- 51- **Nielsen (D.)**, Handbuch des altarabischen Altertumskunde, Copenhague 1927.
- 52- **Ostrogorsky (G.)**, Histoire de l'Etat byzantin, Paris 1956.

- 53- Pareja (F.M.), Bausani (A.), Hertling (L.), *Islamologia*, Rome 1952-1954.
- 54- Paret (R.), *Die Geschichte des Islams im Spiegel der arabischen Volksliteratur*, Tübingen 1927.
- 55- Pearson (J.D.), *Index Islamicus. A Catalogue of articles on islamic subjects published in periodical and other collective publications during the years 1906-1955*, Cambridge 1958.
- 56- Pearson (J.D.), *Index Islamicus, Suppl. 1956-1960*, Cambridge 1962.
- 57- Perroy (E.), *Le Moyen Age* (coll. "Histoire générale des civilisations", t. III), 5° éd. Paris 1965.
- 58- Pfannmuller (G.), *Handbuch der Islam-Literatur* Berlin 1923.
- 59- Combe (E.), Sauvaget (J.), Wiet (G.), *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe* (RCEA), 16 vol. (années 746-1360), Le Caire 1931-1964.
- 60- Rosenthal (F.), *A History of Muslim Historiography*, Leyde 1952.
- 61- Sauvaget (J.), *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman; éléments de bibliographie*, 2° éd. refondue et complétée par C. Cahen Paris 1961. Edition anglaise (complétant la 2° éd. Fran.) *Introduction to the History of Muslim East*, University of California Press, 1965.
- 62- Sauvaget (J.), *Alep, essai sur le développement d'une grande ville syrienne des origines au milieu du XIX siècle*, Paris 1941.
- 63- Sauvaire (H.), *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmane*, dans *Journal Asiatique*, 1879-1885.
- 64- Schwarz (P.), *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographien*, 9 vol. Leipzig 1896-1936.
- 65- Slane (M.G.de), *Ibn Khallikân biographical dictionary*, 4 vol. Paris-Londres, 1843-1871.
- 66- Sourdél-Thomine (J.) *quelques étapes et perspectives de l'épigraphie arabe*, dans *Studia Islamica*, XVII 1962.
- 67- Spuler (B.), *Geschichte der Islamischen länder. T.I: Die Chalifenzeit: Entstehung und Zerfall des Islamischen Weltreiches*, Leyde 1952. Edition anglaise: *The Muslim World. Part. 1: The Age of the Caliphs*, Leyde 1960.

- 68- Spuler (B.), Iran in früh-islamischer Zeit (VII.-XI. Jahrh.), Wiesbaden 1952.
- 69- Spuler (B.), Forer (L.), Der vordere Orient in islamischer Zeit, Berne 1954.
- 70- Streck (M.), Die alte Landschaft Babylonien nach den arabischen Geographen, Berlin 1900-1901.
- 71- Terrasse (H.), Histoire du Maroc des origines à l'établissement du protectorat français, 2 vol. Casablanca 1949-1950.
- 72- Vajda (G.), Répertoire des catalogues des manuscrits arabes, Paris 1949.
- 73- Vasilev (A.A.), Histoire de l'Empire Byzantin, 2 vol. Paris 1932.
- 74- Waardenbourg (J.J.), L'Islam dans le miroir de l'Occident, Paris-La Haye 1963.
- 75- Wiet (G.), Précis de l'histoire d'Egypte, T.II, Le Caire 1932.
- 76- Wiet (G.), L'Egypte Arabe. De la conquête arabe à la conquête ottomane, 642-1517. T. IV, de l'Histoire de la nation égyptienne, dirigée par G. Hanotaux, Paris 1937.
- 77- Wilson (A.T.), A Bibliography of Persia, Londres 1940.
- 78- Zambaur (E.de), Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Hanovre 1927.

ARABISTAN VE İSLÂM ÖNCESİ DOĞU

- 79- Abel (F.M), Histoire de la Palestine depuis la conquête d'Alexandre jusqu'à l'invasion arabe, 2 vol. Paris 1952.
- 80- Charles (H.), Le christianisme des Arabes nomades sur le limes et dans le désert syro- mésopotamien aux alentours de l'hégire, Paris 1936.
- 81- Christensen (A.), L'Iran sous les Sassanides, 2° éd. Paris 1944.
- 82- Corpus Inscriptionum Semiticarum; inscriptions sud-arabiques, 6 vol. 1889-1932; inscriptions safaitiques, I Vol. 1950-1951.
- 83- Devresse (R.), Arabes persans et Arabes romains, dans Vivre et Penser, 2° série, 1942.
- 84- Devresse (R.), Le patriarcat d'Antioche depuis la paix de l'Eglise jusqu'à la conquête arabe, Paris 1945.
- 85- Dussaud (R.), Topographie historique de la Syrie antique et médiévale, Paris 1927.

- 86- **Dussaud (R.)**, La pénétration des Arabes en Syrie avant l'Islam, Paris 1955.
- 87- **Fares (B.)**, L'honneur chez les Arabes avant l'Islam, Paris 1932.
- 88- **Ghurshmann (R.)**, L'Iran des origines à l'Islam, Paris 1951.
- 89- **Al- Hamdani**, Kitâb al-Iklîl, vol VIII, éd. A.M.de Saint-Elie, Bagdad 1931. Trad. anglaise par N.A. Faris, The Antiquities of South Arabia, Princeton 1938.
- 90- **Jamme (A.)**, La religion sud-arabique préislamique, vol. IV de l'Histoire des religions, de Brillant et Aigrain, Paris 1954.
- 91- **Kammerer (A.)**, Pétra et la Nabatène. L'Arabie pétrée et les Arabes du Nord dans leurs rapports avec la Syrie et la Palestine jusqu'à l'Islam, 2 vol. Paris 1929-1930.
- 92- **Kiernan (R.H.)**, La découverte de l'Arabie, Paris 1949.
- 93- **Lammens (H.)**, la cité arabe de Taïf à la veille de l'hégire, dans Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université St Joseph de Beyrouth, t. VIII 1922.
- 94- **Lammens (H.)**, La Mecque à la veille de l'hégire, dans Mel. Fac. Or. Univ. St Joseph, t. IX, 1923.
- 95- **Lammens (H.)**, L'Arabie occidentale à la veille de l'hégire, Beyrouth 1928.
- 96- **Le Baron Bowen (R.)**, **Albright (W.F)**, Archaeological discoveries in South Arabia, Baltimore 1958.
- 97- **Litmann (E.)**, Safaitic Inscriptions, dans Syria, Publ. of The Princeton University Exped. IV /3, Leyde 1943.
- 98- **Montagne (R.)**, La civilisation du désert, Paris 1947.
- 99- **Moubarak (Y.)**, Eléments de bibliographie sud-sémitique, dans Revue des Etudes islamiques, XXIII, 1955.
- 100- **Nöldeke (T.)**, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyde 1879.
- 101- **O'Leary (de Lacy E.)**, Arabia before Mohammed, Londres 1927.
- 102- **Oppenheim (M.von)**, Die Beduinen, 5 vol. Leipzig 1939-1954.
- 103- **Philby (St John H.)**, The Background of Islam, Alexandrie 1947.
- 104- **Pigulevskaya (N.V.)**, Les villes de l'Etat iranien, Paris 1963.
- 105- **Pirenne (Jacqueline)**, L'exploration de l'Arabie, Louvain 1958.
- 106- **Ryckmans (G.)**, Les religions arabes préislamiques, Louvain 1951.
- 107- **Ryckmans (J.)**, L'institution monarchique en Arabie méridionale avant l'Islam Louvain 1951.

- 108- Smith (S.), Events in Arabia in the VIth Century dans Bulletin of the School of Oriental and African Studies (B.S.O.A.S), XVI, 1956.
- 109- Starcky (J.), Palmyréniens, Nabatéens et Arabes du Nord avant l'Islam, dans l'Histoire des Religions, Brillant, Aigrain, vol. IV, Paris 1956.
- 110- Van Den Branden (A.), Les inscriptions thamoudéennes, Louvain 1950.
- 111- Winnett (F.V.), Safaitic Inscriptions from Jordan, Oxford 1958.

Hz.MUHAMMED-KURAN-KELÂM-TASAVVUF

- 112- Andrae (Tor), Muhammad, sa vie et sa doctrine, Paris 1945.
- 113- Andrea (Tor), Les origines de l'Islam et le christianisme, Paris 1955.
- 114- Arberry (J.), Le soufisme, Paris 1951.
- 115- Bell (R.), Introduction to the Kur'an, Edimbourg 1953.
- 116- Bell (R.), The origin of Islam and its christian environment, Londres 1926.
- 117- Blachere (R.), Introduction au Coran, 2° éd. Paris 1959.
- 118- Blachere (R.), Le Coran, 2 vol. Paris 1949-1951.
- 119- Blachere (R.), Le problème de Mahomet, Paris 1952.
- 120- Buhl (F.), Das Leben Muhammads, Leipzig 1930.
- 121- Bukhari, Sahih, éd. L. Krehl, T. Juynboll, 4 vol. Leyde 1862-1908, trad. franç. les traditions islamiques par O. Houdas et W. Marçais, 4 vol. Paris 1903-1914.
- 122- Caetani (L.), Annali dell'Islam, 10 vol. Milan 1905-1926.
- 123- Caetani (L.), Studi di storia orientale, T.I, 2 vol. Milan 1911-1914.
- 124- Dermenghem (E.), la vie de Mahomet, 2° éd. Paris 1950.
- 125- Dermenghem (E.), Vie des saints musulmans, 2° éd. Paris 1956.
- 126- Donaldson (D.M.), The shi'ite religion, Londres 1933.
- 127- Doutté (E.), Magie et religion dans l'Afrique du Nord, Alger 1909.
- 128- Dubler (C.E.), l'ancien Orient dans l'Islam, dans Studia Islamica, VII 1957.
- 129- Gardet (L.), et Anawati (G.), Introduction à la théologie musulmane, Paris 1948.

- 130- **Gaudefroy-Demombynes (M.)**, Mahomet, Paris 1957.
- 131- **Gontem (S.)**, Le culte du vendredi musulman; son arrière-plan social et économique, dans Annales E.S.C. 1958.
- 132- **Goldziher (I.)**, Le dogme et la loi de l'Islam, trad. fr. F. Arin Paris 1921.
- 133- **Goldziher (I.)**, Etudes sur la tradition Islamique, trad. fr. L. Bercher, Paris 1952.
- 134- **Guillaume (A.)** The traditions of Islam, Oxford 1924.
- 135- **Guillaume (A.)**, The life of Muhammad; a translation of Ishâq's Sirat Rasûl Allâh, with introduction and notes, Londres 1955.
- 136- **Hamîdullah (M.)**, Les rapports économique-diplomatiques de la Mecque, dans Mélanges Massignon, t. II, Damas 1957.
- 137- **Hamîdullah (M.)**, Le Prophète de l'Islam, 2 Vol. Paris 1959.
- 138- **Ibn Sa'd Tabaqât**, éd Mittwoch, Horovitz et Sachau, 2 vol Leyde 1904.
- 139- **Jeffery (A.)**, Materials for the history of the text of the Qur'an, Leyde 1937.
- 140- **Katsh (A.J.)**, Judaism and Islam, Biblical and Talmudic backgrounds of the Koran and its commentaries, New-York 1954.
- 141- **Lammens (H.)**, Qoran et Tradition, Comment fut composée la "Vie" de Mahomet, dans Recherches de Science religieuse, no 1, 1910.
- 142- **Laoust (H.)**, La profession de foi d'Ibn Batta, Damas 1958.
- 143- **Laoust (H.)**, Les schismes dans l'Islam, Paris 1965.
- 144- **Lewis (B.)**, Some observations on the significance of heresy in the history of Islam, dans Studia Islamica, I, 1953.
- 145- **Mac Donald (D.B.)**, The religious attitude and life in Islam, Chicago 1909.
- 146- **Massignon (L.)**, Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane, 2° éd Paris 1954.
- 147- **Massignon (L.)**, La passion d'al-Hallaj, 2 vol Paris 1932.
- 148- **Moubarak (Y.)**, Les études d'épigraphie sud-sémitique et la naissance de l'Islam, dans Revues des Etudes Islamiques, XXV, 1957.
- 149- **Muir (W.)**, Life of Mohammed, Ed revue par Th. Weir, Edimbourg 1923.
- 150- **Nicholson (R.A.)**, The mystics of Islam, Londres 1914

- 151- Nöldeke (Th.), Geschichte des Qor'ans, 2° ed. achevée par Schwallby et Bergsträsser, 3 vol Leipzig 1909-1938.
- 152- Paret (R.), Mohammed und der Qoran, Stuttgart 1951.
- 153- Pigulevskaya (N.), les rapports sociaux à Nedjrân, dans Journal of Economic and Social History of the Orient (J E S H O) III, 1960.
- 154- Roberts (R.), The social laws of the Qoran, Londres 1925.
- 155- Rodinson (M.), la vie de Mahomet et le problème sociologique des origines de l'Islam, dans Diogenes XX, 1957.
- 156- Rodinson (M.), Mahomet, Paris 1961, 2° éd. 1968.
- 157- Sidersky (D.), Les origines des légendes musulmanes dans le Coran et dans les vies du Prophète, Paris 1933
- 158- Smith (M.), Studies in early myticism, Londres 1931
- 159- Thomson (W.), The caracter of early islamic sects, dans Goldziher Memorial, vol. I, 1948.
- 160- Torrey (C.H.), The Jewish fondation of islam, New York 1933.
- 161- Tritton (A.S.), Muslim Theology, Londres 1947.
- 162- Tritton (A.S.), Islam, beliefs and pratices, Londres 1951.
- 163- Wâqidi Kitâb al-maghâzi, éd. et trad. J. Wellhausen, Berlin 1882
- 164- Watt (W.M.), Mahomet à la Mecque, Paris 1957.
- 165- Watt (W.M.), Mahomet à Médine, Paris 1959.
- 166- Wensinck (A.J.), Handbook of early muhammedan tradition, Leyde 1927.
- 167- Wensinck (A.J.), The muslim creed; its genesis and historical development, Cambridge 1932.
- 168- Wensinck (A.J.), Concordances et indices de la tradition musulmane, 35 fascicules (5 vol), parus; Leyde 1933-1965.
- 169- Weil (G.), Mohammed der Prophet sein Leben und seine Lehre, Stuttgart 1843.
- 170- Westermarck (E.), Survivances paiennes dans la religion mahométane, trad. fran. Paris 1935.

HUKUK - SOSYAL VE SİYASÎ HAYAT

- 171- Arın (F.), Recherches historiques sur les opérations usuraires et aléatoires en droit musulman, Paris 1909.

- 172- **Bergsträsser (G.)**, *Grandzüge des islamischen Rechts*, éd. par J. Schacht, Berlin-Leipzig 1935.
- 173- **Berque (J.)**, *Problèmes initiaux de la sociologie juridique musulmane*, dans *Studia Islamica*, I, 1953.
- 174- **Bousquet (G.H.)**, *Khalîl ben Ishâq Abrégé de la loi musulmane selon le rite de l'imam Malek*, 4 vol Alger 1956-1962.
- 175- **Brunschvig (R.)**, article "abd" (esclave) dans *Encyclopédie de l'Islam*, 2 éd.
- 176- **Chelhod (J.)**, *Introduction à la sociologie de l'Islam*, Paris 1958
- 177- **Coulson (N.J.)**, *A History of islamic law*, Edimbourg 1964
- 178- **Dalman (G.)**, *Arbeit und Sitte in Palästina*, 4 vol Gütersloh, 1928-1935.
- 179- **Dennett (D.)**, *Conversion and the poll-tax in early Islam*, Cambridge, Harvard 1950.
- 180- **Fattal (A.)**, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1959.
- 181- **Gardet (L.)**, *La cité musulmane, vie sociale et politique*, Paris 1954
- 182- **Gaudefroy-Demombynes (M.)**, *le Pèlerinage à la Mecque*, Paris 1923.
- 183- **Gibb (H.A.R.)** Some considerations on the sunni theory of the Caliphate, dans *Archives d'histoire du droit oriental*, III, 1939
- 184- **Gibb (H.A.R.)**, *La structure de la pensée religieuse de l'Islam*, Paris 1950.
- 185- **Grunebaum (G.E.Von)**, *Idéologie musulmane et esthétique arabe*, dans *Studia Islamica*, III, 1955.
- 186- **Hamidullah (M.)**, *The muslim conduct of state*, dans *Islamic culture*, XV-XVI, 1941-1942.
- 187- **Ibn Abi Zayd Al-Qayrawâni**, *La "Risâla" ou Epître sur les éléments du dogme et de la loi de l'Islam selon le rite malékite*, éd. et trad. L. Bercher. Alger 1945.
- 188- **Ibn 'Asim** *Tuhfat al-hukkâm*, éd. et trad. L. Bercher, Alger 1958
- 189- **Jaussen (A.)**, *Coutume des Arabes au pays de Moab*, Paris 1908
- 190- **Kramers (J.H.)**, *La sociologie de l'Islam*, dans *Acta Orientalia*, XXI, 1953.
- 191- **Levy (R.)**, *The Social Structure of Islam*, Cambridge 1957.
- 192- **Lokkegaard (F.)**, *Islamic Taxation in the classic period*, Copenhagen 1950.

- 193- Macdonald (D.B.), *Development of Muslim theology, jurisprudence and constitutional theory*, New York 1913.
- 194- Al-Mâwardi. *al-Ahkâm al-sultâniyya*, éd. R. Euger, Bonn 1853, trad. fran. *Les statuts gouvernementaux*, par E. Fagnan, Alger 1915.
- 195- Milliot (L.), *Introduction à l'étude du droit musulman*, Paris 1953.
- 196- Nallino (C.A.), *Raccolta di scritti*, vol. IV, *Diritto musulmano; diritti orientali cristiani*, Rome 1942.
- 197- Nieuwenhuijze (C.A.O.Van), *The umma, an analytic approach*, dans *Studia Islamica*, X, 1959.
- 198- Pérès (H.), Bousquet (G.H.), *Coutumes, institutions et croyances des indigènes de l'Algérie*, Alger 1939.
- 199- Poliak (A.N.), *Classification of lands in the islamic law*, dans *American Journal of Semitic Languages*, 1940.
- 199- bis- Rodinson (M.), *Islam et Capitalisme*, Paris 1966.
- 200- Rosenthal (E.I.J.), *Political thought in medieval Islam*, Cambridge 1958.
- 201- Sachau (E.), *Muhammedanisches Recht nach Schafiïtischer Lehre*, Berlin 1897.
- 202- Santillana (D.), *Istituzioni di diritto musulmano malichita, con riguardo anche al sistema sciafiïta*, 2 vol. Rome 1926-1933.
- 203- Schacht (J.), *Origins of Muhammadan jurisprudence*, Oxford 1950.
- 204- Schacht (j.), *Esquisse d'une histoire du droit musulman*, Paris 1952.
- 205- Siddiqi (A.H.), *Caliphate and kingship in medieval Persia*, dans *Islamic Culture*, IX-XI, 1935-1937 et Lahore 1942.
- 206- Snouch Hurgronje (C.), *Selected works*, éd. par G.H. Bousquet et J. Schacht, Leyde 1957.
- 207- Tritton (A.S.), *The Caliphs and their non-muslim subjects*, Oxford 1930.
- 208- Tritton (A.S.), *Islam and the protected religions*, dans *Journal of the Royal Asiatic Society (J.R.A.S.)*, 1931.
- 209- Tyan (E.), *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2 éd 2 vol. Beyrouth 1961.

- 210- **Tyan (E.)**, Institutions du droit public musulman; t. I, Le Califat, Paris 1954; t. II Le Califat et le Sultanat, Paris 1957.
- 211- **Van den Berg (L.W.C.)**, Principes du droit musulman selon les rites d'Abou Hanifah et de Chafii, trad. fr. Alger 1896.

EDEBİYAT – BİLİMLER

- 212- **Abd El-jahil (J.M.)**, Brève histoire de la littérature arabe, Paris 1943.
- 213- **Arnold (T.)**, **Guillaume (A.)**, The Legacy of Islam, Oxford 1931.
- 214- **Blachere (R.)**, Histoire de la littérature arabe des origines à la fin du XV siècle, 3 vol. parus, Paris 1952–1966.
- 215- **Blachere (R.)**, Regards sur la littérature narrative arabe du 1er siècle de l'hégire, dans Semitica, 1956.
- 216- **Boer (Th.de)**, Geschichte der Philosophie im Islam, Stuttgart 1901; trad. angl. The History of philosophy in Islam, 2° éd. Londres 1933.
- 217- **Brockelmann (C.)**, Geschichte der arabischen literatur, 2° éd. 2vol. Leyde 1945–1949. 3 vol. supplément 1937–1942.
- 218- **Browne (E.G.)**, A literary history of Persia, 4 vol. Cambridge 1928.
- 219- **Carra de Vaux (B.)**, Les penseurs de l'Islam, 5 vol. Paris 1921–1926.
- 220- **Dermenghem (E.)**, Les plus beaux textes arabes, Paris 1952.
- 221- **Gabrieli (F.)**, Storia della letteratura araba, Milan 1952.
- 222- **Gibb (H.A.R.)**, Arabic literature: an introduction, 2° éd. Londres 1963.
- 223- **Gibb (H.A.R.)**, The influence of islamic culture in medieval Europe, dans Bulletin of the John Rylands Library, XXXVIII, 1955.
- 224- **Gonzalez-Palencia (A.)**, Historia de la literature arabigo-espanola, Barcelone 1945.
- 225- **Graf (G.)**, Geschichte der christlichen-arabischen literatur, 5 vol. Rome 1944–1953.
- 226- **Grunebaum (G.E.von)** The spirit of Islam as shown in its literature, dans Studia Islamica, I, 1953.
- 227- **Grunebaum (G.E.Von)** Islam, Essays in the nature and growth of a cultural tradition, dans Comparative Studies of Cultures and Civilizations Londres 1955.

- 228- Grunebaum (G.E.von) Unity and variety in muslim civilization, Chicago 1955.
- 229- Guidi (M.), Storia e cultura degli Arabi fino alla morte di Maometto, Florence 1951.
- 230- Heller (B.), Der arabische Antarroman, Hanovre 1925.
- 231- Levi Della Vida (G.), Dominant Ideas in the formation of islamic culture, dans Crozer Quarterly, XXI, 1944.
- 232- Menasce (P.J.de), Arabische Philosophie, Berne 1948.
- 233- Mieh (A.), La science arabe et son role dans l'évolution scientifique mondiale, Leyde 1938.
- 234- Nallino (C.), La littérature arabe des origines à l'époque de dynastie umayyade, trad. fran. par C. Pellat, Paris 1950.
- 235- O'leary (de Lacy E.), Arabic thought and its place in history Londres 1929
- 236- O'Leary (de Lacy E.), How Greek Science passed to the Arabs 2° éd Oxford 1951.
- 237- Pellat (C.), Langue et littérature arabes, Paris 1952.
- 238- Quadri (G.), La philosophie arabe dans l'Europe médiévale des origines à Averroès trad française, Paris 1947.
- 239- Rosenthal (L.), The technic and approach of muslim scholarship, dans Analecta Orientalia, XXIV, 1947
- 240- Rosenthal (R.), Das Fortleben der antike Islam, Zurich-Stuttgart, 1965.
- 241- Sarton (G.), Introduction to the history of Sciences, 3 vol Baltimore 1927-1949.
- 242- Sauvaget (J.), Morceaux choisis des historiens arabes, Paris 1946
- 243- Storey (C.A.), Persian literature, a bio-bibliographical survey, 3 vol. Londres 1927-1958.
- 244- Tritton (A.S.), Materials on muslim education in the Middle Ages, Londres 1957.
- 245- Vajda (G.), Introduction à la pensée juive du Moyen-Age, Paris 1945.
- 246- Walzer (R.), Islamic Philosophy, dans The History of Philosophy, East and West, II Londres 1953.
- 247- Wiet (G.), L'évolution des techniques dans le monde musulman médiéval dans Cahiers d'Histoire Mondiale, VII-i, 1960.

- 248- **Wiet (G.), Elisseeff (V.), Wolff (P.),** Histoire générale des techniques, T.I, Paris 1963
- 249- **Widengren (G.),** The early prose-narrative in Arabic, dans Acta Orientalia, XXIII, 1959.

SANAT VE ARKEOLOJI

- 250- **Creswell (K.A.C.),** Early muslim architecture, 2 vol., Oxford 1932-1940.
- 251- **Creswell (K.A.C.),** Muslim Architecture of Egypte, 2 vol Oxford 1952-1959.
- 252- **Erlanger (R.d'),** la musique arabe, 5 vol Paris 1930-1949.
- 253- **Ettinhgausen (R.),** La peinture arabe, Genève; 1962
- 254- **Farmer (H.G.),** A history of Arabian music to the XIIIth century. Londres 1929.
- 255- **Farmer (H.G.),** The sources of Arabian music, Leyde 1965
- 256- **Golvin (L),** La mosquée, Paris-Alger 1960.
- 257- **Hautecoeur (L.), Wiet (G),** Les mosquées du Caire, 2 vol. Paris 1932.
- 258- **Kühnel (E.),** Die islamische Kunst, Berlin 1929.
- 259- **Lambert (E.),** Art Musulman et art chrétien dans la péninsule ibérique, 1958.
- 260- **Marçais (G.),** L'art musulman, Paris 1946.
- 261- **Marçais (G.),** L'architecture musulmane d'Occident: Tunisie, Algérie, Maroc, Espagne et Sicile, Paris 1954.
- 262- **Mayer (L.A.),** Annual bibliography of islamic art and archeology, 3 vol. Jérusalem 1936-1938.
- 263- **Mayer (L.A.),** Islamic architects and their works, Genève 1952.
- 264- **Moreno (M.G.),** El arte arabo-espanol, dans Ars Hispaniae, III, 1951.
- 265- **Pearson (J.D.), Rice (D.S.),** Islamic art and archeology, a register of works published in 1954, Londres 1956.
- 266- **Pope (A.U.),** A survey of Persian Art from prehistoric times to the present, 7 vol. Oxford 1938-1939 et 1958.
- 267- **Terrasse (H.),** L'art hispano-mauresque des origines au XIII° siècle, Paris 1932.

İLK HALİFELER DEVRİ VE EMEVİLER

- 268- Amelineau (E.), La conquete de l'Egypte par les Arabes, dans *Revue Historique*, t. CXIX - CXX, 1915.
- 269- Arnold (T.W.), The preaching of Islam, a history of the propagation of the muslim faith, 3° éd. Oxford 1935.
- 270- Arnold (T.W.), The Caliphate; exposition of the political theory and its history, Oxford 1924.
- 271- Al-Baladhuri, Futûh al-buldân, éd. de Goeje, Leyde 1866; trad. angl. partielle: The origins of the islamic state, par Ph. K. Hitti, 2 vol. New-York 1916; trad. allemande par O. Rescher, 2 vol. Leipzig 1917-1923.
- 272- Barthold (W.), Khalif i sultan, dans *Mir Islama* 1912 (en russe); adaptation allemande par C.H. Becker, *Bartholds Studien über Khalif und Sultan*, dans *Der Islam*, VI, 1915.
- 273- Becker (C.H.), Beiträge zur Geschichte Aegyptens unter dem Islam, Strasbourg, 1911-1912.
- 274- Becker (C.H.), Der Islam als Problem, dans *Der Islam*, 1910.
- 275- Becker (C.H.), Steuerpacht und Lehnwesen, dans *Der Islam*, V. 1914.
- 276- Becker (C.H.), Islamstudien, 2 vol. Leipzig 1924-1932.
- 277- Bell (H.I.), The Aphrodito-Papyri, dans *Journal of Hellenic Studies*, XXVIII, 1908.
- 278- Bell (H.I.), Translations of the Aphrodito-Papyri, dans *Der Islam*, 1911, 12, 13, 1928.
- 279- Bell. (H.I.), The administration of Egypt under the Omayyad Caliphs, dans *Byzantinische Zeitschrift*, XXVIII, 1928.
- 280- Berchem (M.van), Inscriptions arabes de Syrie, dans *Mémoires présentés à l'Institut d'Egypte*, III, 1897.
- 281- Berchem (M.van), La propriété territoriale et l'impôt foncier, Paris 1886.
- 282- Al-Biruni. Chronologie des Anciennes nations, trad. E. Sachau, Londres 1897.
- 283- Blachere (R.), L'acculturation des Arabo-musulmans, dans *Arabia*, III, 1956.
- 284- Brooks (E.W.), The Arabs in Asia Minor, 641-750, dans *Journal of Hellenic-Studies*, 1898.

- 285- **Brunschvig (R.)**, Urbanisme médiéval et droit musulman, dans *Revue des Etudes islamiques*, 1947.
- 286- **Brunschvig (R.)**, Coup d'oeil sur l'histoire des foires à travers l'Islam, dans *Recueils de la Société Jean-Bodin*, V, 1953.
- 287- **Butler (A.J.)**, The arab conquest of Egypt and the last thirty years of the Roman Dominion, Oxford 1902.
- 288- **Butzer (K.W.)**, Der Umweltfaktor in der arabischer Expansion, dans *Saeculum*, VIII, 1957.
- 289- **Caetani (L.)**, *Chronografia islamica*, 5 vol. Paris 1912.
- 290- **Cahen (C.)**, L'évolution sociale du monde musulman face à celle du monde chrétien jusqu'au XIIe siècle, dans *Cahiers de civilisation médiévale*, II, 1959.
- 291- **Canard (M.)**, Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende, dans *Journal Asiatique*, 1926.
- 292- **Canard (M.)**, La guerre sainte dans le monde musulman, dans *Revue africaine*, 1936.
- 293- **Canard (M.)**, Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe "Dhât al-Himma wa I-Battâl", dans *Arabica*, VIII, 1961.
- 294- **Caskell (C.)**, Ayyâm al-'Arab, dans *Islamica*, III, 1963.
- 295- **Cheïra (M.A.)**, La lutte entre Arabes et Byzantins: la conquête et organisation des frontières aux VIIIe et VIIIe siècles, Alexandrie 1947
- 296- **Ehrenkreutz (R.)**, Studies in the monetary history of the Near East in the Middle Ages, dans *J.E.S.H.O.* II, 1959
- 297- **Eickhoff (E.)**, Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland, 650-1040, Sarrebrück 1954
- 298- **Fahmy (A.M.)**, Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean from the 7th to the 10th century A.D, Londres 1950
- 299- **Gabrieli (F.)**, Il Califfato di Hisham, dans *Memoires de la Société Royale Archéologique d'Alexandrie*, t.VII, 1935
- 300- **Gibb (H.A.R.)**, The Arab Conquests in Central Asia, Londres 1923
- 301- **Gibb (H.A.R.)**, The evolution of government in early Islam, dans *Studia Islamica*, IV, 1955
- 302- **Gibb (H.A.R.)**, Arab-Byzantine relations under the Umayyad Caliphate, dans *Dumbarton Oaks Papers*, XII, 1958
- 303- **Goeje (M.J.de)**, Mémoire sur la conquete de la Syrie, 2e éd. Leyde 1886

- 304- **Goitem (S.)**, The unity of the Mediterranean World in the "Middle", Middle Ages, dans *Studia Islamica*, XII, 1960
- 305- **Grégoire (H.)**, et **Goossens (R.)**, Byzantinisches Epos und arabischer Ritterroman, dans *Zeitschrift der Morgenlandischen Gesellschaft* 1934
- 306- **Grierson (P.)**, The monetary reforms of 'Abdal-Malik, dans *J.E.S.-H.O.*, III, 1960
- 307- **Grohmann (A.)**, Arabic Papyri in the Egyptian Library, 6 vol. Le Caire 1934-1963
- 308- **Grohmann (A.)**, Einführung und Chrestomathie zur Arabischen Papyruskunde, vol. I, Prague 1954
- 309- **Grohmann (A.)**, Aperçu de papyrologie arabe, Le Caire 1932
- 310- **Gulland (R.)**, L'expédition de Maslama contre Constantinople, dans *al-Machriq* 1955, et dans *Etudes byzantines*, Paris 1959
- 311- **Guillou (A.)**, Essai bibliographique sur les dynasties musulmanes de l'Iran, Madrid 1957
- 312- **Hamidullah (M.)**, Le livre des Généalogies d'al-Baladhûrî, dans *Bulletin d'Etudes Orientales* XIV, 1952-1954
- 313- **Hinz (W.)** Islamische Masse und Gewichte, Leyde 1955
- 314- **Hourani (G.)**, Arab seafaring in the Indian Ocean, Princeton 1951
- 315- **Ibn Abd Al-Hakam**, la conquête de l'Afrique du Nord et de l'Espagne, trad. Fran. par A.Gateau, Alger 1942. A compléter par R.Brunschvig: Ibn 'Abd al-Hakam et la conquête de l'Afrique du Nord, dans *Annales de l'Institut d'Etudes orientales d'Alger*, VI, 1942-1947
- 316- **Ibn Al-Kalbi**, *Kitab al-asnâm*, 2° éd. par A.Zaki Pacha, 1924; trad. angl: *The book of Idols*, par N.A. Faris, 1958
- 317- **Ibn Khallikân**. *Kitab wafayât al-a'yân*, éd. Wüstenfeld, 4 vol. Göttingen 1835-1843; trad. angl.: M.G. de Slane, *Ibn Khallikân biographical dictionary*, 4 vol. Paris et Londres 1843-1871; nouvel. éd. 1961
- 318- **Ibn Al-Qutîya**, *Historia de la conquista de Espana*, trad. J. Ribera, Madrid 1926
- 319- **Ibn Qutayba**, *Uyûn al-akhbâr*, éd Le Caire 1925-1930; introduction traduite par J.Horovitz dans *Islamic Culture*, IV, 1930

- 320- **Jean De Nikiou.** Chronique, éd. et trad. H.Zotenberg, dans Notices et extraits des manuscrits de la Bibliotheque Nationale, XXIV, 1883
- 321- **Lambton (Ann K.S.),** Landlord and Peasant in Persia, a study of land tenure and land revenue administration, Oxford 1953
- 322- **Lammens (H.),** Etudes sur le règne du calife omeyyade Mo'awiya 1er, Beyrouth 1908
- 323- **Lammens (H.),** Le califat de Yazid 1er, Beyrouth 1921
- 324- **Lammens (H.),** L'avènement des Marwanides et le califat de Marwan 1er, dans Mel. Univ. Saint-Joseph XII, 1927
- 325- **Lammens (H.),** Etudes sur le siècle des Omeyyades, Beyrouth 1930
- 326- **Lane-Poole (S.),** Catalogue of oriental coins in the British Museum, 10 vol. Londres 1875-1890
- 327- **Lane-Poole (S.),** British Museum, Catalogue of Arabis glassweights, Londres 1891
- 328- **Laurent (J.),** L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris 1910
- 329- **Lavoix (H.),** Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale, 3 vol. Paris 1887-1891
- 330- **Le Strange (G.),** Palestine under the Moslems (650 to 1500), Londres 1890
- 331- **Le Strange (G.),** The Lands of the Eastern Caliphate, 2e éd. Cambridge 1930
- 332- **Levi Della Vida (G.), Pinto (O.),** II califfo Mu'awiya I, Rome 1938
- 333- **Lombard (M.),** L'or musulman au Moyen-Age dans Annales ESC, 1947
- 334- **Lombard (M.),** Arsenaux et bois de marine dans la Méditerranée musulmane (VIIe-XIe siècle), dans Le Navire, actes du 2e colloque d'histoire maritime, Paris 1957
- 335- **Lopez (R.),** Les Influences orientales et l'éveil économique de l'Occident, dans Cahiers d'Histoire Mondiale, I; 1953.
- 336- **Lot (F.),** Les invasions barbares et les peuplement de l'Europe, T.I., Paris 1937

- 337- **Marçais (W.)**, Comment l'Afrique du Nord a été arabisée, t.I; Arabisation des villes AIEO, Alger 1938; t.II; l'arabisation des Campagnes AIEO Alger 1958
- 338- **Mas'udi**, Murûdj adh-dhahab, éd. et trad. fr.les prairies d'or, par Pavet de Courteille et Barbier de Meynard, 9 vol. Paris 1861-1877
- 339- **Miles (G.C.)**, The numismatic history of Rayy, New York 1938
- 340- **Miles (G.C.)**, The coinage of the Umayyad of Spain 2 vol. New-York 1950
- 341- **Miles (G.C.)**, Early arabic glassweights and stamps, dans Numismatic notes and monographs, CXI, 1948, et CXX, 1951
- 342- **Miles (G.C.)**, Islamic and Sasanian Numismatics. Retrospect and Prospect, dans Rapports, vol. I, V^o Congrès intern. de Numismatique, Paris 1953
- 343- **Miles (G.C.)**, Islamic Numismatics, Relazioni, vol. I, VI Congresso Internazionale di Numismatic, Rome 1961
- 344- **Nau (F.)**, Les Arabes chrétiens de Mésopotamie et de Syrie, Paris 1933
- 345- **Petersen (E.L.)**, Ali and Mu'awiya, the rise of the Umayyad Caliphate, dans Acta Orientalia, XXIII, 1959
- 346- **Petersen (E.L.)**, Ali and Mu'awiya in early Arabic traditions. Copenhagen 1964
- 347- **Remondon (G.)**, Papyrus grecs d'Apollonos Ano, Le Caire 1953
- 348- **Salem (E.A.)**, Political theory and institutions of the Khawarij, Baltimore 1956
- 349- **Sauvaget (J.)**, Esquisse d'une histoire de la ville de Damas, dans Revue des Etudes islamiques, VIII, 1934
- 350- **Sauvaget (J.)**, Remarques sur les monuments omeyyades.I-châteaux de Syrie, dans Journal Asiatique, 1939
- 351- **Sauvaget (J.)**, La mosquée de Médine, Paris 1947
- 352- **Schlumberger (D.)**, Les fouilles de Qasr el-Heir, dans Syria, XX, 1939
- 353- **Sebeos**. Chronique, trad. F. Macler, Paris 1904
- 354- **Sourdcl (D.)**, Inventaire des monnaies musulmanes anciennes de Caboul, Damas 1953
- 355- **Sourdcl (D.)**, La valeur du "Livre des Vizirs" d'Ibn Abdun al-Djashiyari, dans Arabica, II, 1955

- 356- **Tabarî**, Annales, éd. de Goeje, 15 vol. Leyde 1879- 1901; trad. fr. partielle par H. Zotenberg, Paris 1867-1874, réimpr. 1958
- 357- **Tchalenko (G.)**, Villages antiques de la Syrie du Nord, 3 vol. Paris 1953-1958
- 358- **Veccia-Vaglieri (L.)**, II conflitto Ali-Muawiya e la secessione kharigita riesaminati alla luce di fonti ibadite, dans Annali dell' Istituto Orientale di Napoli, n.s. IV-V, 1952-1953
- 359- **Walker (J.)**, A catalogue of the Arab-byzantine and post-reform umayyad coins, Londres 1936
- 360- **Walker (J.)**, A catalogue of the Arab-Sassanian coins in the British Museum, Londres 1941
- 361- **Weil (G.)**, Geschichte der Chalifen, Mannheim, 1846-1851
- 362- **Welhausen (J.)**, Prolegomena zur ältesten Geschichte des Islams, dans Skizzen und worarbeiten, VI, 1899
- 363- **Wellhausen (J.)**, Die religiös-politischen Oppositions parteien im alten Islam, Berlin 1901
- 364- **Wellhausen (J.)**, Das arabische Reich und sein Sturz, 2° éd. Berlin 1960. Trad. angl. The Arab kingdom and its fall, par M.G. Weir, Calcutta 1927
- 365- **Wulzinger (K.)**, **Watzinger (G.)**, Damaskus, t. II: Die islamische Stadt, Berlin 1924

XI. YÜZYILIN ORTASINA KADAR ABBASÎLER

- 366- **Abu Yusuf**. Kitâb al-kharâdj; trad.fr: le livre de l'impôt foncier, par E. Fagnan, Paris 1921
- 367- **Azizi (M.)**, La domination arabe et l'épanouissement du sentiment national en Iran, Paris 1938
- 368- **Baron (S.)**, Economical and Social History of the Jews, vol.III-VIII; High Middle Ages (500-1200), 1957-1958
- 369- **Barthold (W.)**, Turkestan down to the Mongol Invasion, 2°éd. Oxford, 1928
- 370- **Barthold (W.)**, Histoire des Turcs d'Asie centrale, Trad. fr. Paris 1945
- 371- **Blachère (R.)**, Un poète arabe du IV° siècle H.: al-Motanabbi, Paris 1935

- 372- **Blachère (R.), et Darmaun (H.),** Extraits des géographes arabes, 2° éd. Paris 1958
- 373- **Bosworth (C.E.),** The Ghaznavids. Their empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994-1040, Edimbourg-Chicago 1963
- 374- **Brooks (E.),** Byzantines and Arabs in the time of the early Abbasids, dans *English Historical Review* XV, 1900
- 375- **Brunschvig (R.) et Grunebaum (G.E.von),** Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'Islam, Paris 1957
- 376- **Buckler (F.W.),** The diplomatic relations of the early Abbasids and Carolingian houses, dans *Journal of American Oriental Society*, XLVII, 1927
- 377- **Buckler (F.W.),** Harun al-Rashid and Charles the Great, Cambridge 1931
- 378- **Cahen (C.),** Quelques problèmes économiques et fiscaux de l'Iraq buyide, dans *Bulletin de l'Institut d'Etudes Orientales d'Alger*, X, 1952
- 379- **Cahen (C.),** L'évolution de l'Iqtâ, contribution à une histoire comparée des sociétés médiévales, dans *Annales E.S.C.*, 1953
- 380- **Cahen (C.),** Fiscalite, propriété, antagonismes sociaux sous les premiers Abbassides dans *Arabica* I, 1954
- 381- **Cahen (C.),** Réflexions sur l'usage du mot de "feodalité" dans *JESHO*, III, 1960
- 382- **Cahen (C.),** Points de vue sur la "Révolution abbasside" dans *Revue Historique*, CCXXX, 1963, p. 295-338
- 383- **Canard (M.),** Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazira et de Syrie t. I, Paris 1951
- 384- **Al Djahiz, al-Radd'alâ I-nasârâ wa'I-yahûd,** éd. J.Finkel, Londres 1926; trad. angl. par le meme *JRAS*, XLVII, 1927; trad. fr. par I.S.Allouche, dans *Hespéris* XXVI, 1939
- 385- **Duplessy (J.),** la circulation des monnaies arabes en Europe Occidentale du VII° au XIII° s. dans *Revue Numismatique*, XVIII, 1956
- 386- **Ferrand (G.),** Relations de voyages et de textes géographiques arabes, persans et turcs relatifs à l'Extrême Orient du VIII° au XVIII° siècle, 2 vol., Paris 1913
- 387- **Fischel (W.),** The origin of Banking in medieval Islam, dans *JRAS*, LIII, 1933

- 388- **Gabriel (F.)**, La succession di Harun e la guerra fra al-Amin e al Mamun, dans *Rivista di Studi Orientali*, 1928
- 389- **Gardet (L.)**, L'humanisme gréco-arabe, Avicenne, dans *Cahiers d'Histoire Mondiale*, II, 1954-1955
- 390- **Ghazi (M.F.)**, Un groupe social, les raffinés, dans *Studia Islamica*, XI, 1959
- 391- **Gibb (H.A.R.)**, The social significance of the Shu'ûbiya, dans *Studia Orientalia*... Pedersen, 1953
- 392- **Goichon (A.M.)**, La philosophie d'Avicenne et son influence en Europe, Paris 1944
- 393- **Goitein (S.)**, A turning point in the history of the Muslim State "à propos" of Ibn al-Muqaffa's kitâb-sahâba dans *Islamic Culture*, XXIII, 1949
- 394- **Goitein (S.)**, Juifs et Arabes, Paris 1957
- 395- **Goitein (S.)**, The Cairo Geniza as a source for the history of muslim civilization, dans *Studia Islamica*, III, 1955
- 396- **Goitein (S.)**, The rise of the Near Eastern Bourgeoisie, dans *Cahiers d'Histoire Mondiale*, III, 1957
- 397- **Goitein (S.)**, L'état actuel de la recherche sur les documents de la Geniza, dans *Revue des Etudes Juives*, CXVIII, 1959-1960
- 398- **Grabar (O.)**, The coinage of the Tulunids, Chicago 1957
- 399- **Gudi (M.)**, Origine dei Yazidi Nuove ricerche sui Yazidi, dans *Rivista di Studi Orientali*, XIII, 1932
- 400- **Hassan (Z.M.)**, Les Tulunides. Etude de l'Egypte musulmane au Xe siècle, Paris 1933
- 401- **Henning (R.)**, Der mittelalterliche arabische Handelsverkehr in Osteuropa, dans *Der Islam*, XXII, 1935
- 402- **Herzfeld (E.)**, Erster vorläufiger Bericht Über die Ausgrabungen von Samarra, Berlin 1912
- 403- **Herzfeld (E.)**, Geschichte der Stadt Samarra, Hambourg 1948
- 404- **Hilal Al-Sâbi**, Kitab-wuzara, éd.et trad. partielle par H.F.Amedroz, The historical remains of Hilal as-Sâbi, Leyde 1904
- 405- **Hudûd al-'âlam**, trad. V. Minorky, The regions of the world, Oxford 1937
- 406- **Ibn Abî Tahir Tayfur**. Kitab Baghdad, éd.et trad..all. par H. Keller, 1908
- 407- **Ibn Fadlan**. Le Livre des Voyages, tad. fr. par M.Canard dans AIEO, Alger 1959

- 408- **Ibn Hauqal**. Configuration de la terre, trad. par J. H. Kramers, G. Wiet, 2 vol. Paris 1965
- 409- **Ibn Khordadbeh**, Kitab al-masalik wa'l-mamalik, éd.et trad. par M.J.de Goeje, dans Bibliotheca geographorum Arabicorum, t.VI, Paris 1889
- 410- **Ibn Miskawaih**, Tadjarib al-umam, éd.et trad. par H.F.Amedroz et D.S.Margoliouth, The Eclipse of the Abbasid Caliphate, 7 vol. Oxford 1920-1921
- 411- **Ibn Rusteh**. Kitâb al-a'laq al nafisa, trad. fr: les atours précieux, par G.Wiet, Paris 1955
- 412- **Kahle (P.)**, The Cairo Geniza, 2°éd. New-York 1960
- 413- **Lecomte (G.)**, Ibn Qutayba, L'homme, son oeuvre, ses idées. Damas 1965.
- 414- **Le Strange (G.)**, Baghdad during the Abbassid Caliphate, Oxford 1924
- 415- **Lewis (B.)**, The Islamic guilds, dans Economic History Review, VIII, 1937
- 416- **Leyerer (C.)**, Die Verrechnung und Verwaltung von Steuern im islamischen Aegypten, dans Z.D.M.C. CIII, 1953
- 417- **Mac Govern (W.M.)**, The early empires of Central Asia, Chapel Hill, 1939
- 418- **Makdisi (G.)**, Ash'arî and the Ash'arites in Islamic religious history, dans Studia Islamica, XVIII, 1962-1963
- 419- **Massignon (L.)**, L'influence de l'Islam au Moyen Âge sur la formation des banques juives, dans Bulletin d'Etudes orientales, I, 1931
- 420- **Mez (A.)**, Die Renaissance des Islams, Heidelberg, 1922; trad. angl. par S.Khuda Bukhsh D. S.Margoliouth Londres 1938
- 421- **Moscato (S.)**, Studi su il Califatto di al-Mahdi, dans Orientalia, 1945-1946
- 422- **Moscato (S.)**, Studi su Abu Muslim, dans Rendiconti Accademia Lincei, 1949-1950
- 423- **Muir (W.)**, The Caliphate, its decline and fall, 2° éd. par Th. Weir 1915-1925
- 424- **Nader (A.)**, Le système philosophique des mu'tazilites, Beyrouth 1956
- 425- **Nazim (M.)**, The life and times of sultan Mahmud of Ghazna Cambridge 1931

- 426- Nöldeke (T.), al-Mansûr, dans *Sketches from Eastern History*, Londres 1892
- 427- Nöldeke (T.), Ein Sklavenkrieg im Orient, dans *Orientalische Skizzen*, Berlin 1892
- 427- bis- Paret (R.), Contribution à l'étude des milieux culturels dans le Proche-Orient médiéval: l'encyclopédisme musulman de 850 à 950 de l'ère chrétienne, dans *Revue Historique*, CC-XXXV, janvier-mars 1968, p.47-100
- 428- Pellat (C.), Le milieu basrien et la formation de Djahiz, Paris 1953
- 429- Pirenne (H.), Mahomet et Charlemagne, 6e éd. Bruxelles-Paris 1937
- 430- Pohak (A.N.), La féodalité islamique, dans *Revue des Etudes islamiques*, 1938
- 431- Rabino Di Borgomale. Histoire du Mazanderan, dans *Journal Asiatique*, CCXXXIV, 1943-1945
- 432- Runciman (S.), Charlemagne and Palestine, dans *English Historical Review*, L, 1935
- 433- Sadighi (G.H.), Les mouvements religieux iraniens aux IIe et IIIe siècles H., Paris 1938
- 434- Sarre (F.), Die Kleinfunde von Samarra, dans *Der Islam*, V. 1914
- 435- Sauvaget (J.), Relation de la Chine et de l'Inde, Paris 1948
- 436- Smith (M.), An early mystic of Baghdad: al-Muhâsibi, A.D. 781-867, Londres 1935
- 437- Sourdel (D.), Le vizirat abbasside, 2 vol. Damas 1960
- 438- Al-Sûli. Kitâb al-awrâq; trad.fr. par M.Canard, Chronique des règnes d'ar-Râdi et d'al-Muttaqî 2 vol. Alger 1946- 1950
- 439- Al-Tanukhi. Nishwâr al-muhâdara, 1er partie éd. et trad. par D.S.Margoliouth, The Table-Talk of a Mesopotamian Judge, 2 vol. Londres 1921-1934
- 440- Tibawi (A.L.), Muslim education in the Golden Age of the Caliphate, dans *Islamic Culture*, XXVIII, 1954
- 441- Vajda (G.), Les zindiqs en pays d'Islam au début de la période abbasside, dans *RSO*, XVII, 1938
- 442- Vasiliev (A.A.), Byzance et les Arabes, 3 vol. t.I: La dynastie d'Amorium (820-867) par H.Gégoire, M.Canard. C. Nallino et Honigsmann, 2e éd. Bruxelles 1959; t. II: La dynastie macédonien-

ne (867-959), par M.Canard, Bruxelles 1949; t. III: Die Ostrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, par E.Honigmann, 2^oéd. Bruxelles 1961

- 443 Watt (W.M.), Free will and predestination in early Islam, Londres 1948
- 444- Yahya b.Âdam. Kîtâb al-kharâdj, trad. angl. par Ben Shemesh, Taxation in Islam, Leyde 1958
- 445- Al-Ya qubî, Le livre des Pays, trad. fr. par G. Wiet, Le Caire 1937

FATIMÏLER

- 446- Berchem (M.van), Epigraphie des Assassins de Syrie, dans Journal asiatique, 1897
- 447- Canard (M.), L'imperialisme des Fatimides et leur propagande, dans AIEO, Alger, VI, 1942-1947
- 448- Canard (M.), Le cérémonial fatimide et le cérémonial byzantin, dans Byzantion, 1951
- 449- Canard (M.), Autobiographie d'un chambellan du Mahdi, dans Hespéris, XXXIX, 1952
- 450- Canard (M.), Un vizir chrétien à l'époque fatimide, dans AIEO, Alger 1954-1955
- 451- Canard (M.), Les Institutions des Fatimides en Egypte, Alger 1957
- 452- Canard (M.), Vie de l'ustadh Jaudhar, Alger 1958
- 453- Donaldson (D.M.), The shi'ite religion Londres 1933
- 454- Fyzee (A.A.), Qâdî an-Nu'man, the Fatimid juriste and author, dans JRAS, 1934
- 455- Goeje (M.J.de), Les Carmathes du Bahrayn et les Fatimides, dans Mémoires d'Histoire et de Geographie orientales, I, 2^oéd. 1886
- 456- Goitein (S.), New light on the beginning of the Kârim merchants, dans JESHO, 1, 1958
- 457- Guyard (S.), fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis, dans Notes et extraits des manuscrits, t. XXII, Paris 1874
- 458- Hitti (Ph.K.), The origine of the Druze people and religion, New-York 1928
- 459- Hodgson (M.G.S.), The order of Assassins. The struggle of the early Nizârî Ismâ'îlîs against the Islamic world, La Haye 1955

- 460- Hrbek (I.), Die Slawen im Dienste der Fatimiden, dans Archiv Orientalni, XXI, 1953
- 461- Ivanow (W.), A creed of the Fatimids, Bombay 1936
- 462- Ivanow (W.), The organisation of the Fatimid propaganda, dans Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, 1938
- 463- Ivanow (W.), A brief survey of the evolution of isma'ilism, Leyde 1952
- 464- Ivanow (W.), A guide to isma'ili literature, 2° ed. Londres 1958
- 465- Lewis (B.), The origins of Isma'ilism: a study of the historical background of the Fatimid caliphate, Cambridge 1940
- 466- Lewis (B.), The sources of the history of Syrian Assassins, dans Speculum, XXVII, 1952
- 467- Lewis (B.), The Fatimids and the route to India, dans Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul, XI, 1949-1950
- 468- Madelung (W.), Fatimiden und Bahrainqarmaten dans Der Islam, 1959
- 469- Mann (J.), The Jews in Egypt and Palestine during the Fatimid Caliphate, 2 vol. Oxford 1920
- 470- Massignon (L.), Esquisse d'une bibliographie qarmate, dans Oriental Studies presented to E.G. Browne, Cambridge 1922
- 471- Miles (G.), Fatimid coins, New-York 1951
- 472- Ravaisse (P.), La topographie du Caire des Fatimides, mémoires de la mission archéologique française, t.I et III, Le Caire 1887
- 473- Sacy (S.de), Exposé de la religion des Druzes, 2 vol. Paris 1853
- 474- Stern (S.M.), Heterodox isma'ilism in the time of al-Mu'izz, dans Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 1955
- 475- Vatikiotis (P.J.), A reconstruction of the Fatimid theory of State, Londres 1957

KUZHEY AFRIKA VE ISpanya

- 476- Bel (A.), La religion Musulmane en Berberie. I: Etablissement et développement de l'Islam en Berbérie du VII° au XX° siècle, Paris 1938
- 477- Berque (J.), Structures sociales du Haut-Atlas, Paris 1955
- 478- Brunschvig (R.), La Tunisie au haut Moyen Age, Le Caire 1948

- 479- **Courtois (C.)**, De Rome à l'Islam, dans *Revue Africaine*, 942
- 480- **Dozy (R.)**, Histoire des Musulmans d'Espagne jusqu'à la conquête de l'Andalousie par les Almoravides (711-1110), éd. revue par E.Levi-Provençal, Leyde 1932
- 481- **Gabrieli (F.)**, Un secolo di Studi arabo-siculi, dans *Studia Islamica*, II, 1954
- 482- **Gautier (E.F.)**, Le passé de l'Afrique du Nord, Alger 1937.
- 483- **Golvin (L.)**, Le Maghreb central à l'époque des Zirides, Alger 1957.
- 484- **Gonzalez-Palencia (A.)**, Moros y cristianos en la Espanâ musulmana, Madrid 1945.
- 485- **Hopkins (J.F.P.)**, Muslim Government in Barbary until the 6th century H, Londres 1960.
- 486- **Ibn Hammâd**, Histoire des Rois Obaïdites, éd.et trad. Vonderheyden, Alger 1927.
- 487- **Ibn Hauqal**. Description de Maghreb, trad.par M.G.de Slane, dans JA, 1842.
- 488- **Ibn 'Idharî**. Kitâb al-bayân al-mughrib, éd.R.Dozy, 2 vol. 1848-1851, trad.fr: Histoire de l'Afrique du Nord et de l'Espagne, par E.Fagnan, Alger 1901.
- 489- **Ibn Khaldun**. Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale, éd.et trad. M.G.de Slane, 4 vol.2° éd. Alger 1925, réimpr. 1956.
- 490- **Ibn Rusteh**. Description du Maghreb et de l'Europe du IX° siècle, éd.et trad.M.Hadj-Sadok; Alger 1949.
- 491- **Idris (H.R.)**. Contribution à l'histoire de l'Ifrîqiya, dans *Revue des Etudes islamiques*, IX-X, 1935-1936.
- 492- **Idris (H.R.)**, Les Zirides, 2 vol. Alger-Paris, 1959-1962.
- 493- **Al-Idrisî**. Description de l'Afrique et de l'Espagne, éd.Dozy et de Goeje, Leyde 1860.
- 494- **Imamuddin (S.M.)**, The economic history of Spain under the Umayyads, 711-1031, Dacca 1963.
- 495- **Lacam (J.)**, Les Sarrazins dans le haut Moyen-Age français, Paris 1965.
- 496- **Le Tourneau (R.)**, La Révolte d'Abû Yazid, dans *Cahiers de Tunisie*, I, 1953.
- 497- **Lévi-Provençal (E.)**, L'Espagne musulmane au X° siècle; institutions et vie sociale Paris 1932.

- 498- Lévi-Provençal (E.), La civilisation arabe en Espagne, Le Caire 1938.
- 499- Lévi-Provençal (E.), Trois traités hispaniques de Hisba, Le Caire 1947.
- 500- Lezme (A.), Mahdiya Recherches d'archéologie islamique Paris 1965.
- 501- Marçais (G.), Les Arabes en Berbérie du XI° et XIV° siècle, Constantine 1913.
- 502- al-Muqaddasi. Description de l'Occident musulman, au X° siècle; éd.et trad. C.Pellat, Alger 1950.
- 503- Renaud (J.T.), Les invasions des Sarrazins en France, en Savoie-Piémont et dans la Suisse, Paris 1836.
- 504- Terrasse (H.), Islam d'Espagne, Paris 1958.
- 505- Torres-Balbas (L.), Les villes musulmanes d'Espagne, dans AIEO, Alger, VI, 1947.
- 506- Torres-Balbas (L.), Extencion y demografia de las ciudades hispano-musulmanas, dans Studia Islamica, III, 1955.
- 507- Verlinden (C.), L'esclavage dans l'Europe médiévale I: l'Esclavage dans l'Espagne musulmane, 1955.
- 508- Vonderheyden (M.), La berbérie orientale sous la dynastie des Banou'l-Arlab, Paris 1927.
- 509- Watt (W.M.), et Cachia (P.), Islamic Spain, 1965.
- 510- Yahya b. 'Umar. Ahkâm al-Sûq, éd.M.Makkî, Madrid 1957; trad. esp. par E. Garcia Gomez, dans Al-Andalus, XXII, 1957.

BELLİ BAŞLI DERGİLER

FRANSIZ DERGİLERİ VE FRANSIZCA DERGİLER

Arabica. Paris

Journal Asiatique (J.A.), Paris

Revue des Etudes Islamiques (R.E.I.), Paris.

Bu dergi eskiden çıkan Revue du Monde Musulman (R.M.M.)ın yerini aldı. İçinde her yıl Abstracta İslamica adıyla bir sistematik bibliyografya ve İslâm Dünyası ile ilgili makaleler eki bulunur.

Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée (R.O.M.M.), Aix-en-Provence.

Studia Islamica. Paris.

Annales de l'Institut d'Etudes Orientales d'Alger (A.I.E.O.), Jusqu'en 1962.

Bulletin d'Etudes orientales (B.E.O.), Publié par l'Institut Français d'Etudes Arabes de Damas.

Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (B.I.F.A.O.), Publié par l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire.

Les Cahiers de Tunisie (C.T.), Publiés par la Faculté des Lettres de l'Université de Tunis, Eskiden çıkan la Revue tunisienne (R.T.)'in yerini aldı.

Hespéris-Tamuda. Publié par la Faculté des Lettres de l'Université de Rabat.

I.B.L.A. Publié par l'Institut des Belles-Lettres Arabes, Tunis.

Melanges de la Faculte Orientale de l'Universite Saint-Joseph (M.F.O), Beyrouth.

Melanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales (M.I.D.E.O.), Le Caire.

İNGİLİZ, AMERİKAN DERGİLERİ VE İNGİLİZCE DERGİLER

Bulletin of the School of Oriental and African Studies. (B.S.O.A.S), Londres.

Islamic Culture. (İ.C.), Hayderabad.

Islamic Quarterly (İ.Q.), Londres.

Islamic Studies (İ.S.), Karachi.

Journal of the American Oriental Society (J.A.O.S.), New-Haven.

Journal of the Near Eastern Studies (J.N.E.S.), Chicago.

Journal of the Royal Asiatic Society (J.R.A.S.), Londres.

Middle East journal (M.E.J.), Washington.

Muslim World (M.W.), Hartford.

ALMANCA DERGİLER

Der İslam. Berlin-Hambourg.

Die Welt des İslams (W.I), Leyde.

Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (Z.D.M.G.),
Berlin.

İTALYANCA DERGİLER

Annali dell'İstituto Universitario Orientale (A.I.U.O.), Naples.

Rivista degli Studi Orientali (R.S.O.), Rome.

ÇEŞİTLİ DERGİLER

Al-Andalus. Madrid.

Acta Orientalia. Leyde.

Archiv Orientální (ArO), Prague.

Journal of the Economic and Social History of the Orient (J.E.S.H.O),
Leyde.

Oriens. Leyde.

Rocznik Orientalistyczny (R.O.), Varsovie.

II KRONOLOJİK TABLO

1- İslam Öncesi Çağ

- 105 M.S. : Nabat krallığı bir Roma eyaleti olur.
- 272 : İmparator Aurelién tarafından Palmir'in işgal edilmesi.
- III. yüzyılın sonu : Saba kralı otoritesini Güney Arabistan'a yayar.
- IV. yüzyılın başı : Lahmilerin hâkimi İmrü'l-Kays Güney Arapları üzerine zafer kazanır.
- V. yüzyılın sonu-VI. yüzyılın başı : Kinde krallığının en yüksek çağı.
- 502 : Arap olan Gassanîler Bizanslıların hizmetinde.
- 525 : Habeşliler Güney Arabistan'ı ele geçirir ve Museviliğe giren Zu Nuvas'ın hükmüne son verirler.
- VI. yüzyılın ortası : Sasani kralı I.Husrev Anişervan'ın Hire'deki Lahmilerin desteğiyle Güney Arabistan'a saldırması.
- 570 e doğru : Güney arabistan'ın reisi Ebrehe'nın Mekke'ye hücumu geçişi.
- 570 e doğru : Hz.Muhammed'in doğuşu.

II- Hz. Muhammed ve İslamın tebliği

- 595 ve 600 arası : Hz.Muhammed ile Hatice'nin evlenmesi.
- 610 a doğru : İlk vahiy.
- 612-613 : Dini yaymaya başlayış.
- 615 : İlk iman edenler ve aralarında Osman'ın Habeşistan'a göçü.

- 619 : Hatice'nin ve Hz.Muhammed'in hamisi ve amcası olan Ebu Talib'in ölümleri.
- 620 : Medinede ilk ihtidalar.
- 621 : İlk Akabe biatı.
- 20 ve 24 Eylül 622 : İkinci Akabe biatı, Hz.Muhammed'in Yasrib (Medine) e hicreti: İslâm takviminin ilk yılı.
- 623 : Hicri 1. yıl.
- Kasım 623 : Nahla meselesi, Mekke kervanlarına ilk saldırış.
- Mart 624 : Bedir savaşı : Müslümanların Mekkeliler üzerine ilk zaferleri.
- Nisan 624 : Medine'den yahudi kabilesi Benu Kaynukanın sürülmesi.
- Agustos 625 : Yahudi kabilesi Benu Nadir'in sürülmesi.
- Mart-Nisan 627 : Kusatılan Medine'nin Mekkeliler tarafından alınamaması: Hendek savaşı.
- Mayıs 627 : Yahudi Benu Kureyze kabilesinin katliamı.
- Mart 628 : Hudaibiye anlaşması : Mekkeliler ile Medineliler arasında iki yıllık mütareke.
- Mayıs 628 : Hayber ve Fedek arazisinin fethi.
- Şubat 629 : Hz.Muhammed'in Mekke'ye hâcca gitmesi.
- Eylül 629 : Müslümanların Mu'ta'da Bizanslılar önünde yenilgisi.
- Şubat 630 : Mekke'nin Hz.Muhammed tarafından fethi.
- 630-631 : Hicazdaki kabilelerin birbiriyle anlaşmaları.
- 8 Haziran 632 : Hz. Muhammed'in Medine'de ölümü.

III- İlk Halifeler, Arap fethi

- 632-934 : Ebu Bekir'in hilâfeti.
- 632 : Arap kabilelerinin başkaldırması ve süratle bastırılması.
- 633 : Irak seferi; Lahmilerin başkenti Hire'nın alınışı.
- Temmuz 634 : Filistinde Bizanslılara karşı Ecnadeyn zaferi.
- 634-644 : Ömer'in hilâfeti.

Eylül 635	: Halid tarafından Şam'ın alınması. Fakat 636 baharında şehrin boşaltılması.
20 Ağustos 636	: Yarmuk seferinde Bizanslıların yenilgisi.
Aralık 636	: Şam'ın yeniden alınması, Suriye ve Filistin'in büyük bir kesiminin işgal edilmesi.
Mayıs 637	: Kudüs'ün zaptı.
637 yazı	: Farsların Kâdisiye'de yenilgisi, arkasından Ktesifon (Medâin) in düşmesi.
638	: Basra'nın kuruluşu.
638 ya da 639	: Kûfe'nin kuruluşu.
639 Aralık	: Amr İbn al-Âs tarafından Peluse'un (Farama) alınması
639-641	: Mezopotamya'nın fethi Mısır Babilonya'sının sükutu.
642	: Ermenistan'ın başkenti Dvin'in alınması.
Eylül 642	: Bizanslılar tarafından İskenderiye'nin boşaltılması
643	: Fustât'ın kurulması
Kasım 644	: Ömer'in katledilmesi
644-656	: Osman'ın hilâfeti
645	: Geçici bir süre İskenderiye'nin Bizanslılar tarafından tekrar alınması.
Yaz 646	: Amr İbn el-As yeniden İskenderiye'yi alır. Trablusgarb ve Yukarı-Mısır'a akınlar.
647	: Kapadokya ve Firikya'ya akınlar. Kartaca'ya saldırı.
649	: İlk müslüman deniz seferi: Kıbrıs'a çıkış.
650 ye doğru	: Kur'an'ın bir araya getirilişi.
651	: Doğu İran'ın alınması
654	: Rodos adasına sefer
17 Haziran 656	: Osman'ın katledilmesi
656-661	: Ali'nin hilâfeti
656 yazı	: Ayşe, Talha ve Zübeyr'in başkaldırması.
Ekim 656	: Ali Medine'yi terkedip Kûfe'ye gider

Aralık 656	: Cemel vak'ası; isyan edenlerin yenilgisi
657 başı	: Muaviye'nin Suriye'de Ali'ye karşı isyanı
28 Temmuz 657	: Ali'nin yenilgisi, Siffin anlaşması
657 sonu	: Haricilerin ortaya çıkışı
Nisan 658	: Muaviye Suriye'de halife olarak tanınır.
Temmuz 658	: Muaviye Mısır'ı alır
17 Temmuz 658	: Ali Nehravan'da Haricileri yener
Ocak 659	: Ezruh hakem olayı; Muaviye Amr İbn el-Âs tarafından halife ilân edilir.
659	: Bizanslılarla Araplar arasında mütareke.
660	: Hicaz Muaviye'ye biat eder
24 Ocak 661	: Ali'nin katledilmesi

IV- Emeviler 661-750

661-680	: I. Muaviye devri
661	: Irak'a sefer. Ali'nin oğlu Hasan'ın halifelikten vazgeçmesi.
663-678	: Anadolu'ya Arap akınları
663-671	: Horasan'ın fethi
666	: Ukba b. Nâfi'nin Kuzey Afrika'ya gönderilmesi, Kuzey Suriye'de Mardayî'lerin isyanı.
670	: Kayravan'ın kurulması
672	Rodos ve İzmir'in geçici işgali.
674 den 678 e	: Her yaz İstanbul'un kuşatılması. Bizanslılar tarafından ilk defa gregar ateşinin kullanılması.
678	Bizans ile araplar arasında barış anlaşması
Nisan 680	: Muaviye'nin ölümü
680-683	: I. Yezid devri
Mayıs 680	: Kûfe'de Ali'nin evladı Hüseyin ile Ayşe'nin isyan etmeleri

- 10 Ekim 680 : İsyân edenlerin Kerbelâ'da yenilgisi. Hüseyin ve taraflarlarının öldürülmesi
- 680 sonu : Medine'de Abdullah İbn Zübeyr halife ilân edilir.
- 681- 682 : Ukba b.Nâfi'nin Tanca ve Sûs'a kadar uzanması
- 683 : Ukba b.Nâfi'nin yenilmesi ve ölümü, Müslümanların Sirenayik'e ricatı
- Eylül 683 : Hicaz'daki isyancıların bozgunu
- 683-684 : II.Muaviye devri
- 683 sonu : Orta-Doğu'da Arap kabileleri arasında anlaşmazlıkların başlaması
- 684-685 : I.Mervan devri
- 684 : Abdullah İbn Zübeyr Hicaz'da, Irak'ta halife olarak tanınır.
- Temmuz 684 : Març-ı Rahit'te Mervan'ın zaferi
- 685-705 : Abdülmelik devri
- 685-687 : Kûfe'de Ali taraflarlarının isyanı. Irak ve İran bunların eline geçer.
- Nisan 687 : Ali taraftarlarının yenilgisi
- 688-689 : Merdayî'lerin isyanı ve bastırılması
- 689 : Müslümanlarla, Bizanslılar arasında on yıl mütareke
- 690 a doğru : Kudüs'te el-Aksa caminin inşa edilmesi
- 691 : Kudüs'te Kubbat al-Sahra'nın inşa edilmesi
- Mart-Ekim 692 : Abdullah İbn Zübeyr yenilir ve öldürülür
- 693 : İlk arap parasının darbedilmesi
- 694-714 : Haccac Irak valisi olur.
- 695 : Kartaca'nın Hasan İbn Nu'man tarafından alınması, fakat 697 de kaybedilir.
- 695-697 : Irak'ta Haricîlerin isyanı ve bastırılması
- 698 : Kartaca'nın müslümanlar tarafından tekrar alınması
- 698-700 : Kahina tarafından araplara karşı bir berberî birliğinin yöneltilmesi
- 702 : Irak'ta Vâsıt'ın kurulması

704	: Sicilya'ya karşı müslüman akını
705-715	: I.Velid devri
709	: Kuteybe tarafından Buhara'nın alınması
710	: Büyük Şam Camii'nin inşası
711	: Sind'in fethi
Nisan-Mayıs 711	: Müslümanlar Cibraitar yakınında Ispanya'ya : ayak basar
19 Temmuz 711	: Arapların Vizigotları Vadi Lagos'da yenmesi
Ekim 711	: Kurtuba ve Tuleytula'nın alınması
712	: Semerkand'ın alınması
712-713	: Sevil ve Merida'nın alınışı
713 sonu	: Saragossa'nın düşüşü
714	: Fergana ve Kaşgar'a akın
715	: Müslümanların Amorium (Amuriye), Kapadokya 've Bergama'ya akınları
715-717	: Süleyman devri
715	: Abdulaziz Ibn Musa Narbonne'a girer
Ağustos 717-Ağustos 718	: İstanbul'un Mesleme tarafından kuşatılması
717-720	: II. Ömer devri
719	: Vergi reformu
720	: Nil vadisine Bizans akını
720-724	: II. Yezid devri
721	: Al-Samh tarafından Toulouse'a (Tuluz) sal- dırı yapılması
724-748	: Hişam devri
725	: Carcassonne (Karkasson) un alınması
727-740	: Müslümanların Sicilya'ya saldırımları
732	: Poitiers (Puvaty) Savaşı, Charles Martel tara- findan Abdurrahman Ibn Abdillah'ın yenilmesi
734	: Avignon'u müslümanlar işgal eder

737	: Narbonne (Narbon) un Charles Martel tarafından kuşatılması.
739-740	: Kûfe'de Ali taraftarlarının isyanı
740	: Firikya'da müslümanların yenilmesi. Anadolu-ya son Arap akını
740-741	: Magrib'de başkaldırmalar
Nisan-Mayıs 742	: Kayravan ve İfrikiya üzerinde harici tehdidi
743-744	: II. Velid devri
744	: Mşatta sarayının inşa edilmesi
744	: Yemenli Arap kabilesinin isyanı
744	: III. Yezid devri
744	: Suriye, Filistin ve Irak bölgelerinde ayaklanmalar
744-745	: İbrahim devri
745-750	: II. Mervan devri
745	: Mervan sarayını Şam'dan Harran'a taşır
745-746	: Suriye'de Mervan'a başkardırış
Haziran 747	: Ebu Muslim, Horasanı Ebu'l Abbas lehinde ayağa kaldırır
748-749	: İran Ebu'l Abbas'ın yanında olduğunu ifade eder
749	: Irak'ta harici isyanı
30 Ekim 749	: Ebu'l Abbas Kûfe'de halife ilân edildi
25 Ocak 750	: Büyük Zab ırmağı üzerinde Mervan yenilir
25 Hâziran 750	: Emevilerin katledilmesi, Abdurrahman İbn Muaviye kaçmayı başarır ve İspanya'ya gider.
5 Ağustos 750	: II.Mervan'ın öldürülmesi. Doğu'da Emevi sülalesinin sonu.

V- Abbasiler

XI. yüzzılın ortasına kadar Orta-Doğu

750-754	: Ebu'l Abbas al-Saffah devri
Temmuz 751	: Türkistan'da Talas nehri üzerinde arapların Çinlileri yenmesi

- 752 : Ermenistan ve Yukarı-Mezopotamya'ya Bizans seferleri
- 752 : Pepin le Bref tarafından Languedoc (Langdok) un yeniden geri alınması
- 754-775 : El-Mansur devri
- 755 : Ebu Muslim'in öldürülmesi
- 756 : İspanya Emevi Emirliği'nin kurulması
- 757 : Şair Ibn al-Mukaffa'nın öldürülmesi
- 758-761 : İfrikiya'da haricilerin karışıklık çıkarması
- 759 : Pepin le Bref tarafından Narbonne'un alınması
- 762 : Abbasi İmparatorluğu'nun başkenti Bağdad'ın kurulması
- 762-763 : Medine'de ve Basra'da Ali taraftarlarının isyanları
- 767 : İmam Ebu Hanife'nin ölümü
- 771 : Hariciler İfrikiya ve Orta Mağrib'in hâkimi olurlar
- 772 : İfrikiya tekrar Abbasilerin kontrolü altına geçer
- 775-785 : el-Mehdî devri
- 776-777 : Horasan'da Mukanna (yüzünü kapatan peygamber) başkaldırır
- 780'e doğru : Kudüs'te el-Aksa Camii'nin yeniden inşası
- 780-783 : Irak'ta zındıkların başkaldırması
- 785-786 : el-Hadi devri
- 785-786 : Bağdad'da askerlerin isyanı
- 786-809 : Harun el-Reşid devri
- 786 : Yahya Ibn Halid el-Bermekî'nin vezir tayin edilmesi
- 793-796 : Suriye'de kuzeyli Araplarla güneyli Araplar arasında karışıklık
- 796 : İmam Mâlik Ibn Enes'in ölümü
- 798 : İfrikiya'da isyan, İbrahim el-Ağlab tarafından yatıştırılır
- 800 : İbrahim el-Ağlab İfrikiya'nın özerk valisi olur.
- 802 : Bizans İmparatoriçesi Irène ile bir anlaşma yapılır.

- 803 : Bermekî vezirlerin iktidardan uzaklaştırılmaları
- 806 : Bizans İmparatoru Nicephore (Nisefor) ile bir anlaşma imzalanması
- 809-813 : Emin Devri
- 810 : Şair Ebu Nuvas'ın ölümü
- 811 : Horasan'da karışıklıklar. Eminin askerlerinin yenilmesi
- 812 : Suriye'de ve Bağdad'da karışıklıklar
- Eylül-813 : Emin'in öldürülmesi
- 813-833 : Memun devri. Mutezîlilerin üstün duruma geçmeleri
- 814 : Ali taraftarları kutsal şehirleri ele geçirirler.
- 816-837 : Halkın Babek'in yönetimi altında ayaklanması (İmparatorluğun kuzey vilayetlerinde)
- Haziran-817 : Irak'da isyan, halifeye bir rakip seçilmesi
- 819 : Me'mun'un Bağdad'a girmesi
- 820 : İmam Şafii'nin ölümü
- 821 : Horasan'da Tahirîler devletinin kurulması (821-873)
- 832 : Bağdad'da "Beytül Hikme"nin kuruluşu
- 833-842 : Mu'tasım devri
- 834 : Bir Türk muhafız birliğinin kuruluşu
- 836 : Samarra'nın kuruluşu
- 840-841 : Filistin'de Emevîlerin isyanı
- 842-847 : el-Vâsık devri
- 843 : Türk birliğinin reisi Sultan ünvanı alır.
- 847-861 : Mutevekkil devri
- 849-852 : Samarra Büyük Camii'nin inşa edilmesi
- 850 : Yahudi ve hristiyanlara eziyet edilmesi
- 850-851 : Mutezile ve Ali taraftarlarına eziyet edilmesi
- 855 : İmam İbn Hanbel'in ölümü

- 860 : Caferî sarayının ve Samarra'da Ebu Zulf Camii'nin inşa edilmesi
- 860-861 : Bizanslılara karşı başarılı akınlar
- 861-862 : el-Muntasır devri
- 862-866 : el-Mustafî devri
- 863 : Müslümanlara karşı Bizans püskürtmesinin başlaması
- Şubat 865 : Mustain Samarra'yı terkederek Bağdad'a yerleşir
- 866-869 : el-Mu'taz devri
- 868 : Türk askerlerinin isyanı, Aşağı Irak'da Zenc isyanının başlaması
- 868 : Ahmed Ibn Tûlûn'un kayınpederi Türk Bak bak Mısır valisi olur
- 869 : Yazar Câhiz'in ölümü
- 869-870 : el-Muhtedi devri
- 870 : Hadisci Buharî'nin ölümü
- 870 : Ali taraftarlarının propogandası açıktan açığa yapılmaya başlar
- 870-892 : el-Mu'temid devri
- 871 : Yakup el-Saffâr Tuharistan ve Sind'in hâkimi olur
- 873 : Saffariler Horasan'da Tahirîlerin yerini alır
- 874 : Maveraünnehir Sâmânîlerin iktidarına geçer (874-999)
- 875 : Ahmed Ibn Tûlûn hemen hemen Mısır'da bağımsız duruma gelir
- 877 : Fustât'ta Ibn Tûlûn Camii'nin inşa edilmesi
- 883 : Zencilerin yenilgisi, isyanın sonu
- 890 : Irak'ın ve Suriye'nin kuzeyinde Hamdanîler
- 892-902 : el-Mutezid devri
- 897 : Yemen'de Zeydî devletinin kurulması

900	: Horasan ve Maverâünnehir'de Sâmânilerin çok-kuvvetli bir duruma gelişi
902-908	: el-Muktafî devri
905	: Tûlûnî sülâlesinin sonu; Fustat'ın Abbasiler tarafından alınışı
902-906	: Karmatiler karışıklık çıkarırlar
907-908	: Suriye ve Irak'da Karmatî hareketinin bastırılması
908-932	: el-Muktedir devri
910	: Ifrikiya'da Fatimî halifeliğinin kurulması
913	: Ebu Tâhir Karmatilerin başına geçer
922	: Haccac'ın Bağdad'da asılması
923	: Tarihci Taberî'nin ölümü
924	: Vezir Ibn al-Furat'ın öldürülmesi
925	: Kûfe'nin Karmatiler tarafından tahrip edilmesi
926-929	: Bizanslılar Ermenistan ve Cezire'ye varır.
929-930	: Karmatiler Mekke'de
932-934	: el-Kâhir devri
934-940	: el-Râzî devri
935	: Musul'daki Hamdanîlerle ilk anlaşmazlıklar
935	: Kelâmcı Eş'arî'nin ölümü
937	: Muhammed Ibn Tugaç adlı Türk tarafından Mısır'da İhşidîler devletinin kuruluşu
940-944	: el-Muttakî devri
Haziran 943	: Türk Tüzün Bağdad'a emir el-ümera olur
943 sonbaharı	: Halife, Hamdanî Nasirüddeve'nin himayesi altında
Mart 944	: Tüzün ile Nasirüddeve arasında barış yapılır.
944-946	: el-Mustakfî devri
944	: Hamdanî Seyfûddeve Haleb'i İhşitlerin elinden alır

Aralık 945	: Ahmet İbn Ebi Şuca' Bağdad'da kuvvet kazanır, emir ül umera tayin edilir ve Buveyhî vezirler sülâlesini kurar
946-974	: el-Mutî devri
Temmuz 946	: Kâfûr Mısır'da İhşitler hükûmetinin başına geçer
950	: Filozof Farabî'nin ölümü
953-956	: Seyfûddeve'nin Bizans topraklarına saldırısı
955	: Şair Mütenebbî'nin ölümü
961	: Girit'in Bizanslılar tarafından geri alınması
962	: Türk Alptekin Gazna'da bağımsız olur
Aralık 962	: Haleb'in Nicephore Phocas (Nisefor Fokas) tarafından alınması
965	: Bizanslılar tarafından Kıbrıs'ın geri alınması
966	: Kâfûr Mısır'da bağımsızlığını ilân eder
967	: Seyfûddeve'nin ölümü
968	: Kâfûr'un ölümü
969	: Antakya'nın Bizanslılar tarafından alınması
969	: Fatimîler Mısır'da
969-973	: Kahire ve el-Ezher Camii'nin kurulması
974-991	: el-Tâ'î devri
975-996	: Fatimî halifesi el-'Aziz devri
975	: Fatimî generali Aftekin tarafından Şam'm alınması, Hicaz'ın Fatimîlere iltihakı
975-983	: Büheyh'Adudeddevle'nin Bağdad'da vezirliği
977	: Türk Sebüktekin tarafından Gaznevîlerin kurulması
978	: Suriye Fatimîlerin kontrolü altına geçer
991-1031	: el-Kâdir devri
996-1021	: Fatimî halifesi el-Hâkim devri
998-1030	: Gazne Sultanı Mahmud devri
1001 e doğru	: Gazne Sultanı Mahmud'un Hindistan'a ilk seferi

1001	: el-Hâkim ile Bizans Kayseri Basile II arasında anlaşma
1009	: Gazneli Mahmud tarafından Pencab'ın alınması
1020	: Şâir Firdevsî'nin ölümü
Şubat 1021	: el-Hâkim'in ölümü, Dürzilerin zuhur etmesi
1021-1036	: Fatimî halifesi el-Zâhir devri
1028	: Buveyhilerle Gazneli Mahmud arasında anlaşmazlık
1031-1075	: el-Kâim devri
1036	: Gazneli Mesut ile Selçuklular arasında ilk sürüşme
1036-1094	: Fatimî halifesi el-Mustansır devri
1037	: Filozof İbn Sina'nın ölümü
1038	: Selçuklular Nişabur'da
1038-1063	: Büyük Selçukluların ilki Tuğrul Bey devri
<u>1040</u>	: Gazneli Mes'ud'un Dandanakan'da Tuğrul Bey'e yenilmesi
1042	: Selçuklular Horasan ve Tuharistan'ın hâkimi olur.
1043	: Selçuklular Doğu İran'da, Harzem ve Taberistan'a hâkim oldular
1043-1048	: Selçuklular tarafından İran'ın fethi
1048	: Bilgin el-Birûnî'nin ölümü
1048	: Hasankale'de Selçukluların Bizanslılar üzerine zaferi
1051	: Fatimî halifesi tarafından Ifrikiya'ya Benu Hilâl'lerin gönderilmesi
1054	: Cezire Selçukluların kontrolü altına geçer
1054-1055	: Bağdad'da karışıklıklar
Aralık 1055	: Tuğrul Bey Bağdad'a girer. Buyi hâkimiyetinin sonu
1058	: Şâir Ebu'l Ala el-Ma'arrî'nin ölümü
1057-1059	: Basâsiri Bağdad'da Fatimî hâkimiyetini kurmaya uğraşır

Aralık 1059	: Tuğrul Bey tarafından Bağdad'ın alınması
Ocak 1060	: Basâsîrî'nin ölümü, Tuğrul Bey Sultân lakabını alır
1060	: Suriye'ye Selçukluların nüfuzu: Haleb'in alınışı
1063-1073	: İkinci Selçuklu Sultanı Alp Arslan devri
Ağustos 1071	: Malazgirt'te Bizanslıların Selçuklular tarafından yenilmesi
1071	: Selçukluların Şam'ı alışı
1074	: Fatimî halifesi Mustansır Bedrel-Cemali'yi çağırır. Onu tam selahiyetle vezir yapar

VI- İspanya ve Kuzey Afrika

VIII.yüzyılın ortasından XI. yüzyılın sonuna kadar

A-) İspanya

15 Mayıs 756	: Emevî Abdurrahman Kurtuba'ya girer ve İspanya Emevileri emirliğini kurar
756-788	: I.Abdurrahman devri
778	: Charlemagne (Şarلمان) ın Saragossa'yı kuşatması. Roland Rencevaux'da
785	: Gerone (Jeron) Frankların eline düşer
788-796	: I.Hişâm devri
796-822	: I.Hakem devri
801	: Barselona'nın Louis le Pieux tarafından alınışı
814	: Kurtuba'da "Faubourg İsyanı"
822-852	: II. Abdurrahman devri
831	: Murcie (Mursiye)nin kuruluşu
833 ve 848	: Kurtuba Camii'nin genişletilmesi
844	: Normand istilası, İşbiliye (Sevil) nin tahribi
852-886	: I.Muhammed devri
883-917	: Ömer İbn Hafsûn'un isyanı
886-888	: el-Munzir devri
888-912	: Abdullah devri
912-961	: III. Abdurrahman devri
917-928	: Hafs İbn Ömer İbn Hafsûn'un isyanı

920-924	: Asturi'de Ordoneo üzerine saldırı
929	: III. Abdurrahman halife lakabını alır
936	: Medinat el-Zahrâ'nın kurulması
939	: Simancas'da, Leon'lu II. Ramiro tarafından Abdurrahman'ın yenilmesi
951-960	: Leon'a karşı saldırılar
961-976	: II. Hakem devri
972	: Tanca'nın alınışı
976-1009	: II. Hişam devri
976	: Mansur ünvanını alan İbn Ebi Âmir hâcib olur
981	: Hristiyan beyliklere karşı saldırılar
985	: Barselona'nın alınışı
997	: Saint-Jacques-de-Compostelle'in alınışı
1002	: İbn Ebi Amir'in ölümü
1008	: Abdulmelik İbn Ebi Âmir'in ölümü
1009	: II. Muhammed devri
1009-1013	: Suleyman İbn el-Hakem devri
1012-1039	: Bağımsız beyliklerin kurulması (mulûk ut-ta-vâif)
1012-1090	: Gırnata'da Zirîler
1016-1057	: Malaga'da Hammudîler
1023-1091	: İşbiliye'de Abbadîler
1027-1094	: Badojos'da Eftasîler
1039-1110	: Saragossa'da Hûdîler
1013-1018	: IV. Abdurrahman devri
1018-1024	: V. Abdurrahman devri
1024-1025	: III. Muhammed devri
1029-1031	: III. Hişam devri
1054-1065	: Castille (Kastil) li I. Ferdinand tarafından yeniden geri alma savaşlarının başlaması
1064	: Fakih ve filozof İbn Hazm'ın ölümü
1085	: Castille'li VI. Alphonse (Alfons) tarafından Tuleytula'nın alınması; Valence'in Rodrigo Di- az tarafından alınması

- 1086 : Zallâka'da El-murabıt'ların komutanı Yusuf İbn Taşfin'in VI. Alphonse'u yenmesi
- 1090 : Ibn Taşfin'in Aledo'da zaferi
- 1091 : Mulûk ut-Tavâif'in Ibn Taşfin'e başeğmesi
- 4 Eylül 1106 : Ibn Taşfin'in ölümü

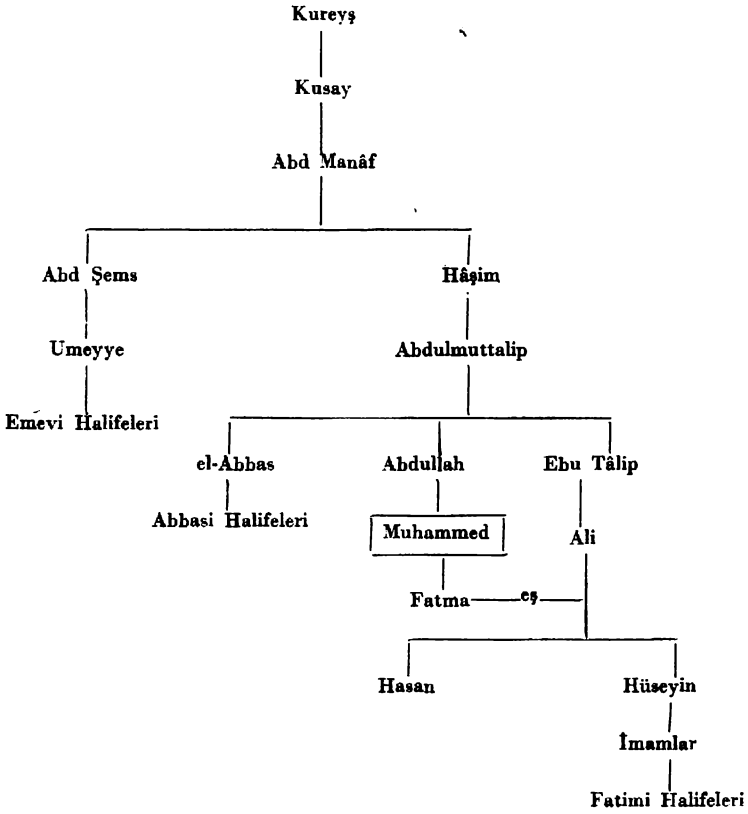
B-) Kuzey Afrika

- 761 : Abdurrahman Ibn Rustem tarafından Tahert'in ve Rustemiler sülâlesinin kuruluşu
- 788 : Volubilis'de İdrisi krallığının kurulması
- 800-812 : İfrikiya'da Ağlabîlerin kurucusu I. İbrahim, devri
- 808 : Fas kentinin II. İdris tarafından kuruluşu
- 817-838 : Ağlabî I.Ziyadatallah'ın hükmü
- 821 : Sûs kentinde bir ribat'ın inşası
- 827 : Sicilya'ya Ağlabîlerin ayak basması
- 828 : II.İdris'in ölümü ve İdrisî krallığının taksim edilmesi
- 831 : Palermo'nun alınması
- 836 a doğru : Büyük Kayravan Camii'nin yeniden inşa edilmesi
- 841-856 : Ağlabî kralı I.Muhammed'in hükümdarlığı
- 843 : Messina'nın ele geçirilmesi
- 850 : Sus'ta Ulu Camii'n inşa edilmesi
- 859 a doğru : Sus'un surlarının inşa edilmesi
- 860 a doğru : Tunus'ta Zeytuna Camiinin inşa edilmesi
- 878 : Syracuse (Sirakus)un alınması
- 878 : Kayravan yakınında Rakkâda'nın kurulması
- 893 : Fatimî dâisi (propogandacısı) Ebu Abdullah İfrikiya'ya varır.
- 902 : Taormina'nın alınması, Bütün Sicilya müslümanların eli altındadır.
- 903-909 : Son Ağlabî hâkimi III. Ziyadatallah'ın hükmü
- 909 : Ebu Abdullah Rakkâda'yı alır
- 910 : Ubeydullah'ın Rakkâda'ya girişi

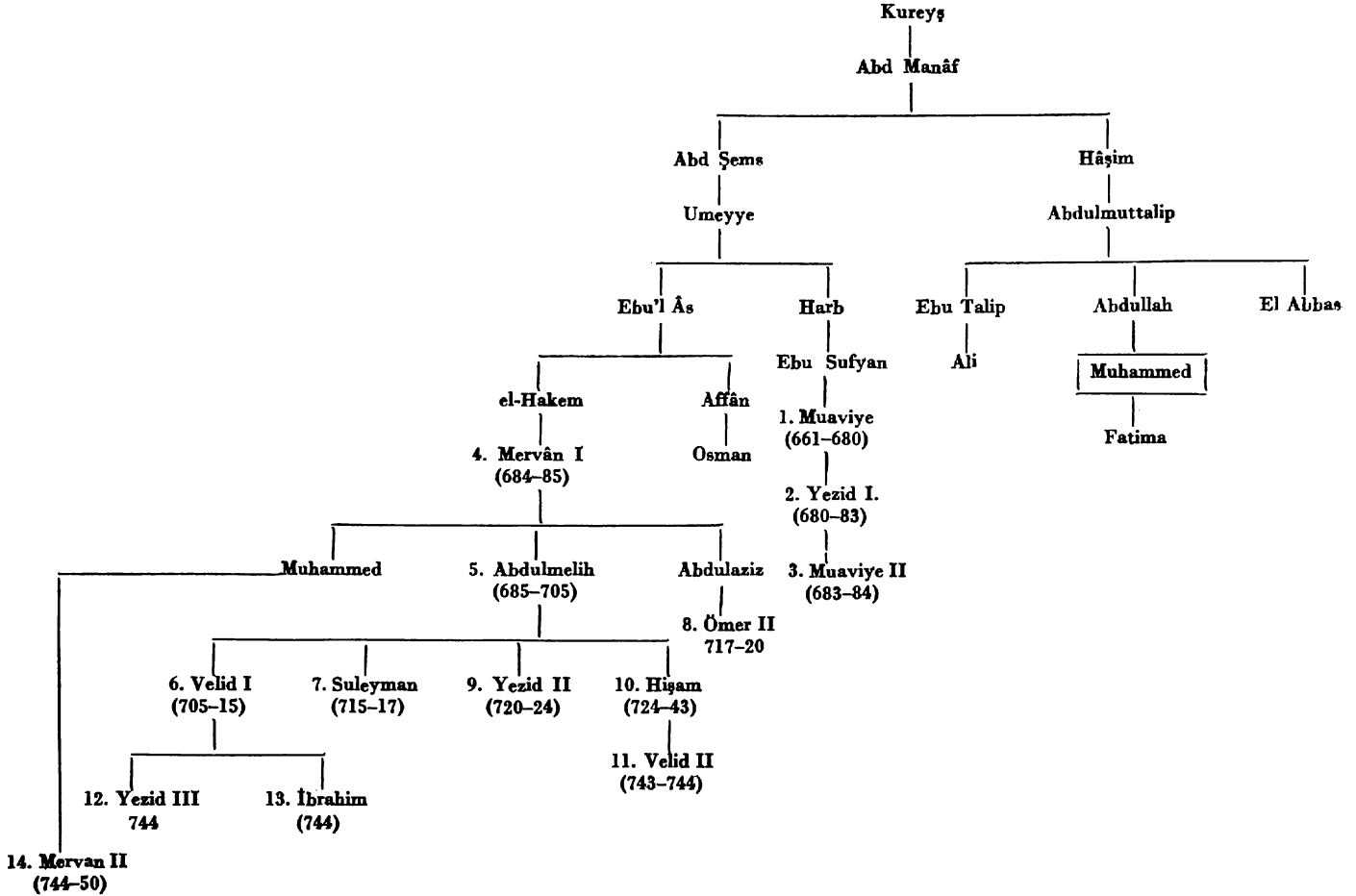
910-934	: “Mehdi” Ubeydullah ilk Fatimî halifesi olur
911	: Fatimîler tarafından Tahert’in alınması
913- 915	: Mısır’a ilk Fatimî akını
916	: Fatimîlerin başkenti olacak Mehdiye’nin kuruluşu
916	: Sicilya Fatimîlerin elinde
919-921	: Mısır’a ikinci Fatimî akını
920	: Fas kentinin alınması
921	: Sicilmasa’nın alınışı
925	: Mısır’a üçüncü Fatimî akını
934-946	: Ebu’l Kâsım el-Kâim devri
943-947	: Ebu Yezid tarafından yürütülen hârici isyanı
946-953	: el-Mansur devri
953-975	: el-Muiz devri
959	: Fatimî generali Cevher’in Atlantik’e kadar seferi
967	: el-Muiz ile Bizans Kayseri Nicephore Phocas arasında anlaşma
1 Temmuz 969	: Cevher Fustât’a girer.
11 Haziran 973	: Muiz’in Kahire’ye girişi, Fatimîler Ifrikiya’yı terkederler
973-984	: Fatimîler adına Ifrikiya valisi Bologgin Ibn Zîrî Zirîler sülalesini kurar
978	: Bologgin Fas ve Mağrib’i ele geçirir
984-996	: el-Mansûr Ibn Bologgin devri
987	: Zenata’lar tarafından Fas ve Sicilmasa’nın alınışı
989	: Tahert’in Mansûr tarafından ele geçirilmesi
996-1016	: Bâdis Ibn el-Mansûr devri
1007-1010	: Kal’atu Benu Hammâd’ın kuruluşu
1015	: Hammâd Orta-Mağrib’de Hammâdiler sülalesini kurar
1016-1062	: el-Muiz Ibn Bâdis devri
1029-1054	: el-Kâid Ibn Hammâd devri
1040 a doğru	: İbn Yâsin, Murabıtların kaynağını oluşturan doktrini yayar.

1040-1042	: Ziriler ile Hammâdiler arasında çarpışmalar
1051	: Zirilerin Fatimîler ile alakayı kesmesi. Fatimî halifesi Mustansır tarafından İfrikiyaya'ya Benu Hilâl'lerin gönderilmesi
1055	: Ibn Yâsin tarafından Sicilmasa'nın alınması
1060 a doğru	: Marrakeş'in kurulması
1061-1106	: Yusuf Ibn Taşfin el-Murabitlerin şefi
1062-1070	: Fas'ın Ibn Taşfin tarafından fethi
1062-1108	: Tamim Ibn el-Mu'iz devri
1067	: Bicâye'nin Hammadiler tarafından kuruluşu
1070-1084	: el-Murabitlerin Orta Mağrib'e seferleri
1085-1091	: Ibn Taşfin'in İspanya'ya akınları

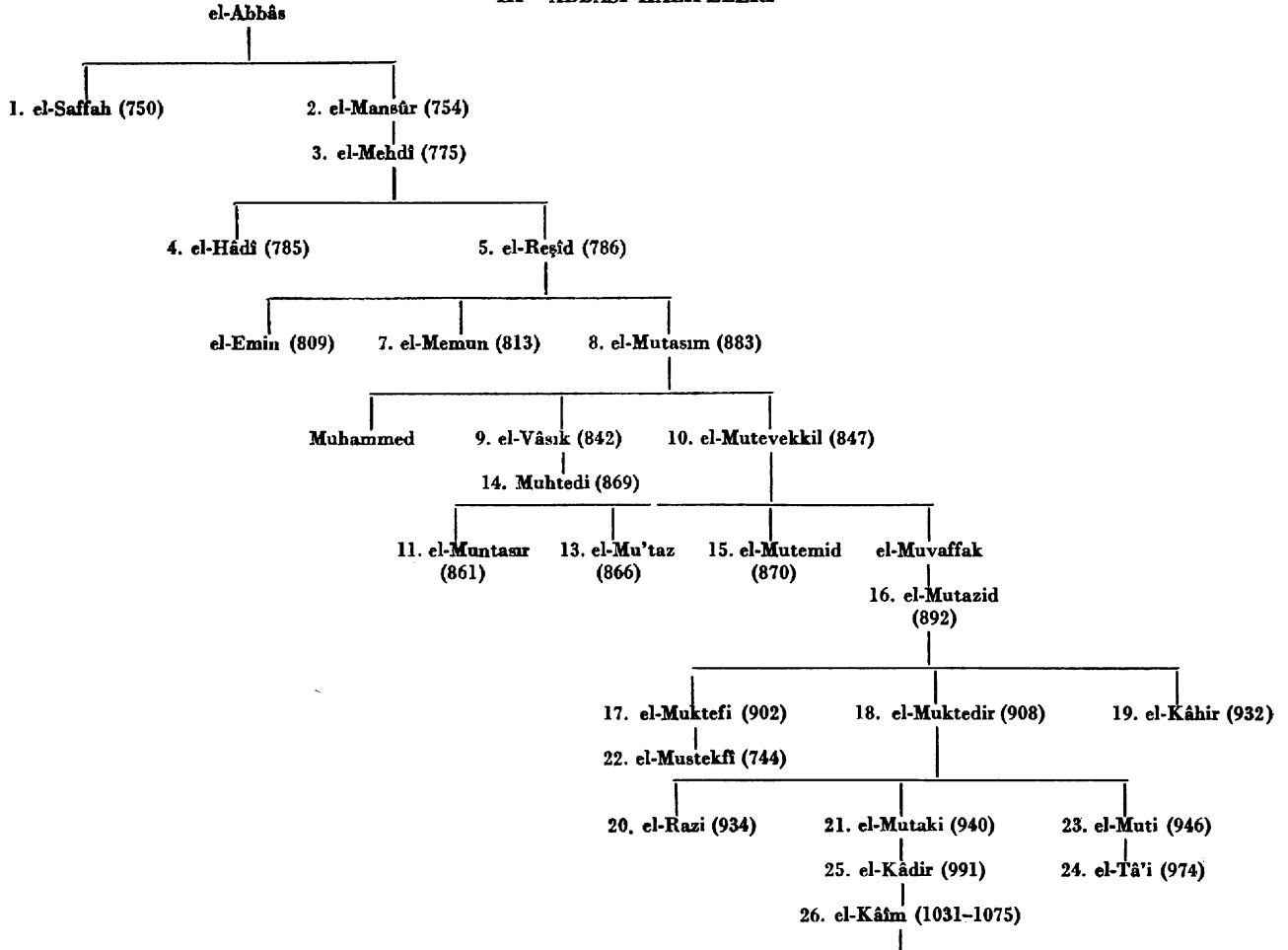
I - Hz. MUHAMMED'İN SOYU

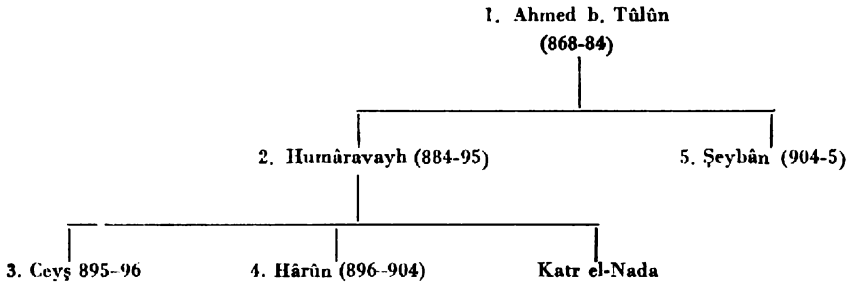
II - EMEVÎ HALİFELERİ

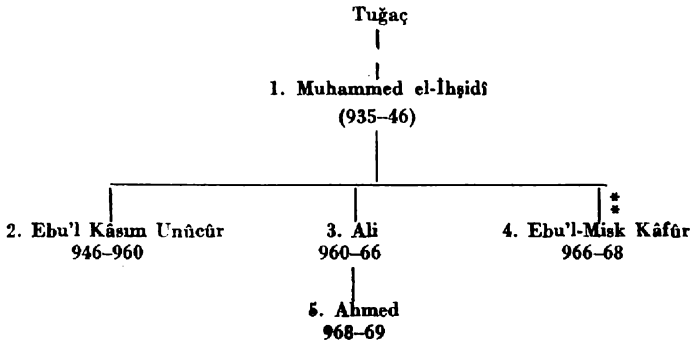
III - ABBASİ HALİFELERİ

IV - TÛLÛNÎLER

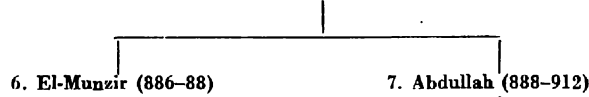
V - İHŞÎDÎLER

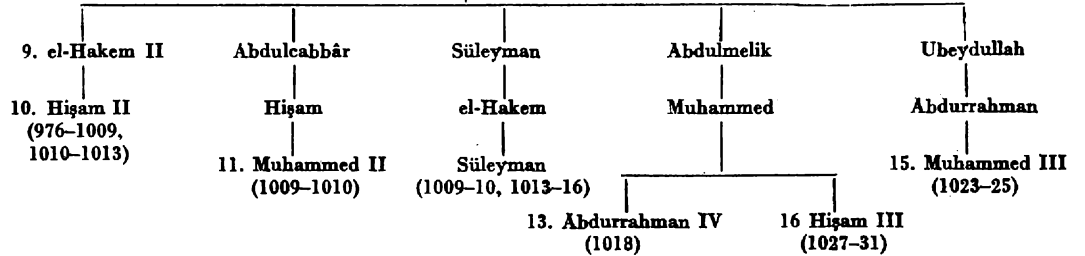
VI - İSPANYA EMEVİLERİ

A) Emirler :

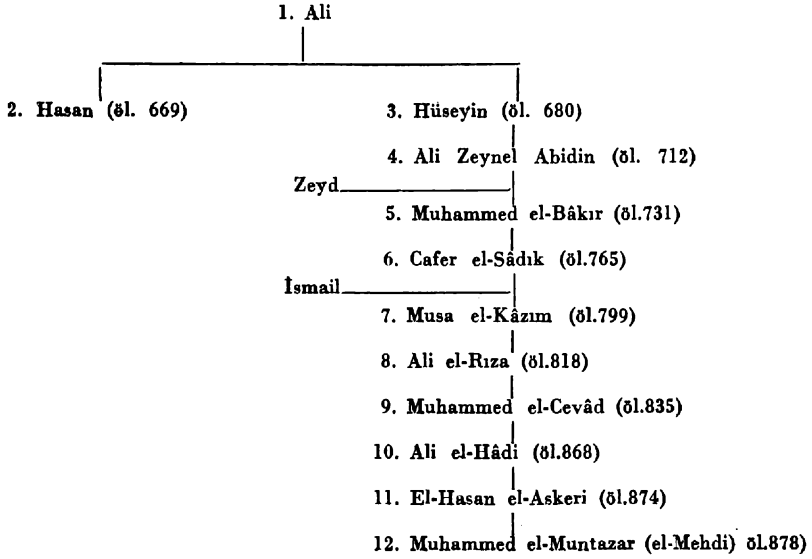
1. Abdurrahman I. (756-88)
2. Hişam I (788-96)
3. el-Hakem I (796-822)
4. Abdurrahman II (822-852)
5. Muhammed I (852-86)

B) Halifeler :

VII - Şİİ İMAMLAR

VIII - FATİMİ HALİFELER

1. el-Mehdi (909-934)
2. el-Kâim (934-46)
3. el-Mansûr (946-52)
4. el-Mu'iz (952-75)
5. el-Aziz (975-96)
6. el-Hâkim (996-1021)
7. el-Zâhir (1021-1035)
8. el-Mustansır (1035-1094)

İKİNCİ BÖLÜM

DEVİRİN GENEL NİTELİKLERİ, TEMEL MESELELERİN OR-
TAYA SERİLMESİ ÜZERİNE BİLGİLERİMİZİN
DURUMU

G İ R İ Ő

İslâmın genişlemesini her basit izahın üstünde tutmak gerekir. (57)
İster din, ister etnik durum, ister medeniyet üzerine dayanılsın, mese-
lenin bütünü değil bazı yönleri ele alınmış olur.

VII. yüzyıldan XI. yüzyıla değin devam eden İslâm fetihleri ha-
rikulâde bir şeydir. Bu fetihleri açıklamadan önce, esas unsurları, pra-
tik faktörleri ve sonuçlarını göstermek gerekir. Sağlam temeller ve ger-
çek olaylar üzerine dayanmak icap eder. İşin başında “halkların psiko-
lojisi” ve hatta sosyolojiye büyük yer vermekten sakınmalıdır. Çün-
kü bunlar meselenin anahtarını getirmekten uzaktırlar. Şüphesiz bu
sonuncular tamamen bertaraf edilemez. Ama her şeyden önce tarih
alanında her haliyle yeni nitelikler taşıyan bir dünyanın içine girildiğini
ve bu dünyanın ilk hali ve geçirdiği istihale hakkında üzerinde münakaşa
edilir ve az ölçüde bir bilgiye sahip olunduğu gözönüne almak gerekir.
Bir şeyi açıklamak için, bugünkü ve geçen yüzyıllık İslam Dünyası ile
yapılan karşılaştırmalara girişmek arzu edileni vermez. Zira bu karşı-
laştırmalar tarih için tanıklık değeri taşımazlar. Yine bir konuyu a-
çıklamak için Orta-Çağ Batı Dünyasından verilen örneklerle de dayan-
mak bir değer taşımaz. Çünkü bu dünya, İslâm Dünyasından birçok
bakımlardan ayrılır. O halde tarihi olayların ve tarihi geleneksel kaynak-
ların ortaya konulmasıyla hareket etmelidir. Bunlar arkeolojik, diplo-
matik ve kronolojik v.s. kaynaklardır. Usulün bir orijinalliği yok. Fa-
kat bu o kadar zorunlu ki tarihçinin üzerinde yürüdüğü yol her adım-
da sağlamlaştırılmaya muhtaçtır. Başlı başına zor olan, olayların bu şe-
kilde araştırılması onların seyrini biraz daha açık olarak anlamaya yara-
yan birçok çalışmaların meydana gelmesini doğurdu ve daha sonra
genel çizgileriyle İslâmın yayılışını ve sonuçlarını görmemizi sağladı. (58)

Hız. Muhammed’in tebliğ başlamasından Türklerin Abbasi halife-
liğinin içine nüfûz edinceye kadar geçen dörtüzyıllık tarih yepyeni
bir dinin gelişmesi, yeni tip bir hükûmetin, düşüncenin ve uygarlığın
çıkışı ile belirlendi. Bu dört asırlık süre İslâm aleminin ortaya çıkış sü-

residir. Bugünkü müslümanların gözünde tarihlerinin özlemini çektikleri altın çağı teşkil eder.

O halde, her şeyden önce VII. yüzyılın başlarından itibaren, İslâmın Araplar içinde ortaya çıkışı koşullarını tetkik etmek uygun olur. Şüphesiz Hz. Muhammed hakkında onun etrafında yaratılan harikulâde dünya, kutsal kişilerin hayatını yazanlar (hagiographes) ve müfessirlerin abartılmış tasvirlerine rağmen Peygamberin şahsiyetini daha iyi anlamak mümkündür. Diğer yandan Kur'an sayısız araştırmalara konu olmuştur. Avrupalı orientalistlerin her türlü partizan düşüncenin dışında Kur'an'ın tenkid ve tahlilini yapmaları küçük bir kıymet değildir. Kur'an'ın emirleri genç ve heyecanlı bir ulusun içinde gelişti. Tarih henüz tanımadığı bu halkın yeni dine girişi emsali görülmemiş bir hız ve nüfuzla gelişti.

Ortaya çıkan meselelerden biri bu Arap dünyası ile İslâm arasındaki yakınlaşmanın ve Hz. Muhammed'in şahsiyetinin çağdaşları üzerine ne şekilde empoze olduğu ve bilhassa nasıl onlara yalnız yeni bir tapınma şekli değil fakat aynı zamanda yeni bir hayat, düşünce ve aksiyon şekli olan İslamiyeti kabul ettirdiği meselesidir. Hatta daha önemlisi O'nun vatandaşları için bir devletin temellerini atmış olmasıdır ki bu vatandaşları için Kur'an tek başvurma kaynağı teşkil ediyordu. Her ne kadar Hz. Muhammed'in başarısı iyi izah edilmiş ve her ne kadar ondan sonra Ebu Bekir ve Ömer'in oynadıkları rol sayesinde yeni rejim büyük bir proplemle karşılaşmamışsa aksine Arabistan'ın dışında akımların başlangıcı ve Bizans ile Sasaniler üzerine göz kamaştırıcı başarılar kazanması tamamen İslâm Dünyasını aşan bir analizin yapılmasını icap ettirmektedir. Fakat bizzat başarılar geniş güçlüklerin çıkmasının kaynağıdır. Fethedilen toprakların organizasyonu, şahsi kavgalar kelâm münakaşaları beraberinde İslâm Dünyası üzerinde derin yankıları olan ayrılımlar ve karışıklıklar getirdiler.

- (59) Muaviye tarafından 658-659 da iktidarın ele geçirilmesi Emevi sülalesinin hâkimiyetini ve yeni bir merhalenin başladığını tayin eder: Bu, Araplar içinden bir zümrenin başarısı, opportunist ve etkili bir özel hükümet anlayışı ve ayrı zamanda Bizans ve Suriye tesirine açık kapı olan Şam kentine halifelüğün yerleşmesiyle ifadesini bulur. Ortaya çıkan bir başka mesele de genç imparatorluğun organizasyonu, eyaletlerin yönetimi, İslâm adına ayrılık yaratanlara karşı savaş ve devletin birliğini korumaktır.

Bütün bunlar Emevilerin çözmeye çalıştıkları gerçek anlamda politika ile birlikte dinî, insanî ve sosyal meselelerdir. Sayıları gittikçe

artan İslâma yeni girenlerin devamlı gelişim halinde olan toplumda yerlerini almak istemelerine karşılık ilk fetihleri yapanlar ve ilk müslüman olanların rolü azahr. Bundan iç rekabetler doğar ki Kuzey Afrika ve Orta Asya istikametinde yapılan ikinci akın dalgası bunu sonuçlandırmayı başaramaz. Öte yandan nasıl Emevi sülalesi her şeye rağmen iktidarı gasheden bir sülale damgası yemişse yine bu sülale rakiplerinin saldırılarına güç tahammül eder ve en sonunda 750 tarihinde başka bir sülale yani peygamber ile doğrudan doğruya bağı olduğunu iddia eden Abbasiler tarafından altedilir. Bir asır boyunca Emeviler tarafından icra edilen hükümet lüzumsuz ve menfi işler yapmaktan uzaktır. Bundan böyle takınılan tavırlar belli olduğundan, sonra iş başına gelenler bu durumdan istedikleri ölçüde yararlanacaklardır.

Emevilerin Suriye-Yunan uslubu, yerini Abbasilerin Irak-İran uslubuna bırakır. Bağdat'daki halifeler ve onların çevresinde vezirler ve saray içerisinde insanî ve dinî tepkilerden yeni bir İslâm Dünyası anlayışı gelişmeye başlar. Bunun yanında ekonomik hayat hatırı sayılır bir atılım yapar: İmparatorluk içinde artık savaş ile uğraşanlar yerine sözü geçen kimseler, bedevi aristokratlar, tacirler devletin ve fertlerin zenginliğini hızlandıran idareciler yerlerini alırlar. Her ne kadar İspanya'da (60) bağımsız bir merkez ve X.yüzyılda Kuzey Afrikayı kontrolleri altına alan şiî Fatimiler teşekkül ettiyse de Atlantik'ten Orta Asya'ya kadar özellikle Akdeniz ve Basra Körfezi bölgesinde İslâm hütüm gücü ile hâkim olur. Bu siyasî hâkimiyet, bir takım dinî ve siyasî görüş ayrılıklarına rağmen bir ekonomik hâkimiyetle beraber yürür. Ama bu bazen sosyal dengesizlikler de yaratır. Bu dengesizlikler bir takım karışıklıklar, dinî bahaneler ile öncelik gören isyanlar ile kendini gösterir. Fakat esasında bu tezahürler, özellikle kırsal bölgede, kentlilere ve burjuvalara karşı olan sosyal karakterde tezahürlerdir.

Bundan sonra kentler, ekonomik, kültürel ve sanat alanlarında büyük ilerlemelere tanık olurlar. Halifeler, impartorluğun büyük şahsiyetlerini, edipleri, bilginleri, şair ve müzisyenleri korurlar. Çeşitli bilimler bu ortamdan yararlanırlar. Aynı zamanda kelâm ve felsefe de gelişir: İslâm tarihinde çok az zaman, böyle dinin çevresinde çeşitli fikir, mezhep ve tartışmaların doğduğuna tanık olmuştur. Bütün bu entellektüel kaynama zihinlerde bir takım karışıklık doğurduğu gibi bu ekseriya politik alana da yayılmıştır. Şu da düşünülebilir ki bazı kişiler bu düşünce ve aksiyon akımlarını kendi özel gayelerine kullanmak istemişlerdir: O zaman İslâm İmparatorluğu üç halifelîge ayrılarak, az çok Abbasi

halifeliğinin bağrında önemli olan mahallî şeflerin yararına, merkezî iktidar, parçalanma yönelimleri gösterir.

(61) Bu davranışlara karşı, Abbasi halifeleri veya iktidarın en büyük sorumluluklarını IX. yüzyılın sonundan beri taşıyan vezirleri yabancı elemanlara çağrıda bulunmaya mecbur kalırlar. Yavaş yavaş paralı askerler yalnız orduda değil fakat aynı zamanda hükûmette de giittikçe büyüyen bir yer alırlar. Nihayet bu da halifeliğin parçalanmasını sürükleyen bir yeni neden olur. Bu durum Abbasilere has değildir. İspanya Emevileri ve Mısır Fatimileri de aynı şekilde bunun kurbanıdırlar. İslâm Dünyasındaki bu değişmelerden kazançlı çıkan doğuda yeni gelmiş olan Türkler, batıda Moritanya Berberileri ve el-Murabıtlar'dır. Artık İslâm Dünyası Arapların eli altından Arap olmayanlara geçer. Bunlar Araplardan daha az samimi değillerdir. Hz. Muhammed'in ilk müridlerine kıyas edilecek ölçüde heyecan dolu olan bu yeni muhtediler aynı ölçüde İslâmı savunmaya ve yaymaya bağlıdırlar.

Bu geçen dört asır boyunca İslâm Dünyasının gelişimi önemli ve çapraşık olmuştur. Bunun araştırılması tamamlanmaktan henüz uzaktır. Mamafih bir takım meseleler aydınlanmış veya aydınlanmak üzeredir. O halde, XI. yüzyılda kadar olan İslâm tarihinin genel hatlarına geniş boşluk bırakmadan girişmek mümkündür.

1. BÖLÜM

CAHİLİYE ÇAĞI ARABİSTANINDAN HZ. MUHAMMED'İN (62) ÖLÜMÜNE

Arap yarımadasının yarım asır içinde değişmesi Ortadoğu Bizans ve İran'ında siyasi verileri alt-üst etti. Yeni bir gücün doğmasının ötesinde, yeni doğan ve gelişen, orijinal karakterlere sahip, tek tanrılı İslâm Dini ve bu dinin vahyine ve ilk kaidelerine obje olan Hz Muhammed'i dikkatle incelemek lazımdır. O'nun aksiyonu sayesinde o zamana kadar tanınmayan Araplar tarih boyu süren durgunluklarından (lét-hargie) sıyrılmakla, dinamik ve yeni dinin sağlam bağları ile birleşerek tek bir millet teşkil ettiler. İslâm Dininin yayılması teokratik karakterdeki bir politik rejim ve kurumlarla imtizac etti: halifelik.

Arap Alemi, İslam bayrağı altında, İslam öncesi parçalanmalardan birlik ve genişleme suretiyle, tesbit ve tayin edilmesi gereken bir çok aşamalardan geçti.

A- İSLAMDAN ÖNCE ARABİSTAN

Arap yarımadası üç milyon kilometrekare genişliğinde çorak bir ülkedir. Üç taraf denizle çevrili ve dördüncüsü çöl vasıtasıyla karaya (63) bağlıdır. Bu tecerrüt Kızıl Deniz boyunca uzanan batıdaki dağ zinciri ile bir kat daha fazlalaşmıştır. Deniz ile dağlar arasında, güney kısmını Hicaz bölgesinin teşkil ettiği, dar Tihama ovası uzanır. Bu silsilenin doğusunda, geniş bir çöl bölgesi olan Necid platosu, kuzeye doğru Nefud ve güneye doğru er-Rub el-Hâli ile devam eder. Bu bölgenin ortası ve batısında bir çok vaha vardır ki en önemlileri batıdadır: Necran, Yasrip, Fedek, Hayber, Madâin, Sâlih, Tebûk.

Güneyde Kızıl deniz ve Hint okyanusu kıyıları boyunca muson yağmurları sayesinde Yemen ve Hadramavt en verimli bölgeleri teşkil eder; doğuda Basra körfezi boyunca Uman ve Bahreyn Arabistan'ın diğer bölgelerinden Necid vasıtasıyla ayrılmıştır.

Kıyıları ve liman şehirleri ile küçük kervan şehirleri dışında boş gibi görünen bu çok geniş ülke gerçekte bir çok vahalarla doludur. Eski zamanlarda, deniz vasıtasıyla Mısır, Habeşistan ve Basra körfezinin kıyısındaki ülkelerle kolayca ilişkilerde bulunan, uygun iklime sahip Güney Arabistan bölgelerinde çok ileri bir uygarlık gün ışığına çıktı.

(64) İşte bu Güney Arabistan bölgelerindedir ki Main, Saba, Kataban, Hadramavt gibi devletleri tesbit etmek mümkün oldu. En iyi tanınanı, Saba Kırallığı yalnız zenginlikleri ile değil aynı zamanda hükümdarının Marib'de inşa ettirdiği baraj ile de tanınır. Son hafriyatlar bir takım epigrafik metinler, heykeller ve muazzam sarayın kalıntılarını bulmaya imkân verdi. Mesut Arabistan diye adlandırılan bölgenin sakinleri, Güney Arapları, belki de Arap değillerdir. Ama Arapçaya yakın bir dil konuşuyorlardı. Milattan önce V. yüzyıla doğru çöken Saba Kırallığının başlarında Zu Nuvâs adlı Museviliğe dönen son hükümdarlarından sonra Himyerlilerin boyunduruğu altına geçtikleri tahmin edilir. Güney Arabistanın 525 de Habeşliler tarafından istilası Zu Nuvas'ın Hristiyanlara karşı eziyet ve katliamda bulunmasına sebep olmuştur; ama yine bu Habeş istilasının ekonomik bir nedenden olması da mümkündür. Bu halde, Habeşliler bu zengin bölgenin kontrolünü temin etmek ve Kızıl denizden Hint okyanusuna geçişi sağlamak istiyorlardı.

525 de Zu Nuvas devrilerek yerine sırayla birçok Habeşli valiler geçer. Sonra Sumyafa adlı birisi ve O'nun devrilmesiyle de eski bir köle olan Ebrehe gelir. Ebrehe zenci saldırılarına göğüs gerer; Bizanslılar, Farslar ve Güney Zencilerinin (Etyopyalı) devamlı tazyik ve teşviklerine rağmen tarafsız kalmaya gayret eder. Nihayet onun Etyopya'ya ve Bizans'a doğru meylettiği görülmektedir. Ve 570 yılına doğru Mekke kapılarına varan bir sefer düzenler. Yerine geçenler aynı politikayı takip ettiler fakat bu asrın sonunda İranlılara yatkın olan parti Fars kralı Hüsvrev'in gönderdiği denizden bir kuvvetten destek alarak Yemen'de iktidarı ele aldı. Marib seddinin bu devirlerde yıkıldığı ve bu yıkılışın ülkeyi harebeye çevirdiği mümkündür. Fakat bu konuda kesin bir şey bilinmiyor; bu Güney Arabistandaki Tribülerin kuzeye göç etmeleri ile izah edilebilir.

Arabistanın orta ve kuzey kısımları, Güney Araplarından çok farklı olan Bedevi-göçebe Araplarının alanıdır. Güneyin monarşik organizasyonuna karşılık onlar kabile veya grubun üstünlüğü prensibini koyarlar. Arapça konuşurlar ve en sonunda dilleri bütün Arabistana kendini kabul ettirmiştir. Göçebe veya yarı yerleşik olarak gelirlerini, sürülerinden, yaptıkları gazvelerden, bütün Arabistan içinde tekemmül

ettirdikleri kervan ticaretinden temin ederler; Vahalar ve şehirler onlara etap ve eşya yükleme merkezleri vazifesi görür. Bu gibi şehirlerin büyük kısmı Arabistanın batı kısmında ve hicazda yer almıştır: Ukkaz, Tâif, Mekke, Yenbu, Necid kıyısı boyunca uzanan vahalar Filistin'e (65) giden yolu gösterirler; bu vahaların büyük bir kısmında Yahudi kolonileri tarımla uğraşır ve Arap kabileleri ile komşudurlar. Çiftçi, zanaatkar ve tüccar burada göçebe kervanlarla yanyana gelir. Böylece bir mübadele ekonomisi teşekkül eder. Bazı şehirlerde pazarlar, fuarlar kurulduğundan daha geniş münasebetlere imkân verir. Diğer yandan buralarda bir tapınağın bulunması ziyaretçilerin sayısını artırır.

Bu kuzey arapları, "Sarazen" ler, Güney Araplarından ayırt edilir. Arap nazariyesine göre Araplar aynı dili konuşan bir cemaati (communnauté) değil bir ırkı teşkil eder ve bu ırk Kahtan ve Adnan adlı dedelerinin birinin soyundan doğrudan gelirler. Bunlar dedeleri midir? Adnan'ın dedesi olarak tanınan Kahtan acaba İsmail'den mi geliyor? Ananeye göre Kahtan'dan gelenlerin "gerçek araplar" (el-arab el-ârîbe) ve Adnan'dan gelenlerin "araplaşmış araplar" (el-arab el-musta'ribe) olması lazımdır. Bu anane linguistik bir izah bulabilir; gerçekten 'adana kökü "bir yerde devamlı oturmak, sürülerini aynı yerde otlatmaya devam etmek" demektir; böyle bir tayin işi Güneyde oturan ve Arapçayı dil olarak kabul eden dolayısıyla araplaşanlara uygulanabilir. Kahata ise "yağmursuz, yağmurdan mahrum olmak" anlamınadır ki bu da göçebe Araplar tarafından dolaşılan, kuzey Araplarına tekabül eder. Fakat yine ananeye göre Kahtanlılar Güney Arapları (Yemen kabileleri) Adnaniler ise Kuzey Arapları (Ma'addi, Nizari veya Kaysiler) dir. Ne olursa olsun bu taksimden, beşerî, linguistik, sosyal, ekonomik gerçek verilere dayanan ve Arapların tarihinde derin ve devamlı yankılar uyandıran bir farklılık ortaya çıkar.

Dinî alanda Güney Arapları gezegenleri temsil eden ilah ve ilahe- lere tapınıyordu. Bunlara tahsis edilen mabedlerde ilahlara sunulan (66) hediyelerin idarecisi din adamları yaşıyordu. Kuzey Arapları daha realist bir dinî inanca sahipti: Ağaçlar ve taşlar tarafından temsil edilen ruhlar, cinler vardı. Bir çok kabilelerde sayıları kabarık ilahlara da tapınılırdı. Bu ilahların en önemlileri üç ilâhe, Manat, Uzza ve Lât'dır ki bunlar da daha büyük bir ilaha tâbi idiler: Allah "ilâh, Tanrı". Tapınma yerleri kutsal idi ve buraları sığınma yerleri teşkil ediyorlardı. Aileler ve kabileler bunları korumaya memurdu. Ancak bu bir din adamının görevi değildi. Belli ibadetlerin yapıldığı bu yerlere ziyaretler yapılır, yasaklara saygı gösterilirdi.

Bu gerçek anlamda bir din değil daha çok bir kabileye mensup insanların hareketlerini tayine yarıyan bir takım kaidelerin her kabileden bir nevi ananevi âyin merasimleri (rituel) şeklinde tezahürüdür. **Montgomery Watt**'ın ifadesine göre, insan şerefi üzerine, erkekliğe (virilité) dayanan ve ancak kör talihin sınırladığı kabilevi bir hümanizmdir. **M. Rodinson**'un yazdığına göre: "Bedevi, belki hurafeye inanır ama o realisttir ve çöldeki sert hayat, yakın geçmişe kadar inanıldığı gibi, sonsuz üzerinde düşünmeyi kendi kuvvet ve güçsüzlüğünü tam anlaması için zaruri görür."

Yerleşik topluluklarda olduğu gibi göçebelerde de gruplaşmalar aynıdır: aile, kabile, kabileler grubu. Aile bir çadırda veya bir evde toplanır. Burada aile başkanı karısı, çocuğu ve köleleri ile yaşar. Komşu çadırlar veya evler daha yakın olanlarındır. Kabile, reislerinin çadırı etrafında bir çadırlar çemberi (dûar) olduğu gibi, yerleşik olanlarda bir mahalle teşekkül eder. Kabilenin üyeleri, teorik olarak birbiriyle eşit ve kan bağlarıyla birbirine bağlı kabile üyeleri, yüksek sıfatlarından dolayı seçilen bir şef veya seyyid'i getirtirler. Bu kişiye bir meclis yardımıda bulunur. İslâm öncesi çağda bu seyyidin rûhânî bir karaktere malik olduğu görünmüyor.

- (67) Göçebe kabilelerde, prensip olarak, şahsi mülkiyet yoktur. Sürüler ve otlaklar müşterektir. Buna rağmen gazveler ve ticarî operasyonlar sayesinde bazı kabileler zenginlikler kazanabilir; köleler, mallar... Bu zenginlikler esasında yerine göre ortadan kaybolabilir. Adalet kısas ile yerini bulur ve kableden kabileye v a n d e t t a (öç alma) da birbirine bağlıdır. Birbirlerini öldürme zinciri ancak t a z m i n a t (diyet) ile durdurulur. Kadın ailenin bir eşyasıdır, aile şefi onu bir kocaya başlık ödeme karşılığı bırakır. O boşanabilir. Köleler çok serbest olarak azad edilebilir. Böyle olunca azadlılar eski sahiplerinin m e v l a s ı olur.

Bedevî başarılarını, sıfatlarını, sonu gelmeyen öğrenmelerle ortaya koymayı sever: O yalnız konuşmayı değil parlamayı da sever. Buradan şairin önemi ortaya çıkar. Büyü ile kuvvetlenmiş ve ilham alan bir varlık olarak kabul edilir. O aynı zamanda kabilenin sözcüsü, sözün, müziğin, dansın karıştığı dinî merasimlerde oyunun idarecisidir. Hicivlerinden, beddualarından korkulur. Öyle görünüyor ki kabileler arasında karışıklık şiir yarışlarında şairlerin kullandıkları dil lehçe çeşitlerinin mevcut olmasına rağmen aynıdır.

Arabistan kapalı tecrit edilmiş bir dünya değildir. Burası bir uçtan diğerine kervanlar tarafından katedildiği gibi Filistin, Aşağı Mezo-

potamya bölgeleriyle de temas halindedir. Yine tacirler ve askeri seferler yoluyla buranın Yunan, Pers ve Hind tesirleri altında kalması kolay olmuştur.

VI. asırda Orta-Doğuya hakim olan Bizans ve İran'da **Sasani** İmparatorluğu hâkimiyetini Arabistan üzerine yaymaya çalışıyordu. Burada uzun zamandan beri bazı Suriye sınırlarında yerleşik **Arap** (68) kabileleri aracılığıyla hareket ediyorlardı. Mezopotamya'da olanlar **Hire** şehrini kendilerine merkez yapan **Benu Lahm** veya **Lahmi**'lerdir. Hristiyanlığın Nesturi mezhebine giren Lahmi'ler IV.yüzyıldan itibaren Sasanilerin hizmetine girmiş ve Bizanslılara karşı ataklarda bulunmuşlardır. Bunlara karşı Bizanslılar Filistin'in güney doğusunda oturan **Gassan** kabilésinin yardımını temin etti. Hristiyanlığın monofizit mezhebine giren bu **Gassaniler** Bizans imparatorlarıyla zaman zaman kötü ilişkilerde bulunmalarına rağmen ekseriye Lahmi'lerle kavga halinde bulunuyorlardı. Bununla beraber VI. asrın sonunda Bizans Kayseri **Maurice (Moris)** bu küçük Gassani krallığı ile ilişkilerini kesti ve VII. yüzyılın başında **Heraclius** malî ve dinî tedbirlerle **Gassanileri** Bizans camiasından ayırdı. Böylece Bizans **Gassani** yardımından mahrum etti.

Arabistanda yaşayan Hristiyanlar yalnız bu kabileler değildir. Hristiyan cemaatler bazı şehirlerde mevcuttur. Yemen sınırında **Necran** hariç diğerleri önemsizdir. **Necran** Arabistan'ın piskoposluk ikâmetgâhı ve belli başlı Hristiyan merkezidir. Bununla beraber Hristiyanlığın büyük bir yayılma ve tesir alanına sahip olduğu görünmüyor.

Aynı şekilde burada Yahudiler de mevcuttur: Yemen'de aktif cemaatleri vardır; Arabistan'ın kuzeyinde batı vahalarında belli başlı Yahudi kabileleri tarımla uğraşırlar: meselâ **Hayber** ve bilhassa **Yesrib**'de olduğu gibi. Buralarda **Benu Nadir** ve **Benu Kurayza** yahudi kabileleri **Evs** ve **Hazrec Arap** kabileleriyle rekabete girişmişlerdir. Her ne kadar Yahudilik **Zu Nuvas** zamanında siyasî ve dinî bir rol oynayabildiyse de, **Habeş** fethi bunların ancak Yahudi kabileleri içinde hareket edebilme gücüne indirdi. Hristiyanlık için olduğu gibi Yahudiler de seslerini az duyuydukları halde bu iki monoteist dinin Arabistan'da yerleşmiş olması yeniliklere açık çevrelerde tesirini gösterdi ve Arap monoteismine doğru halen pek iyi ifade edilemeyen, meyillerin teşvik edilmesini doğurdu.

Bu ülke bir ticarî canlılığa da sahiptir. Mısır, Suriye, Mezopotamya, (69) Basra Körfezi kıyıları ve Yemen 'den veya bu yöne doğru tüccar kervanlarının seyahatinden başka sonbahar ve ilkbaharda kervan yolları

üzerindeki vahalarda kurulan fuarlar hac mevsimlerinde görülür. Dini ve ticari hareketlerin birleştirici yeri büyük Ukkaz fuarının yanındaki Mekke şehrinde gerçekleştirilmiştir.

Mekke önemini, kervanlar için bir su noktası ve Mısır, Suriye, Mezopotamya, yollarının kavşağında bulunmasına borçludur. Bu şehir Kızıldeniz üzerinde bulunan Cidde limanından pek uzakta değildir. Kışın burası kaynakları besleyecek derecede yağmur alır, bunların başında en bol suyu olan **Zemzem** gelir. Halk ananesine göre Allah onu **Hacer** ve oğlu **İsmail**'in susuzluğunu gidermek için fışkırttı. Mekke'lilerin asıl gelir kaynağı kervan ticaretine dayanır. Şehrin büyük tüccarları bedevilerle yaptıkları anlaşmalar sonunda emniyet temin ederek bu ticareti organize ettiler. Kervanları kuzeyde Suriye ve Filistin, güneyde Yemen'e kadar giderler. Habeş, Arap, Fars, Mısırlı, Finikeli ve Yunanlılar arasında yalnız ticari bir rol değil aynı zamanda ekonomik güçleri ve ilişkileri sayesinde politik bir rol oynarlar.

(70) V. yüzyıldan beri Mekke **Kureyş** kabilesinin hakimiyeti altına geçmiştir. Kuzeyden gelen kişilerden biri olan **Kusay**, **Huzaa** kabilesini bertaraf etti ve bir mabet olan **Kâbe**'nin içinde çeşitli ilâhları toplayarak Mekke şehrini maharetle bir büyük hac merkezi yaptı. Ay tanrısı **Hubal** ve ilâheler **Menat**, **Uzza** ve **Lât** bunlardandır. Rivayete göre **Kâbe** (Allah'ın evi) ilk defa **Adem** tarafından cennetten kovulduktan sonra yapılmış olmalıdır. Bir tufan tarafından götürülen bu yer **Hızır İbrahim** ve O'nun oğlu **Hızır İsmail** tarafından yeniden inşa edilmiştir. Allah'ın evi olan küp şeklindeki bu taştan binanın güneydoğusuna **Cebrail** adlı meleğin getirdiği **Hacer ül-Esved** (siyah taş) ı yerleştirmişlerdir. Bu muhtemelen gök yüzünden düşen ve Arapların tapındığı siyah bir taşı. **Kusay** ya da kendinden sonra gelen birinin başarısı, **Kureyşlileri** mabedin bekçileri tayin etmek, **Kâbe**'nin avlusunun dokunulmaz (haram) ve kutsal olduğunu kararlaştırmak ve burada büyük Arap ilahlarını toplayarak böylece kervan ticareti yapanlara bunlardan birine inanmak imkânını sağlamaktır.

Muhammed Hamidullah'a göre **Kusay** Mekke'de iktidarı ele aldığı zaman **Kâbe** 'nin etrafında vadinin çeşitli sektörlerini kabilesinin çeşitli klanları arasında taksim etti. Yavaş tavaş **Zemzem** ve **Mabedin** hemen yakınında oturan şehrin aristokrasisi ve idarecileri olan "İç **Kureyşlileri**", şehrin kenarında oturan siyasî ve ticarî yönden daha az önemli "Dış **Kureyşlileri**" den ayırmak mümkün oldu. Diğer sakinler Mekke şehrinin kenar mahallelerinde toplanmışlardı: **Huzaahılar**, büyük ailelerin

mevlaları, akrabalık yolu ile gelen yabancılar (halif) çoğu bedevi olan geçici himaye altındaki kimseler (Câr) gibi.

Şehrin ileri gelenleri seçilen aile başkanları genel otoriteyi temin eden Mala'da bir araya gelirlerdi. Fakat her klan geniş bir otonomiye sahipti. Bununla beraber yerli aristokrasi kendi görüşünü belli başlı problemlerde, zenginlik üzerine dayanan sınıf dayanışmasında, ticarî tecrübe, Haşim ve oğlu Abdulmuttalip, Abdüşşam ve oğlu Ümeyye'nın hakim olduğu yüksek klanlara mensubiyeti empoze edip karar vermekte hükümandır.

Böylece, VI yüzyılın sonunda Arabistan düşünüldüğü kadar tecrid olmuş bir bölge değildir. Bir takım değişiklikler ve gelişmeler gösterir; Dinî alanda olduğu gibi ticarî ve siyasî alanlarda da birliğe doğru gitmede bir takım eğilimler duyulur. Bu yönelimi peygamber Hz. Muhammed dinamik bir gerçeğe dönüştürecektir. (71)

B- HZ. MUHAMMED

Muhammed'in şahsiyeti O'nu metheden, zemmeden ve tarafsız olan bir çok eserlerin vücuda gelmesine sebep olmuştur. Gerçekten Claude Cahen'in yazdığı gibi "bir çok din kurucularla karşılaştırılınca Hz. Muhammed kendisini bize tarihi yönüyle sağlam bir şahsiyet olarak takdim ediyor. Bundan O'nun tam sağlam bir biyografisinin tesbit edilebileceği sonucu çıkmaz; Her ne kadar Kur'an O'nun risaleti hakkında bilgi verirse devlet başkanı olarak ve hayatı hakkında burada bilgi aramak boşunadır. Bilgilerimiz hadisler üzerine dayanır. Bu bilgiler tarihçilere bir çok noktada güçlükler gösterir: Esasen uygulanması zor olan kritik, bu anekdotlar yığını içinde açık bir kaynak olmak hususunda iktidarsız kalır. Bundan başka esasen efsaneye, yaşayan bir kişi olarak giren Hz. Muhammed tarih alanından belki biraz daha fazla hagiografya alanına girer."

Hız. Muhammed'in soyu ve gençliği hakkında, tarihî kanıtlatıcı veriler olmadığından ancak bu hadislerle (tradition) müracaat edilir. Hız. Muhammed'in hayatı hakkındaki kaynakların etüdü İbu Hişam tarafından gözden geçirilen (IX.yüzyıl başı) İbn İshâk (VIII. yüzyıl ortası) m Sire'sinde toplanan hadisler üzerine dayanabilir. Bu yazılara göre Hız. Muhammed Benu Haşim ailesindendir; büyük babası Abdulmuttalip, itibarlı bir şahıs ve Zemzem kuyusunun bekçisi olup Mekke'ye yapılan hac esnasındaki hacılara su dağıtma (sikâye) gibi belli başlı görevlerden birini irsen deruhte ediyordu. Bundan başka Suriye ve Ye-

(73) men ile ticarete bulunuyordu. Abdulmuttalip'in iki oğlu vardı. Bunlardan **Abdullah**, **Vehb kızı Amine** ile evlendi ve ondan **Muhammed** adlı bir tek çocuğu oldu. Abdullah m ihtemelen Hz. Muhammed'in doğumundan önce hanımını nazik bir durumda bırakarak Yesrib'de vefat etti. İslâm lejandı müstakbel peygamber hakkında harikulade olaylarla Âmine'nin gebeliği ve Hz. Muhammed'in doğuşunu tasvir eder.

Bu doğuşun tarihi meselesi aydınlatılmamıştır. Hz. Muhammed'in hayatının kronolojisi ölüm tarihi üzerine bina edilmiştir: 13 Rebiulevvel hicretin 11. yılı ki miladi 8 Haziran 632 ye tekâbül eder. Halbuki eski İslâm kaynakları O'nu kırk yaşında olduktan sonra onüç yıl Mekke'de on yıl Medine'de yaşatırlar ki bu halde 569 da doğmuş demektir. Halbaki vakanüvistler onu **Ebrehe'nin** Mekke'ye seferi yılı olan ya 570 veya engeç 571 yılında doğdururlar.

Hz.Peygamberin çocukluğu ve gençliği iyi bilinmez ve zamanla şahsiyeti hakkında bir fikir vermek için menkıbeler çoğalmıştır. Ne olursa olsun aşağıdaki hususlar aşına uygun kabul edilebilir. **Hz. Muhammed** annesini yedi yaşında kaybetti. Abdulmuttalip tarafından büyütüldü. Abdulmuttalip iki yıl sonra Muhammed'i kendi çocuğu **Ebu Talib'e** emanet ettikten sonra öldü. Ebu Talib'in oğlu **Ali** kendisine inanan bir kimse ve damadı olmadan önce yeğeni ve gençlik arkadaşı idi.

Bu gençlik döneminde, nakledildiğine göre, Hz. Muhammed, Suriye'ye Ebu Talib ile birlikte seyahatlar yapar. İşte bu seyahatlerden biri esnasındadır ki Basra bölgesinde bir rahip olan **Bahîra** ile karşılaşır. Bahîra bu çocukta parlak bir istikbalin gizli alametlerini bulur. Ve Bahîra Ebu Talib'e şöyle demiş olmalıdır: "Torunlarınızla beraber yurdu-duna dön O'nu Yahudilerden koru, zira O'nu görür ve benim O'nun hakkında bildiklerimi bilirlerse O'na zarar vermeye çalışırlar. Tarihçilerin görüşlerine göre Hz. Muhammed bu ilk Suriye seyahatleri sırasında ki, Hristiyanlığı tanımış olacaktır. Fakat bu din hakkında bildiklerinden ve gördüklerinden geri kalan hatıralar, yaptığı atıflardan (imâlardan) dolayı çok az olduğuna, yerinde olarak, hayret edilir. Bu bizi tâ Suriye'ye kadar yaptığı seyahatler hipotezinin zayıf olduğunu düşünmeye götürür.

(74) Bundan başka Peygamberin gençliği üzerine bilinen başka şey yoktur: Dinî pratikleri, kültürü (öyle görünüyor ki okuyup-yazmayı bilmiyor.)¹ yetişmesi üzerine hiç bir ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Bununla

1 İslâm ananesine göre Peygamber okuyup-yazma bilmemektedir. Kur'an: VII, 157, Kur'an XXIX, 48 Tafsilat için bak Tecrid-i sarih IX, 285 ve devamı (Çeviren)

beraber O ahlâkî ve entellektüel bakımdan yüksek olduğunu gösteriyordu. Zira yirmi yaşlarında, Mekke'li zengin bir dul tarafından Suriye'ye giden kervanları götürmek için itimat edilen bir kimse olarak seçilmiştir. Daha sonra Hatice kendisine evlenme teklif etti. O'da bunu kabul etti: Bu zaman yirmibeş yaşında idi. Bu evlenme Muhammed'e fakirlikten kurtulmayı, maddî ihtiyaçların dışında yaşamayı ve hürmet edilir bir kişi olmayı bahşediyordu. Rivayetler Hatice'yi, özellikle met-heder bir şekilde, tasvir eder: O mükemmel bir eş olduğu gibi bilhassa Peygambere ilk inanan kimse olarak ona yedi çocuk; üç oğlan (küçük yaşta öldüler) dört kız verdi. Hatice insanlığın dört mükemmel kadını, Hz.İsa'nın annesi Meryem, Firavun'un karısı ve Hz. Musa'nın kız kardeşi arasında sayılır.

Hatice yaşadığı sürece (619 da öldü) Hz.Muhammed başka kadınla evlenmedi. Vahiy gelinceye kadar ticarî işlerle uğraşmaya devam etti. Belki bir kaç seyahat yaptı ve şüphesiz hemşehrilerinin itimadını kazandığı için El-Emin lakabı ile şereflendirildi. Fakat muhtemelen maddî başarılarla rağmen gönlü ferah ve memnun değildi. Herhalde "Muhammed'in meselesi" diye söylenen şey de kısmen bu memnuniyetsizlikten ortaya çıkmaktadır.

Vahiy ve Tebliğin Başlaması:

Tamamen mesleki faaliyetlerini terketmeden, Hz. Muhammed dinî karekterde inziva ve düşüncelere gittikçe kendini veriyor ve yine gittikçe peygamberlere mahsus bir göreve kendisinin çağrıldığını hissediyordu. Hira dağında bir mağaraya çekildiği sırada kendisine vahiy geldi. Burada melek Cebrail O'na dinî vazetmesini emretti. (Kur'an XCVI) ve O'na "Allah'ın elçisi" olduğunu bildirdi. Hz.Muhammed iyiden iyiye bunun bir cin olmadığını ve fakat Allah'ın kelâmını gelip kulağına üfleyen bir semavi varlık olduğunu anladı. Kendi açısından is- (75)
lâmî görüş O'nun ilâhî emri iki şekil altında aldığını önerir: Biri öz anlamda tenzil'dir ki Cebrail tarafından Kur'an şeklinde getirildi; diğeri ise vahiy, ilham'dır ki Allah doğrudan doğruya peygamberlerinin kalbine indirdi. Vahiy peygamberlere kendilerinin ve sâliklerinin hareketlerini öğretir.

Başlangıçtan beri (610) Hz. Muhammed Hatice'ye aldığı vahiy (vision) anlatır. Hatice kendisine hemen inandığını söyliyerek eşinin görevini tasdik eder. Hz. Muhammed'in Allah'ın sesini işitmediği üç yıl boyunca ümitsizliğe kapıldığında, hatta intihara teşebbüs ettiği vakit, O'nu teskin etmek ve yeniden canlılık vermek için yanındadır. Bu üç

yıl esnasında elçilik görevi ancak bir kaç yakınma açıklandı: **Hatice. Ali, Zeyd** (azad ettiği kölesi ki sonra kendisine oğulluk almıştır), **Ebu Bekir** (müstakbel kayın pederi) ve **Osman** (damadı). Sonra 613 e doğru **Hız. Muhammed** vahyi önce **Kureysliler** olmak üzere hemşehrilerine tebliğe karar veriyordu.

(76) Bu vahiy bilindiği gibi Kur'anda mevcuttur. Fakat onda sureler kronolojik olarak sıralanmamıştır. Peygamberin sağlığında, bildirdiği sözler her neviden dökümanlar üzerine yazılıyordu. Bunlar sırasız olarak toplanıyordu. Ebu Bekir'in halifeliği sırasında ve özellikle Osman devrinde, esas Kur'an vahyi olduğu itibar edilen metin tesbit edildi. Her ne kadar bir kaç müslüman bilgini Kur'an'ın bazı kısımları hakkında tahmini bir kronolojik bilgi verdilerse de vahiyin geldiği belirli zamanları tayin etmek için Avrupalı şarkiyatçıların çalışmalarını beklemek lüzumu doğdu. Bunların en sonuncusu ve en iyisi **R. Blachère**'in tercümesidir. Şimdi artık **Hız. Muhammed**in ilk tebliğinin konuları biliniyor. Şekil olarak, o ananevi kâhinler ve kabile kâhinleri gibi hareket eder. Fakat muhteva, devrimci olmamasına rağmen, yenidir. Peygamber önce insanı yaratan, hayat kaynağı Allah'ın kudreti, iyiliği üzerinde durur. Mesajı dinleyenlerin Allah'a muğlak bir inançları olduğunu kabul ettiğinden bunu daha berrak hale getirmek ister. Fakat Allah'ın birliği ve putperestliğin takbihi hakkında hiç bir belirti yoktur. Sonra ahiret gününe ait işaretler gelir: İnsan muhakeme edilecek, mükâfat ve mücazat görecektir, Allah'a şükür ve ibadet insanın görevidir. İnkâr eden (kâfir) inançsız olanla aynı tutulmuş; gururlu zengin de takbih edilmiştir. O halde, Allah'a teslim olmak ve ikramda bulunmakla kendi kendini arıtmak gerekmektedir.

Bu mesaj **Kureyslilerin** büyük bir çoğunluğu tarafından reddedildi. **Montgomery Watt**'a göre önce fakir ile zengin arasındaki mesafenin son elli yıl içinde genişlediğini düşünmek lazım gelir. Ancak, zenginlerin ve nüfuzluların hakim olduğu fikri üstün geliyordu. Buradan cemaat fikrinin kaybolması doğuyor. Kur'an'ın ilk ayetleri bu duruma bir çare getirir: Sosyal dayanışmanın yeni temellerini dinden almak. Fakirlere yardım ve ikrâmda bulunmak ödevleri üzerinde durmak. Para insanlar arasında sosyal farkların doğmasına artık bir faktör olmamalı, Kur'an bir eski Arap idealizmini yeniden yaşatır. Bir fert olarak yaşamının bilinci doğarak bu böyle kabul edilmelidir. Son hesap günü esnasında insanların hesaba çekilmesidir. Bununla birlikte Kur'an ikram ve hayırseverlik üstünde dururken eski Arap idealinin bir yönünü yansıtır. Fakat eski tezekkî (doğruluk) mefkûmu yerine bu defa islâm, Allah'a tes-

limiyet mefhumunu kâim kılmıştır **Hz. Muhammed**'in tebliği ile şeref ten ziyade paraya verilen öncelik ve Mekke'de gittikçe genişleyen fer diyetçilik arasında zıtlık vardır. Gerçekten **Kur'an** paraya güveni hoş görmez ve **Kureyşlilerin** de büyük günahı olduğu gibi insanın Allah'a karşı hağını bu yüzden unutmaya ve hattâ inkâra götürür.

Nihayet, şurası itiraz götürmez ki **Kur'an** 'ın mevzaları ile (77) Arap düşüncesinin eski düşünüş tarzı arasında bir tezat vardır. Eğer böyle olmasaydı o zamanda yaşayan Arapların düşünüş ve anlayış şekillerine uygun edebî bir tarz ve dil kullanmasına rağmen **Hz. Muhammed**'e karşı yapılan şiddetli muhalefetin sebebi anlaşılamazdı.

Hz. Muhammed'in yakınlarının haricinde kimlerin ilk ihtida edenler olduğunu bilmek faydalıdır. Bunun için **İbn İshak** tarafından sayılan listeye dayanılabilir, zira burada daha sonra önemli bir rol oynamayan şahıs isimleri vardır. Buna karşılık **Taberi**'nin listesi daha sonra bir yer tutan ilk müslümanlara göre hazırlanmış görülüyor. **Montgomery Watt** ve sonra **Maxime Rodinson**, ilk müslümanların mensup oldukları kabileyi ve sosyal seviyelerini tesbit edebildiler. Bundan şu muhazazalar çıkıyor: İlk müslümanlar Mekke'nin en nüfuzlu olan aileri içinden ve gençler arasından çıkıyordu. Meselâ **Abdüşşems kabilesinden Halid İbn Said İbn el-As** veya müstakbel halife **Osman İbn Affân**. Sonra daha az önemli kahilelere mensup olanlar **Talha İbn Ubeydullah** ve **Abd el-Ka'ba** gibi ekseriya genç olanlardır. Bundan başka **Kureyş** kalelerine mensup olmayan fakat bir takım bağlarla bağlı olanlar, nihayet içlerinden en meşhuru **Bilâl el-Habeşi**'nin çıktığı köleler. Bu muhtedilerin büyük çoğunluğunun yaşı kırkdan daha azdır ve orta tabakadan çıkar. Ekseriya dinî mesajın muhtevası onları celbeder, politik ve ekonomik yönleri değil. Çünkü her şeye rağmen ilk vahiy ayetlerinde önemli olan bu muhtevadır. **Hz. Muhammed**'e karşı gittikçe **Kureyşlilerin** kesin cephe almasına bu muhteva kâfi geldi. İlk zamanlar **Kureyşliler** peygamberin tebliğini müsamaha ve şüphe ile karşılarlar. Bunun için bazıları Peygambere, henüz müphem olan monoteist inancının kendi ilahları ile uyuşabileceğini tahmin ederek anlaşmalar teklif ettiler, Böylece, Peygamberin devrimi akim kalacaktı, Mekkelilerin tanrılarını Allah yanında şefaathçılar olarak zikreden ayetlere rağmen¹ **Hz. Muhammed** bu teklifleri reddetti. Bu imtiyaz **Hz. Muhammed** tarafından iptal edildi. Zira **Hz. Muhammed** **Kureyşlilerin** teklifini kabul etmekle Allah'tan aldığı görevinin tehlikeye düşeceğini anladı. Bu andan itibaren putlara (78)

1 Yazar 53 Ncem Suresinin 19 ve 20. âyetlerini yanlışı anlayarak böyle bir hükme varmış olmalıdır. (Çeviren)

ve putperestlere karşı kesin cephe alrı ve bu yüzden dinî ve ekonomik durumlarına hücum ettiği Mekke'lerin hiddetini üzerine çekti: Eğer onların ilahları aşğı seviyede olursa bu aynı zamanda geleneksel dinî, yapılan hacıları ve buna bağlı gelirleri tehdit demektir. Yine hiç şüphesiz nüfuzlu Kureyşliler vahyi içlerinden biri değil, hakim ailelerden birine mensub olmayan kimsenin ilan etmesini kabul edemiyorlardı (Kur'an XLIII, 30).

Bütün bu sebepler önce Kureyşlilerin muhalefetini doğurdu. İçlerinden bazıları **Hz. Muhammed**'in esasta kendi menfaatinden ve iktidarından başka bir şey aramadığını ileri sürdüler. Ardından eziyetler geldi: Acı alaylar, küfürler, kendine tabi olanlar arasında hâmesi bulunmayan ve ileri gelenlerden olmayanlara tecavüzler. Bununla beraber **Hz. Muhammed** kendisi bu kötü muamelenin kurbanı olmadı. Zira kendisi **Benu Haşim**'dendi ve amcası **Ebu Talib** itibarlı kimse olup islâma girmemekle beraber, onu himayesi altına almıştı.

Öyle görünüyordu ki 615 senesine doğru Kureyşlilerin eziyetleri daha da şiddetlenmiş, bir çok yeni muhtedilerin imanlarını da sarsacak dereceye varmıştı. Bunun üzerine **Hz. Muhammed** en zayıf olanlarına Mekke'yi terk ve Habeşistan'a göç etmeyi tavsiye etti. **W. Montgomery Watt** bu hicrette özellikle **Osman İbn Maz'ûn** gibi İslâmiyete **Hz. Muhammed**'in tasvip etmediği bir çeşit tasavvufu İslama sokmak isteyen insanları bertaraf etme istediği bahanesini görmek istemiştir. Belki müslümanlar arasında da rekabet vardı. Bazıları **Ebu Bekir**'e verilen önemi kabul edemiyorlardı. Fakat bizzat kopmalar olmadı; hicret edenler sonra müslümanlara ilhâk ettiler.

- (79) Mekke'deki müslüman cemaatı az müddet sonra kararlı şahsiyeti ile bilinen **Ömer İbn Hattab**'ın girişı ile kuvvetlendi. Bu müslümanlara cesaret verdi. Vahyin devam ettiği müddetçe Allahın birliği üzrinde gittikçe duruldu. Rahman diye sıfatlandırılan, iyilik yapan Tanrı, her şeye kâdir olup kâfirleri cezalandıracak ve inananları mükâfatlandıracaktır. Hristiyan ve Yahudiler gibi o zaman müslümanlar da, yüzlerini Kudüs'e çevirerek eğilerek ve secde ederek, minnet ve şükür ifadelerini O'na tevcih etmelidirler. Böylece namaz kılmak yoluyla müslümanlar öteki Mekke'lilerden ayrılır. Fakat onlar henüz her ne kadar kendi aralarında kendilerine mü'min ve belki de müslim (teslim olan) sıfatını verdikleri halde bir cemaat halinde örgütlenmemişlerdir. Kullandığımız müslüman kelimesi buradan gelmektedir.

619 yılında, bir kaç gün içinde, **Hz. Muhammed** karısı **Hatice**'yi ve amcası **Ebu Talib**'i kaybeder. **Ebu Talib**'in vefatı önemliydi, zira onun

yerine Hz. Muhammed'in yeminli düşmanı Ebu Leheb, Benu Haşim'in başına geçerek halefi oluyordu. Bu andan itibaren eziyetler gittikçe çoğaldı ve müslümanların sayısının artması durdu.

Hız. Muhammed, hemşehrilerinden ümitsizlenerek başka bir şehre göç etmeyi ve göçebe oymaklar yanında destek bulmayı aradı. Önce, **Sakif** oymağının elinde bulunan serin ve verimli bir bölgenin merkezinde dağlarda kurulan, Kureyşlilerin arazi ve evlerinin bulunduğu Taif şehrinde sığınak bulmayı düşündü. Fakat Taif şehrinin eşrafı arasında hiç bir hüsn-ü kabul görmedi. Göçebe oymaklara müracaat ederek, İslâm'a katılmakla kazanacakları siyasî menfaatleri göstermeye çalıştı. Fakat bu göçebeler için siyasî otorite mefhumunun dar bir anlamı vardı. Bu da iktidarın ele geçirilmesi idi. Bunu **Hız. Muhammed** otoritenin yalnız Allah'a mahsus olduğunu görerek reddediyordu.

Bunun üzerine, Mekke ile devamlı ilişkilerde olan bu şehrin 350 km. kuzeyinde bir vahada eski bir şehir olan ve içinde Mekke'ye nazaran ekserisi çiftçi, azınlığı tüccar, üç bin nüfusa yakın bir halkı bulunan Yesrib'de şansını denedi. Burada, çok eski bir çağda **Nazir**, **Kureyza** ve **Kaynuka** adlarında araplaşmış üç Yahudi kabilesi yerleşmişlerdi. Bunlara iki Yemenli Arap kabilesi iltihak ettiler: **Evs** ve **Hazrec**.

Evs ve **Hazrec**, yahudi kabileleri üzerine başarı kazandıktan sonra (80) kendi aralarında kavgaya düşmüşler ve **Evs** bu kavgayı kazanmıştı.

620 yılında **Hız. Muhammed**, **Hazrec**'lilerden tebliğini yürekten dinleyen altı kişilik bir grupla karşılaştı. İnanan bu altı kişi altı kişiyi daha kazandılar. Hepsi **Hız. Muhammed**'e tâbi olmaya yemin ettiler. Müslümanların Yesrib'e hicret etmeleri hususundaki görüşmeler tamamlandı. Diğer yandan her iki Arap kabilesinde ihtidalar gittikçe artıyordu. Nihayet, Haziran 622'de Mekke yakınındaki Akabe'de 73 erkek 2 kadın Peygambere itaat yemini ettiler. Yesribde Peygamberi karşılamaya hazır olduklarını açıklayarak O'nun yolunda çarpışmaya söz verdiler. Bu anlaşma sakinlerin temsilcileri tarafından tasvip gördü. Garanti anlaşması eski Arabistanda da câri bir şeydi. Fakat buna kavim birliklerinin dışında din yolu ile Mekke'de yeni bir cemaat yaratıldığı olayı ilave edilir. Bu iki cemaatin birleşmesi müstakbel tek cemaati hazırlamaktadır. Bu suretle **Hız. Muhammed**, **Hız. Musa** gibi, bir milletin şefi olacaktır.

Böylece kendisine inananlar için bir sığınak yerine sahip olan **Hız. Muhammed**, küçük gruplar halinde altmış kadar müslümanı Mekke'den gönderdi; bazıları şehri terketmeyi reddettiler. **Hız. Muhammed** biz-

zat kendisi ve **Ebu Bekir** 12 Rebiulevvel yani 24 Eylül 622 de sonuncu olarak hareket ederek Yesrib yakınındaki Kuba'ya ulaştılar. Bu tarih yeni bir çağı belirleyen hicret tarihidir: Bu tarihi aynı yılın ilk ayı ile başlatırlar, 1 muharrem, yani 16 Temmuz 622.

- (81) **M.Rodinson'un** yazdığı gibi “Mekke’de Muhammed doğmuş, fakir olarak büyümüş ve hürmet edilen bir vatandaş olmuştur. Sonra kendisinde bir takım fikirler oluşarak bir gün bunlar dışa taşı. Bu fikirler kendine gaipen muktedir bir sesin ve görünüşün altında ulaştı. O fikirlerini vatandaşlarına ilân etti. Kendileri için duyulan ihtiyaca cevap verdiği bu fikirler bir grup tarafından iyi karşılandı. Bu ihtiyaçlar başında eski bir büyüye sahip, tazyikçi (zulmedici) ve uzun evrimin yarattığı yeni şartlar içinde adeletsiz cemiyetten kurtulma ve bu cemiyetin yeni şartlara uyamamasından ileri geliyordu. Buna karşılık **Hz. Muhammed’in** hitap ettiği cemiyetin ileri gelenleri geleneksel fikirlerinden ve hareketlerinden anlaşılmaya uygun durumuna rağmen ayrılmayı reddediyorlardı. O halde Mekke toplumunun bağrında, bu toplumun bünyesinde sosyal ilişkilere katıldığı halde, henüz tamamen ayrı bir teşkilat olarak şekillenmeyen bununla beraber değişik manevi değerler kabul eden bir ayrılmış grup teşekkül etti. Kanunlara, göreneklere sitenin kararlarına geçici ve şartlı olarak uyuyorlardı. Çünkü yüksek mahkeme her zaman için nebi **Hz. Muhammed** tarafından açıklanan Allah’ın kelamı idi. O halde bu grupta kendi kendini bütünleyen ve ancak kendi kanunlarına itaat eden bir ayrı toplum ve tam bir cemaat teşkil etme meylı vardı. Bu istidat bir realite olmaya başlıyordu. Çünkü bu grup, blok halinde kendi sitesinden çıkıp rakip siteye gidip yerleşiyor ve mahalli ülküdaşlarıyla tabiatı çok değişik bir cemaat meydana getiriyordu.”

C- HZ. MUHAMMED MEDİNE’DE

Hz. Muhammed 'in Yesrib'e yerleşmesi, yeni dini başarıya götürmek için hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Yesrib şehri ruhani ve siyasî iktidarın şefi **Hz. Muhammed'in** artık **Medinet'el-nebi** (Peygamberin şehri) adını alarak cemaatin aktif bir merkezi oluyordu. Burada İslâm cemaatine has ilk ibadet yeri m e s c i t ibadet ve toplanma yeri olarak kabul ediliyordu. Yine bu yerde, sonraki ilerlemelerin zorunlu temeli olan c e m a a t organize oluyordu. Artık İslâm'ı tavsiye etmekle kalınmıyor onu fiilen yapmak ve bir kuvvet haline getirmek uygun görülüyordu.

- (82) **Hz. Muhammed** için ilk görev Medine’de kendi durumunu tayin etmek orada yaşayan çeşitli grup insanları birleştirip bir araya getir-

mekti. Gerçeten Mekke'den hicret eden inananlar (muh a c i r û n) ve ve kendilerine yardımcı sıfatı verilen E n s a r toplanmış haldelerdi. Bundan başka yeri gelince dönmeye hazır olark dillerinin ucuyla ihtida eden meskut Araplar bir yabancıya itaat etmeyi zor kabul ediyordu. Bunlar "m ü n a f ı k l a r" dır; aynı zamanda bunlara "m ü t e r e d d i t l e r" denildi. Geriye kalan yahudiler için Hz. Muhammed başlangıçta inananlara katılacaklarını ümit eder. Bunun için ibadette Kudüs'e yönelmeyi ve musevî tişrisini taklit ederek 10 Muharremde oruç tutmayı kabul ederek onların adetlerinin birkaçında ilzamda bulunur.

Cemaatin organizasyonunun temelleri, sahih olması doğru görülen geleneğin (tradition) un muhafaza ettiği metinde muhtevi olarak bize ulaşmıştır. Burada belirtildiğine göre "Yesrib'teki ve Kureyş kabilesindeki inananlar ve onlara iltihak edenler, onlarla beraber savaşanlar diğer insanlardan ayrı bir c e m a a t (U m m a) teşkil ederler. Bunlar birbirlerine sımsıkı bağlıdır. Yahudiler, inananlarla beraber bir tek cemaat teşkil eder. Yahudilerden bize tâbi olanla, bize karşı yakışsız hareket ve yine bize karşı olan düşmanlarımıza yardım etmedikçe bizim yardımımıza ve desteğimize müstahaktırlar." Diğer yandan yahudiler sulhu korumaya, müslümanların hayatına hürmete ve muhtemelen sulak yerlerin savunulmasına katılmaya riayet ederler. Belirtilmesi entere-sandır ki Hz. Muhammed putperestleri hali hazırda Mekkelilerle birleşmelerine mani olmak ve bir gün ihtida ettirmek ümidi ile cemaatinin içine almıştır. Kan bedeli ödeme mecburiyeti cemaatin bütün üyelerine teşmil edilmiştir. Her şey peygamberin otoritesine tabi olmalıdır; bütün sonraki münakaşalar O'nun huzuruna götürülmelidir.

Şu pakt inananların kendi aralarındaki ilişkileri gibi çeşitli grupların birbiri arasındaki ilişkileri de düzenliyordu. Gayesi amelidir. Fakat aynı zamanda bu yavaş yavaş İslâmı bir din ve imparatorluk yapan teokratik anayasanın ilk taslağını çiziyordu. İnananlar cemaatinde eski kabi- (83)
levi gelenekler az-çok ilga edilmiştir.: Din kaidesini çiğneyen, en yakın ebeveyni tarafından dahi korunmaz. İslâm yalnız bir din değil aynı zamanda bir kardeşlik olmalıdır. Bununla beraber İslâm öncesi bazı eylemler, bilhassa mülkiyet evlenme ve aynı kavmin üyeleri arasındaki ilişkiler konuları korunmuştur. Bu cemaatte Hz. Muhammed'in rolü aracıdır. Bu rol ile Allah'ın elçisi olarak kendisini bir otorite kaynağı görüyor ve manevi otorite, sulh arzusu ve fakat aynı zamanda kendi üstünlüğünü de tanıyarak bilhassa en zayıf olanlar ve Medine'li sakinler tarafından içtenlikle kabul edilmiştir. Esasen Medine'li Araplar arasında ihtidalar gittikçe çoğalmaktadır.

Buna rağmen karşı koyanlar bulunuyordu. Özellikle Yahudiler Hz. Muhammed'in musevi adet ve görüşlerinden gittiğçe uzaklaştığını ve tehliğin kendi kutsal kitaplarının dışına çıktığını müşahade ediyorlardı. Yahudi kabileleri Hz. Muhammed'in onları İslâm'a getirmesi gibi onlarda Hz. Muhammed'i museviliğe getirmek için belki gizli bir ümit besliyorlardı. Aralarında kopma mukadderdi. Şubat 624 de (tam kesin olmayan), gerçek inancın Kâbe'nin yapıcısı İbrahim'in inancı olduğunu ilân etti. Ve artık inananlar Kudüs'e değil buraya yüzlerini döndürmelidirler. Böylece Peygamber Ehl-i Kitap mensupları karşısında kesin olarak bağımsızlığını gözler önüne serdi. O artık şimdi Kur'an dan başka Allah kelamının izah ve teveir edilmesini kabul etmiyordu.

Dini meseleler yanında süratle maddi problemler ortaya çıkıyordu. Ancak göç edenlerden bir kaçı yaşamak için bir şeyler götürmüştü; büyük kısmı sefil halde yaşıyordu. Bu maddi zaruretle başa çıkmak için kolay bir çare bulundu: G a z v e , akıncılık .Arap tarihçileri bunu Allah'ın düşmanlarına karşı kutsal savaş olarak gördüler. Gerçekte, bu akınlar İslâm öncesi Arap geleneğinde soygunculuk operasyonları gibi görünmektedir. Arapların gözünde bu operasyonlar Hz. Peygamberin ve ümmetin prestijini yükseltti. Ve bazı kabileleri O'nunla anlaşma yapmaya zorladı. Bu bilhassa müslümanlara bir yandan ganimet kaynakları sağlarken öte yandan Mekke'ye karşı aktif kalmalarını sağladı. Ayrıca Medine, Mekke'nin kervan yollarının Suriye'ye uzandığı güzel bir yerinde bulunur. Mekke ticareti üzerine gittikçe ciddt olarak ağırlığını koyan tehlikenin kolayca uygulanması buradan geliyor.

Mekke ticaret kervanlarına karşı yapılan saldırılar böyle izah edilir. Nahla'ya hicri 2. yıl Recep ayında (Ocak 624) olan akınlardan biri önemli sonuçlar doğurdu. Zira bu Mekke'ye hac yapılan kutsal aylardan birinin içinde vukubuldu ve bir Mekke'li can verdi. Bu hareket yüzünden yükselen takbihlere Hz. Muhammed bir ayetle cevap verdi (Kur'an II, 214): "Sana haram ayı ve bu ayda harbetmeyi sorarlar. De ki (bu ayda) harbetmek büyük bir vebal ise de (insanları) Allah yolundan alkoymak, Allah'ı inkâr etmek, (insanları) Mecid-i Haram'dan alkoymak (Mescidin) ahalisini oradan çıkarıp atmak, Allah nazarında daha büyük vebaldir. Fitneye (din namına zulum ve tazyika) uğramak öldürülmekten daha beterdir." Daha önemlisi Mart 624' de Bedir kuyuları yakınında cereyan eden bir çarpışma oldu. Burada kureyşliler birçok ölü ve esir verdiler. Mekke'li esirler fidye karşılığı bırakıldılar. İçlerinden bazıları ihtida etti. Ganimetin 1/5 i Hz. Peygambere verildi geriye kalanı Medine'li mücahitler arasında pay edildi. Bu Bedir savaşı, müslüman cemaatinin

ilk büyük savaşı idi. Başarılı sonucu Allah'ın onlarla beraber olduğunu gösterdi. Hz. Muhammed'in prestiji arttı. Diğer yandan bundan böyle vahiy pratik hükümet problemleri ve ganimetin dağılması gibi konular ihtiva etmeye başladı. Hz. Muhammed açıktan açığa Hristiyan ve yahudilerden ayrılmış yeni bir din vazederken Kureyşliler kafir olarak gösterilmiştir.

Bundan başka Bedir zaferi Medine'de yahudilere karşı hemen tesirini gösterdi. Bunlar Peygambere olan düşmanlıklarını gizlemiyorlardı; belki Kureyşlilerle beraber gizli ilişkiler kuruyorlardı. Bilhassa müslümanların yoksun bulunduğu toprak ve ev mülkiyetine onlar sahip idiler. Bir kavga, Hazrec'lilerin müttefikleri, Medine'nin en önemli yahudi kabilesi Benu Kaynuka'ya karşı bahane teşkil ederek harekete geçmelerine sebep oldu. Kısa bir kuşatmadan sonra Kaynukalılar teslim oldu. Hazrec'lilerin başkanının (seyyid) müdahalesi üzerine hayatlarını kurtardılar, şehri, mal, mülk, silah, köle ve alacakları ile birlikte geride bıraktılar. Muhacirler bu alınan ganimetler sayesinde refah bir duruma ulaştılar. Hristiyanlar hakkında Hz. Muhammed daha bir müddet örneklerini yahudilerinkine karşı göstererek dost tavır takındı. Zaten Hristiyanlar Medine'de çok az idi. (85)

Mart 625'de Uhut dağı yakınında Kureyşliler müslümanları yendiler, fakat Ebu Sûfyan tarafından idare edilen Mekke'liler başarılarına yenisini eklemeye devam etmediler. Bunun nedeni belki hareketlerini Hz. Muhammed'e ve muhacirlere karşı gösterip bütün Medine'lilere teşmil etmemektir.

Medine'de Hz. Muhammed'in durumu gayet naziktir: Yahudi putperest ve "münafıklar" baş kaldırır, fakat kendisine tabi olanların bağlılığı duruma hakim olmasına yardım eder. Şüphe edenlere bir vahiy ayeti cevap verir (Kur'an III, 133-135). Gerçek tek dinin sözcüsü olduğunu iyice belirtmek için Hz. Muhammed yahudilere karşı hareketlerini çoğaltır. Ve ayetler onların Tanrı tarafından çizilen doğru yoldan ayrıldıkları tanıklık eder, müslümanlar ise gerçeği teslim almışlardır. Böylece yahudilerin hatayı yaymaya devam etmelerine müsaade etmemelidir. Kureyşlilerle uyuşma halinde olan yahudi Benu Nadir kabilesi bu tepkinin kurbanıdır. Bu yüzden Medine'yi, orada bulunan mülk ve silahlarını muhaciruna terk ederek Hayber'e göçe mecbur olurlar.

Uhut'tan sonra Medine'liler ve Kureyşliler, Hicaz'daki bedevi kabilelerini kendi saflarına çekmek için gayret sarfederler. Mekke'de Ebu

Süfyan Mart 627'de bir ittifak ordusu toplayarak Medine üzerine yürüdü. Bunu haber alan Hz. Muhammed şehri savunmak için bir hendek kazdırttı. Benu Kureyza'ya kendilerine yardım etmek için Mekke'liler tarafından yapılan müteaddit çağrılara rağmen kuşatma sonuç vermeyince Ebu Süfyan ve birlikleri, başarının meyvesini Hz. Muhammed'e bırakarak geri çekildiler. Bunun üzerine Hz. Muhammed Sa'd İbn Mu'az adlı bir hakemin fikri üzerine Medine'deki son yahudi kabilesini tamamen bertaraf etmeye karar verdi: Erkekler imha, çocuk ve kadınlar esir alındı. Bu kesin sonuca gitme işi herkes tarafından doğru olarak benimsenmedi. Bununla beraber bu olayı o zamanın adetleri ve bilhassa arkada kalanlardan korkan muhacirunun özel durumunda görmek uygun olur. Bu hareket müslümanlar için "savunma" diye sıfatlandırılabilir son harekettir. Bundan böyle 628' den 632' ye kadar sürecek "saldırı" safhası cereyan edecektir.

D- Hz.MUHAMMED'İN SON YILLARI VE ARABİSTAN'DA MÜSLÜMANLIĞIN YAYILIŞI (628-632)

Bir yandan Hz. Muhammed yeni bir strateji uygularken öbür yandan genç müslüman devleti organize ediyordu: 632 yılında ölümüne kadar Mekke'deki ayetlerden değişik karakterdeki ayetler üzerine dayanarak, hedevisi kabilelerinin kendisine katılması ve Mekke'nin fethi gibi temel problemler burada geçer.

Hendek savaşından sonra Mekkelilere doğrudan doğruya saldırımayı değil onların Suriye ile ticaretlerini zayıflatarak ilişkilerini engellemeye çalışıyordu. Muhammed Hamidullah'ın ileri sürdüğünün aksine Peygamber'in Bizanslıları ve Habeşlileri Müslüman olmaya zorlaması çok az muhtemeldir. Her ne kadar bu halkların başkanları ile elçiler teati edildiyse de bunun maksadının Mekkelilerin bunlardan yardım almalarına engel olduğuna hükmedebiliriz. Kuzeydeki Dumat el-Cendel, Hayber, Fedek, Tayma, gibi sulak yerlere karşı girilen hareketler çok daha müsbettir. Kuzeye yapılan bu seferler Suriye yolunun kontrol altına alınmasını ve bu yol üstündeki kabilelerle sıkı ilişkiler kurulmasını sağlar. Bu kabileler çoğunlukla Hristiyan olup itaat altına girerler: Hayber'de yahudiler, gelirlerinin yarısını müslümanlara vermek suretiyle toprakları üzerinde oturmayı sağlarlar.

(87) Şubat 628' den önce Hz. Muhammed Mekke'ye hacca gitmeye karar verdi. Kendisine bağlı olanlarla birlikte kutsal toprakların sınırına kadar geldi. Fakat Kureyşliler kuvvetlerini harekete geçirttikleri için daha uzağa geçemedi. Her iki tarafın elçileri çarpışmayı bertaraf ederek

önce bir ateş kes sonra da bir barış anlaşması imzalandı. (Hudeybiye Barışı, Mart 628): Eğer **Hz. Muhammed** bu yıl hac etmekten vazgeçerse karşılığında ertesi yıl Mekke'ye girebilecek ve üç gün kalacaktı. Anlaşma on yıl için akdedildi. Bazı müslümanlar tarafından iyi karşılanmayan bu anlaşma **Hz. Muhammed** için bir başarıdır. Çünkü Kureyşliler O'nunla eşit olarak işlem gördüler ve O'nu gerçek bir şef olarak kabul ettiler. Bundan başka, anlaşma bedevi kabileleri arasında ve **Benü Huzaa**'da bir çok ihtidalarla yol aktı. 629'da anlaşmaya uygun olarak hac Kureyşlilerin geçici olarak ayrıldıkları şehirde vukubuldu.

Bu müddet boyunca **Hz. Muhammed**'in prestij ve otoritesi büyüdü. Bu O'na bir çok önemli katılmalar kazandırdı. Mısır'ın müstakbel fatihi **Amr İbn el-Âs**, Kureyşlilerin en iyi komutanı **Halid İbn Velid** gibi. Gayrete gelen yeni Müslümanlar, bilhassa bedeviler, görünüşte **Hz. Muhammed**'in de rızasını alarak Bizans topraklarına bir akında bulundular. Mu'ta'da bir sert yenilgiye uğradılar. Bununla beraber, ihtida etmeye devam eden bedeviler yanında **Hz. Muhammed**'in prestiji sarsılmadı. 630 yılı başlarına doğru hemen hemen bütün Hicaz kazanılmıştı. **Kureyşliler** tecrid olmuş ve ticaretleri çökmüş görünüyordu. Aralarında bazıları, bilhassa Mekke'nin Arapların kutsal mahalli olarak bir rol oynaması gibi bir maksatla kurtarılması için, Müslümanlara yönelerek yakınlaştılar. Görüşmeler Kureyşlilerden esasen ihtida edecek olan iki kişi tarafından başladı. Peygamberin amcası olan **Abbas** ve Mekke'nin en çok nüfuzlu kişisi **Ebu Süfyan**, Recep 630' da bir müslümanın öldürülüşünü bahane ederek Hudeybiye Barışını kesti. Ve önemli bir ordu toplayarak (10 000 kişi) Mekke üzerine yürüdü. **Ebu Süfyan** bu sırada ihtida etti ve Mekke'lilere **Hz. Muhammed**'in şartlarını kabul ettirdi. Bu (88) şartlar müslümanların Mekke'ye serbestçe girmesi buna karşılık sakinlerinin can ve mal emniyetine saygı gösterilmesi idi. Bu şartlar 20 Ramazan 8 hicri (11 Ocak 630 milâdî) de kabul edilerek **Hz. Muhammed** ve ordusu şehre girdi. O önce Kâbe'ye gitti. Yedi defa etrafını döndü. bastonu ile Hacerül-Esved'e dokunarak orada yükselen putları yere indirdi. İncil ve Tevrat'taki peygamberleri temsil eden **Hz. İbrahim** **Hz. İsa** ve **Meryem** hariç duvar resimlerini sildirtti. Burasını kutsal bir yer ilân etti. Korunması işini **Osman bin Talha**'ya verdi. Bundan sonra Mekke sakinlerini azad etti. Çünkü bu jestin anlamı şehir fethedildikten sonra sakinlerinin esir sayılması idi. Belli başlı düşmanlarına da affını teşmil etti. Yalnız dört Mekkeli öldürüldü. Nihayet, Mekke halkının sadakat ve itaatlarını temin ederek b a y 'a ifade ettikleri bir merasım yapıldı. Mekke'de onbeş gün kaldıktan sonra Medine'ye geri döndü.

Bu arada, Taif'in kudretli **Havazin** kabilesi ve bundan sonra **Sakif** kabilesinin bazı kolları ihtida ve itaat etti.

Şunu da belirtmek lazımdır ki, Hz. Muhammed Kureyşliler üzerine başarı kazanırken **Bizans İmparatoru Heraklius Ktesifon**'da **Sasanileri** yeniyor ve Orta-Doğuda ortodoks hristiyanlığının varlığını yeniden tasdik ettirdikten sonra Kudüs'e büyük bir hac için gidiyordu. Pers hakimiyeti çöküyor, arkasında kuzey ve doğu Arabistandaki müslümanlara meydanı serbest bırakıyordu. Fakat bu savaştan Bizans da zayıflamış olarak çıkıyor ve Suriye, Filistin Mısır'da monofizitlere karşı yapılan baskı Bizans tekfurunun otoritesini gittikçe kısıyordu.

(89) Hicretin IX.yılı (Mart 630–Mart 631) bir çok bedevi kabileleri, hepsi İslama ihtida etmemekle beraber ona bağlandılar. Güney Arabistanda Hristiyan **Necran** sitesinin sivil ve dinî şefleri **Hz. Peygamber**'le bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşmanın metni (naklen bize kadar gelmiştir, belki de aslıdır.) şartları şunlardır: Necran hristiyanları müslümanların himayesi altındadır ve eşya cinsinden bir vergi öderler. Dinlerini serbestçe icra etmeleri tanınmıştır. Arabistanın merkez ve kuzey doğusunda az çok Hristiyanlaşmış kabileler Pers yenilgisinden sonra İslâm cephesine katılmışlardır. **Hz. Muhammed** kuzeyde Bizans sınırlarındaki hristiyan kabileleri arasında destek buldu. Bununla beraber İslâm Bizans ülkesinde yerleşemez. 630 sonlarına doğru, Yunan birliklerine karşı bir büyük sefer ilan eder. Bu arada imparator Heraklius Suriye'de Hums'da toplanmak üzeredir. Gerçekten Bizanslılara saldırmak istedi mi? Bu kesin değildir. Daha çok muhtemel olan, Arabistanın bu bölgesi üzerinde bir kontrol tesis etmeyi aramasıdır. Nihâyet, bu sefer, Bizans İmparatorluğu'nun sınırı **Tebük**'e kadar bir ilerlemeye, **Ayla**'dan **Yuhanna Jean d'Eilath** gibi büyük hristiyan prenslerinin veya **Ürdün** nehri ötesinde **Cerbe**, **Ezruh**, **Kızıldeniz** üzerinde **Makna** gibi musevi kentlerinin itaat altına alınmasına inhisar eder.

631 yılı **Hicaz** Araplarının **Mekke** ve çevresine (**Arafat**, **Muzdelife**) büyük bir hac ile belirlenmiştir. **Hz. Peygamber** bu hacca katılmıyor. Ama **Ali**'yi burada putperestlik hakkında bir vahiy ayeti okuması için süratle gönderiyor: Hiç bir kâfir Cennete girmeyecek, hiç bir müşrik bundan böyle hacca katılmıyacak (**Kur'an IX, 3–5**). 631'deki hac eski inançlara bağlı bir geçiş 632'deki hac ise **Peygamber**'in katıldığı İslâm'ın zaferini tayin eden hacdır.

Zilhiccenin onunda (Mart 632) **Hz. Muhammed** 90.000(?) müminin başında **Mekke**'ye hacca gitti. Bu bir veda haccıdır. Hastalıkla malul olduğu halde, iyice belli olsun diye, bütün ibadetleri icra etti. **Arafat** dağı

üzerinde son bir defa vazederek Mekke topraklarını ve Raniazan ayını kutsal ilân etti. Arapları kendisinden sonra birlik halinde kalmaya teşvik etti. Eşlerin karşılıklı hak ve görevlerini faizli her kazancın yasaklığını, kan gütme geleneğinin kalktığını ve senenin ay yılı olarak onikiye bölündüğünü ilân etti. Sonra halka dönerek sordu “Görevimi tam ifa ettim mi?” ve son vahyi aldı: “Bugün size dinimizi kemâle vardırımdım. Size nimetimi tamamladım. Size din olarak İslâm’ı kabul ettim” (Kur’an V, 5).

Medine’ye dönüşte, Hz. Muhammed’in sağlık durumu ağırlaştı. Bununla beraber kuzeye doğru bir seferin hazırlıklarını emirett (Mayıs 632) (90); az zaman sonra yatağa düştü ve eşi Ayşe’nin evinde ikâmet etti. Ebu Bekir’den namazı kıldırmasını istedi. Hicrî 11. yılın 1. Rabiülev veli, pazartesi günü öldü (8 Haziran 632)

Peygamberin kaybı O’nun tarafından yaratılan cemaatin yıkılması tehlikesini doğurdu. Çeşitli gruplar bağımsızlıklarını ve rekâbetlerini yeniden ortaya atmaya meyletttiler. Medineli e n s a r , Kureyslilerin kıskandıkları hakimiyetini devirmeye çalıştılar. Henüz Peygamber toprağa verilmemişti ki e n s a r ile ricat etmeye teşebbüsü duyurulan bir kaç Kureyşli münakaşalara giriştiler. Nihayet akıllı, mutedil ve zeki olan Hz. Muhammed’in ilk arkadaşlarından Ebu Bekir’in ismi üzerinde halife tayin olunmasına mutabık kalındı. Ömer ve Ebu Ubeyde tarafından desteklenen bu tayin Hz. Muhammed’in ailesinin üyelerinin aleyhine oldu. Bunlardan Ali, Abbas ve diğer bir kaçının Medine’c çok az taraftarı vardı. Ebu Bekir’i bir kaç ay sürece tanımayı reddettiler ve kinleri uzak yankılar doğurabildi.

Hz. Muhammed’e tekrar dönersek O, Ebu Bekir’in ön planda görünebileceği her türlü merasimden sakınarak Ali, Abbas ve taraftarları tarafından sessizce gömüldü. Daha sonra Müslümanların hürmet ettikleri türbesini içine alan bir cami inşa edildi.

E- İSLÂM DİNİ ve AMELİ HÜKÜMLERİ

Hz. Muhammed tarafından öğretilen din yalnız bir din olmakla kalmaz. Hicretten itibaren vahiy, sosyal ve politik karakteri olan ve bir müslüman devleti kurulmasına temel teşkil eden ayetleri ihtiva eder. Hatta tebliğin uslubunun da değiştiğini daha az lirik, daha çok nesir ve zamanın şartlarına uyan bir hal aldığını görürüz. Hz. Muhammed Allah’ın kararlarını yalnız inananlara değil, ihtida etmeden kendisine bağlananlara da teşmil eder. Zira O seyyid yani tanınan ve kabul edilen başkandır. (91) Daha sonra, Hz. Peygamberin ölümünden sonra, bir kararı

empoze etmek için veya *Kur'an* da unsurları bulunmayan bir hükümet kaidesi için deliller aranırken sünnetin kaynakları kullanıldı: Yani Peygamberin arkadaşları yanında toplanan hâdislerin bütününde, **Hz. Muhammed**'in biyografisi (*Sîre*) de aynı şekilde bazı karanlık ve nâzik noktaları aydınlatır.

Kur'an'ın metni, **Osman**'ın hilâfeti sırasında bir çok müslümanın yardımı ve **Hz. Peygamber**'in eski sekreteri **Zeyd bin Sabit** tarafından kesin olarak tesbit edildi. Bu metin yaklaşık olarak 653 tarihini taşır. 114 s ü r e y e ayrılmıştır, değişik bir çok sûreleri ihtiva eder. Bu sûreler uzunluklarına göre tasnif edilmiştir. En kısılları ve en eski olanları sona alınmıştır. Gerçekte öyle görünüyor ki uzun sûreler bir takım parçalardan kompoze edilmiştir ki hepsi aynı zamana ait değildir.

Hz. Muhammed ekseriya yeni bir inanç getirmediğini söyledi. *Kur'an* ilk temiz şekli ile Tanrı'nın **Hz. İbrahim**'e gönderdiği **Bunun** **Hz. İsmail**'e tevdi ettiği dini ortaya koyar. Bu din **Hz. Musa**'dan **Hz. İsa**'ya kadar çeşitli peygamberler tarafından tekrar edildiği halde yahudi ve hristiyanlar onu tahrif ettiler.

İmânın muhtevası nisbeten basittir. Ana prensip Tek, Kâdir, Ebedî, her şeyin yaratıcısı ve her şeyin sahibi Allah'a imândır; Allah'a inanç peygamberlere -ki Muhammed sonuncusudur- meleklerle, vahyedilen kitaplara -ki *Kur'an* sonuncusu ve tek gerekli olanıdır-, kıyamet gününe, kadere inançla beraberdir. Kader insan hürriyetinin inkârını sürükler (bununla beraber İslâm kelimcileri insanın mesuliyetle yükümlü olduğunu kabul ederler).

İslâm, bir hadise göre k e l î m e - i ş a h a d e t getirmek, n a m a z kılmak, z e k â t vermek, h a c yapmak, r a m a z a n a y ı n d a b i r a y o r u ç tutmaktır. Bunlar Allah'a dayanan müminin görevleridir. Mümin, Peygamber tarafından öğretilen sosyal ve dinî amelleri takip ederek Allah'a dayanır. Bu şekilde gerçek dini (din el-hak) takip eden müslimdir.

- (92) Müminin görevleri arasında z e k â t, kendi gönlünden verilen sadakadan ayrı tutulmalıdır. Zekât, tehliğin başından beri yüklendiği halde ancak Medine'de belirlendiği görülüyor. Bir dinî temizlik değeri vardır; şahsi sadakayı bertaraf etmez, zekât Medine'de, tabi olan halklarla beraber, İslâm cemaatinin ana gelir kaynağı şekline gelerek bilhassa silah ve binek almak için bir fon teşkil etti. Kısa zamanda bir vergi şekline girdi. Gerçekte, **Hz. Muhammed** itaat eden oymaklara dini öğ-

öğreten, namaz kıldıran, z e k â t ve c i z y e toplayan bir â m i l gönderiyordu. Bu vergi mal ve para olarak yani mahsul ve sürülerden, fakat aynı zamanda sermaye, ticarî kazançlar ve genel olarak kazançlar üzerinden alınır.

Kutsal savaş (c i h a d) İmânın altı şartına girmez. Bu ancak yeri gelince yapılacak bir görevdir. Güçlü hükümdarlar burdan istifade etmek istediler; fakat fakihler gerçek kutsal savaşların yalnız Hz.Peygamber'ininkilerin olduğuna kanaat ettiler. İslâm'ın kılıç gücü ile yayıldığına inanmaktan sakınmalıdır (Kur'an II, 257: "Dinde zorlama yoktur. Doğru yol eğri yoldan ayrılmıştır"). Kutsal savaş Hz.Muhammed'in Medine'de içinde bulunduğu şartlarla izah edilir. Kendinden sonrakiler İslâmı Arap ülkelerinin ötesine götürmeyi bir mecburiyet olarak görmek istediler; fakat bütün müslümanlar buna katılmaya mecbur tutulmamıştır. Maksat nazariyatta dinin yayılması ve kâfirlerin ihtidasıdır. Eğer bunlar yenilmiş ve ihtidayı reddediyorlarsa, z i m m i l i k vergisi ödemeye mecburdurlar: Z i m m i l e r i n durumu ve fethedilen toprakların organizasyonu'nun ilk uygulaması Ömer'in fetihleri sırasında belirdi.

H z . M u h a m m e d devrinde, gerçek anlamda henüz bir M u s l ü m a n D e v l e t i yoktu. Bu devlet ancak fetihlerden sonra vücut bulur. Buna karşılık temeli tamamen dinsel olan yeni bir politik ve sosyal (93) organizasyon doğmuştur. Eğer müslüman c e m a a t i (ü m m e t) İslâm öncesi kabilesel eski teşkilatlardan alınmış bazı elemanlar korursa temel fark, bu devlet, akrabalık bağları üzerine değil din üzerine kurulmuştur. Kendine bağlı olanlar ve inananlar tarafından belki s e y y i d olarak telakki edilen H z . M u h a m m e d her şeyden önce Allah'ın Peygamberidir. O'nun vasıtası ile Allah kendi isteğini duyurtmuştur. Allah'ın bu isteğinin Arapça ifade edilmesi H z . P e y g a m b e r i n yolunda olan müslümanları teyid etmesi bakımından önemli bir unsurdur. H z . M u h a m m e d ' i n otoritesi Ebu Bekir ve Ömer'den aldığı destek ile daha da kuvvetlendi. Bu kişiler nüfuzlu ve hürmet gören insanlardı ve daha sonra kayınpederi oldular. Cemaatin bünyesinde Medine'de Mekke'lilere bazan kızma deresine kadar varan öncelikler tanındığı halde ciddi bir mukavemetin olduğu görülüyor. H z . M u h a m m e d ' i n müslümanlar arasındaki dayanışmanın kopmasına karşı Müslümanları her zaman dikkatli olmaya çağırdığı üzerinde durulmalıdır. "Müslümanlar birbirinin kardeşidir: Kardeşleriniz arasında sulh yapınız". İslâm ferdi ne tecride ne tekliğe iter, aksine birliğe, topluluğa teşvik eder. Bu maksatla dinle birlikte eski kabile ananelerini destek olarak bulur.

C e m a a t i n bekasını temin için Medine devri başlarında, M u h a c i r l e r y a Madinelilerin hizmetinde ya da ticarî ameliyelere katılarak çalıştılar. Belki zengin müslümanların üzerine onları cemaat hayatına katkıda bulunmaya itmek için bir baskı olmuştur. Daha sonra, Z e k â t kararlaştı. Ö ş ü r (onda bir) belki İslâmdan önce de vardı. Bu **H z. Muhammed** tarafından tatbik edildi. Ganimet görüldüğü gibi, gaziler arasında dağıtılmıştır. Fakat beşte biri **H z. Muhammed'e** düşmüştür. Hayber'in alınışından sonra yeni bir sistem kuruldu: Fethedilen topraklar halifenin malıdır; kendi istediğine göre kullanır. Hristiyan Araplar zımmî statüsünü kabullendiklerinden özel bir vergi (c i z y e) öderler. C i z y e himayenin bir işareti ve daha sonra inananlara tabi olan bir (94) gayr-ı müslimler grubuna aidiyeti gösterir. Onlar tarlalar ve sürüleri üzerinden de ayrı bir vergi öderler.

Sosyal alanda **H z. Muhammed** bir çok İslâm öncesi pratikleri benimsedi; fakat onları yeni şekillerle dinî temel vererek. Yeni tip gruplaşma (ü m m e t) kan bağları üstüne değil bir dinî sadakat üzerine dayanır. **H z. Muhammed** yavaş yavaş güçlendikçe bazı eski gelenekler kaldırıldı. Meselâ kısas kanunu. "İslâma ihtida daha önce mevcut olanları ortadan kaldırır". O, ümmet içersinde barış, emniyet temin etmeye çalıştı. Dışarıda üyelerini korumak için bir kavim gibi hareket etti.

K ö l e l i k ortadan kaldırılmamıştır. Fakat *Kur'an* bunu yumuşattı. K ö l e l e r e şüphesiz aşağı bir seviye vermesine rağmen, bunlar müslüman olabilir. K ö l e l i k t e n kurtuluş kaideye bağlanmış ve mev â l i eski sahibinden himaye görmeye devam etmiştir. Bir müslümanın diğer bir müslümanı köleliğe indirmesi yasaklanmış ve bu inananlar arasında bağı kuvvetlendirmiştir.

Faizle para vermek (r i b â) yasak edildi. Öyle görünüyor ki bu yasak Medine'de müslüman cemaatine faizsiz para vermeyenlere yönelmiştir. Maddî varlıklar karşısında müslümanın bu dünyanın nimetlerinden iyiye kullanarak faydalanılabileceği tesbit edilmiştir. Gıda yasakları, Arabistan'ın geleneksel pratiklerinden gelir. Muhtemelen şarabın ve oyunun yasak edilmesi putperestlik ibadetleri ile ilişkilidir. Ay takviminin benimsenmesini sebeplerini farketmek zordur. Bunu **W. Montgomery Watt** gibi "İslamın tarımsal istidadı olmadığına işarettir" şeklinde mi görmek lâzamdır. Mümkün bir hipotez. Fakat, **H z. Muhammed** belki böylece önceki pratikleri reddetmeyi göstermeye çalışmadı mı?

(95) Hieretten on yıl sonra öldüğü vakit **H z. Muhammed** muhtevası teokratik bir Arap devletin temellerini atmayı başardı. (fakat bu Arap Yarım-

adasının gelişiminin seyri içinde yer alır). Kabilevi düzenden cemaat düzenine geçmek gittikçe artan Araplar tarafından hemen hemen engelsiz kabul edildi. Üstelik dinî cemaat dayanışma bağlarını kuvvetlendiriyordu. Kur'an'daki sosyal ve politik tedbirler Hz.Muhammed'in şahsı etrafında yarattığı devlette, tebliğ ettiği dine katılmaları kolaylaştırıyordu. Fetih heyecanı ve iman bu devlete geniş ufaklar açıyordu: Artık bir çok yüzyıl boyunca İslâm Dünyası, Antik Dünya ve Hristiyan Dünyasının yerini alıyordu.

BÖLÜM II

ARABİSTAN DIŞINA İLK MÜSLÜMAN AKINLARI VE HALİFELİĞİN OLUŞUMU

(96) A. İsyanlar ve Barış

H. Muhammed'in kaybı, genç cemaati yok olmaya sürükledi. Çünkü, önce büyük kısmı ilk İslâmın salikleri, samimî müslümanlar olmuş, imana bağlı ve onu savunan, yayan kimseler olmuştu. Sonra hemen, iktidarın mesuliyetini alan ve daha önemlisi **H. Peygamber**'in yerini dolduran ve mirasına sahip çıkan iki seciyeli kişi bulundu: **Ebu Bekir** ve **Ömer**. Her biri, yöresel ayrılımlara rağmen kesin otoritelerine ve bilhassa Arabistan dışına başarılı akımlarla, müslümanlar arasında birliği muhafaza ettiler.

(97) Birkaç istisna ile Medineliler, Mekkeliler ve genel olarak yerleşik yaşayanlar **Ebu Bekir**'i yeni cemaatin başkanı olarak tanıdılar. Buna karşılık bedevi kabilelerde, Arap tradisyonunun *ri d d a* (apostasie) adı altında kaydettiği dinden dönmeler oldu. Fakat bunun önemi tarihçiler tarafından mübalağa edildi. Bu kabilelerin hepsi Mekke ve Medine'den uzakta tesbit edilmiştir. Bunlar kendilerini **H. Muhammed**'e manevi ve politik bağlarla bağladıktan sonra, seçimine iştirak etmedikleri **Ebu Bekir**'i tanımadıklarından bu bağlardan kurtulduklarına inanıyorlardı. Yine bunlar durumdan yararlanarak her türlü mali ödemeyi, dinî teklifleri reddettiler. Bu inkâr İslâmı terk etme ile birleşebildi. Bundan başka Arabistan'da Mekke ve Medine'de benzeri olduğu gibi fakat bu defa **H. Muhammed** olmaksızın, bazılarının başında peygamber olduğu halde bir takım dinî cereyanlar da vardı. **H. Muhammed**'in ölümü ile bunlar aynı rolü oynamayı istediler. Tabii ki İslâm geleneği bunlardan nefret eder ve bunları istihzaya alır. Fakat en azından bunlar içlerinde mevcut olan bir dinî duyguyu dışa vurdular. Mesela iyi tanınan **Museylime** her halde Hristiyanlıktan çok etkilenmişti.

İrtidad eden kabilelere karşı, maksatları dinî olsun olmasın, **Ebu Bekir** beklemeyen sert davrandı: Önemli olan Arabistan'ın süratle bir-

lişe kavuşması ve İslâm'ın üstünlüğü idi. Hem fetih hem dinî girişim olan bu iş İslâmın ilk günlerinin parlak siması **Velid b. Halid**'e tevdi edildi. O gün **Asad** ve **Gatafan** kabileleri ve onların peygamberi **Tulayha'yı** yendi. Sonra **Benu Tamim**'den kadın peygamber **Secâh**'ın müslümanlara karşı savaş ve yaydığı müphem tek tanrılı bir Hıristiyanlık inancına karşı savaştı. Sonra, **Rahman** olan Tanrı'nın Peygamberi olduğunu, sufilik ve iffet tavsiye ettiğini ileri süren **Museylime**'ye ve etrafında toplanan **Benu Hanife**'ye üstün geldi. Bu başarılar sonunda, **Bahreyn** ve **Basra** körfezinde isyan eden halkı itaat altına aldı. Diğer yandan bir başka müslüman şef olan **İkrime**, **Uman**'daki bedevi kabilelerini İslâmın kucacağına getirdi. Nihayet **Esved** adlı bir peygamberin idaresi altında ayaklanan **Yemen**'li ve **Hadramavt**'li araplar da bastırıldı.

Hz. Muhammed'in ölümünden bir yıldan az müddet sonra, **Ebu Bekir** mahallî direnmelere karşı başarılı oldu. Peygamberin sağlığında kinden daha geniş olarak İslâmiyeti hemen hemen bütün Arabistan Yarımadasına yaydı; adanın birliğini gerçekleştirdi. Bütün herkesin gözünde müslüman olsun olmasın cemaatin başkanı olduğunu ve (98) Peygamber'in halefi olarak İslâmın zaferini belli etmek için süratli hareket ederek kafaları kuvvetle uyarması gerekti. **Hz. Muhammed**'in başlattığı İslâmın yayılmasına, meşguliyetinin birinci planında tuttuğu politik bir davranış olarak devam etti. **Hz. Muhammed**'in yolunu takip ettiğini iyiden iyiye göstermek için O'nun ölümünden onbeş gün sonra **Suriye** sınırlarına yine O'nun zamanında kararlaştırılan bir sefere karar verdi. İki ay sonra **Medine**'ye kayda değer bir şey yapmadan döndü. Ancak kuzey Arabistan halkına bir müslüman ordusunun gücünü gösterdi.

B- ARABİSTAN DIŞINA AKINLAR

Ebu Bekir ve sonra **Ömer** tarafından yürütülen, beklenmeyen bir başarı ile sonuçlanan fetihler bir takım meseleler ortaya koydu. Nasıl olur bir avuç, askerlik geleneği olmayan, fakirce techiz edilmiş bedevi birlikleri Bizans ve Sasanilerin şanlı ordularını yenerek bir imparatorluk yaratır ve bütün yakın doğuda **Hz. Muhammed** tarafından tebliğ edilen dini yayar.

Bu olayı izah için çoktan beridir iki tez ileri sürülmüştür: Biri dindir, İslâmı kâfir ülkelerine götürme iradesi ve imânın Araplara verdiği heyecan, diğeri ise Arapların ekonomik zorunluluklarla zaman zaman birleştikleri ve İslama üstün körü bağlanarak Arabistan topraklarının gittikçe geçimlerini temin için kifâyetsiz gelmesinden yeni fetihlere giriştikleri görüşünü savunur. Her ne kadar bu iki görüş geçerli ise de ne

(99) biri ne de diğeri hattâ ikisi birden fetihlerin bütün sebeplerini temsil etmezler. Çünkü dinin yayılışı yeni dine zor alışmış bedevilerin işi değil fakat inanmıyanlara karşı zafer kazanan ve ilk tehlikelere göğüs geren, **Hız.Muhammed'in** arkadaşlarının işi idi. Müslümanların başarısı ve örnekliliği müslüman olmayanlar ve ismen müslüman olanlar üzerine tesirini icra eder. Fethin başından beri kazanılan savaşlar müslümanların savaşı sonuna kadar iyi götürecekleri kanaatini verir. Üstelik yenilenlerin malları, yenenlere gelince, Peygamber tarafından ilân edilen bir mükâfat değil mi? Burada açıkça maddî varlıklarla manevî varlıklar arasında bir karışıklık tehlikesi var. Fakat bilhassa Halife Ömer bu değerlerin bir hiyerarşisini yapmayı başardı ve dinî faktörlere, gerçek anlamda İslâm cemaatini organize ederek birinci yer verdi.

Bundan başka, Ebu Bekir ve Ömer sulh sağlanan Arabistan'da bedevilerin savaşı yaradılışlarını yönlendiren bir yolu gösterdiler. Zengin bir ganimet vaadi kabileleri halifelerin bayrağı altında toplanmaya itti. Orta-Doğuda yürüttükleri savaşlar gösterdi ki bu bedeviler de disiplin ve birliğe yatkındır. Ayrıca Halid bin Velid, Muaviye, Amr İbn el-As gibi parlak şeflerden yararlandılar. Onlar bu değerli şahsiyetlerin otoritesini kabul ettiler. İlk savaşlar başarı ile sonuçlandı. Çünkü ne Bizanslılar ne de Sasaniler bir Arap tehdidinde inanmadılar; ve bu sefere, alışılmış akınlar gözü ile bakarak gereken önemi vermediler. Her şeye rağmen dinî elemanı ihmal etmemelidir. Bedeviler az çok belirli bir şuur ile kutsal savaşı yürüttüler. Çarpışanlar Allah'ın aletleri olduğunu; **Hız.Peygamber'in**, yenenler için ganimetlerin taksimini, ölenler için cenneti vadettiğini biliyorlardı. Bu dinî duygu Arap ordusuna bir dayanışma verdi. Zayıflık ve dağılma hisseden düşman ordusuna karşı zafere ulaşmasına yol açtı.

(100) Müslümanların karşılaştıkları Bizans ve Sasani'lerin Pers İmparatorlukları Orta-doğu ve Anadolu'da da üstünlük için çoktan beri çekiyorlardı. Hüsrev II (590-628) devrinde İranlı'lar Kudüs ve Mısırı alarak küçük Asya'ya vardılar. Bu esnada bir Avar ordusu İstanbul'u kuşatmıştı. Fakat Yunan kralı Heraklius tepki gösterdi. Avar'ları ve Pers'leri püskürttü. Kaybedilen toprakları alıp Persleri başşehirleri Ktesifon'a kadar takip ederek tahrip etti. Bizanslılar ve Persler birbirlerine korkunç darbeler indirerek zayıfladılar ve böylece müslümanların işini kolaylaştırdılar. Ayrıca her iki imparatorlukta, iç zorluklar zayıflamalarını artırdı. Heraklius için dinî güçlükler, Sasaniler için idarî anarşi: Her iki devlette eyaletlerin sadakatinden şüphe edilir, sınırlar askerlerden arınmış durumda idi. Nihayet ne Bizans ne Ktesifon, Arabistan'da

meydana gelen değişikliklerden haberdar değildi. Bu ülkeden ciddi bir akımın gelebileceğini düşünmedi. Bir kaç yenilgiden sonra tehlikenin büyüklüğünü anladıkları zaman vakit çok geç idi.

I- MEZOPOTAMYA'NIN FETHİ

Sasani İran'da, Bizanslılar önünde yenilgiden sonra asiller idareyi ele geçirerek istedikleri hükümdarı başa getirdiler. 629'dan 632'ye kadar sekiz hükümdar birbirini takip etti. Arap akınları esnasında başta olan **Yezdcerd III**'dür. Üstelik, Pers İmparatorluğu **Lahmilerin Hüsvrev II** tarafından yenilmesinden beri Arabistan'da korunmuyordu. Bunlar artık Arap olan Bahreyn'in **Bekr** kabilesine bağlanarak Sasani topraklarında devamlı gazveler sürdürüyorlardı. Nihayet idareciler tarafından paraca ve malca sömürülen Mezopotamya'nın sakinleri gittikçe artan bir muhalefet gösteriyorlardı.

Mezopotamya'nın Araplar tarafından fethi **Bekr** kabilesinden **Mu-** (101)
sanna İbn el-Haris'in girişimi ile yapılmış O, Arapların geleneksel gazvelerini daha ileri götürmelerini ve bunun için müslümanların desteğini istedi. **Ebu Bekir O**'na **Halid b. Velid**'i ve askerlerini gönderdi: **Hire** şehri zorluk çekilmeden alındı (633). Sonra **Harezmi** zaferi müslümanlara Mezopotamya'nın yollarını açtı. 634'de **Halid Suriye**'ye yönelince, onlar **Fırat** nehrinin kıyılarına ulaştılar. **Ömer**, iktidara gelir gelmez fethi devam etmeye karar verdi. 634 sonbaharında yenilmelerine rağmen Araplar ilerlemelerine devam ettiler ve **Fırat**'ı geçtiler. İranlılar uzun müddet mukavemet ettiler, Fakat büyük **Kadisiye Savaşında** (637 yazı) yenilmeleri mukadderdi. **Babilonya**'nın sahibi olan Araplar orada iki kuvvetli üs kurdular. **Şat -el-Arap** üzerinde **Basra**, eski **Babilonya**'nın güneyinde **Kûfe**. Daha sonra **Ktesifon**'u (Arapça: **Medain**) zaptettiler. İran birlikleri yeniden önce **Celûla** daha sonra **Nehavent** (642) de tekrar yenildiler. Bu tarihlerde Araplar Mezopotamya'nın ve batı İran'ın hakim idiler. Buraya bundan böyle Irak adını verdiler. **Yezdcerd** bununla beraber döğüşerek **Horasan** ortalarına kadar çekildi. Burada 651 yılında öldü.

II- FİLİSTİN VE SURIYENİN FETHİ

Irak ve İran'da olduğu gibi bu fetih başlangıçta mahalli bir aksiyon olarak müslümanlar tarafından uzatılan bir fetihtir. Bu Bizans İmparatorluğunun dini münakaşalar yüzünden zayıflamasıyla kolaylaşmıştır. Büyük kısmı monofizit veya kûbî olan Suriye'liler, ortodoks ve melikî olan Greklerden ayrılıyorlardı. Bizanslı Grekler,

Sasaniler üzerine zaferlerinden sonra monofizitlere eziyet ettiler. Çünkü bunlar Sasanileri iyi karşılamaktan dolayı suçlu idiler. Bu eziyetler Suriyelilerin Bizanslıları müslümanlara karşı savaşlarında destek olmalarına götürdü. Ayrıca, Suriye ve Filistin’de yaşayan Araplar Arap Yarımadasındakilerle ticarî ilişkilerde bulunuyor ve müslümanları iyi karşılıyordu.

- (102) Pers harbinden sonra imparatorluğun para bulma güçlüklerinden dolayı Heraklius, 630 yılına doğru, güney Ürdün’deki Gassanilere verdiği yardımı kesiyordu. Gassaniler müslüman akınları sırasında onlara katılıyorlardı. 633 te Ebu Bekir iki küçük birliği Filistin’e gönderdi. Kayseri vilayeti valisi Papaz Sergios, onları durdurmak için, iki defa teşebbüse geçti. İkisinde de yenildi ve hatta son çarpışmada Dâsina’da hayatını kaybetti. Fakat kesin çarpışma 634 Temmuzunda sonunda kuvvetli bir Bizans ordusu ile Halid tarafından kumanda edilen Arap birlikleri arasında Ramle yakınlarında bulunan Ecnadeyn’de oldu: Halid, Grekler üzerine kat’i bir zafer kazandı ki bu Kudus ve Kayseri hariç bütün Filistin’i işgal etmesini sağladı. Mart 635 te müslümanlar kuşatılan Şam şehrinin önüne geldiler. Şehir pazarlıklardan sonra 635 Eylülünde teslim oldu. Bu arada Hums şehri işgal edilmişti.

Ertesi yıl, Heraclius kuvvetli bir ordu topladı. Tâbi olan ermeni ve araplardan müteşekkil orduyu Teodor’a tevdi etti. Müslümanlar Hums ve Şam’ı terkederek geri çekildiler ve Yarmuk nehri kıyılarına yerleşttiler. İşte burada Bizanslılar onlara saldırdılar: Fakat Ermeniler isyan ettiler ve Araplar dağıldılar. Buna rağmen Grekler imha edildiler (20 ağustos 636). Müslümanların ilerlemesi yeniden kararlı bir şekilde başladı. 636 yılının sonunda Şam ikinci defa teslim alındı. Fakat şartlar daha güç oldu. Özellikle yalnız onbeş kilise Hristiyanlarda kaldı. Bir çok mahalle müslümanlar tarafından işgal edildi. Kudüs 638 yılında alındı. Halife Ömer oraya ibadet için geldi. Bir vergi vermek suretiyle Hristiyanlara, şehirde oturmaya ve kendi ibadetlerini yapmaya müsaade etti. Fakat Yahudiler buradan kovuldular. 639 da Kuzey Suriye Urfa şehrine kadar müslüman hakimiyetine geçiyordu ve Kayseri’nin alınmasıyla (640) Suriye’nin fethi tamamlanmıştı.

- (103) 637 den itibaren, başarılı genarel Halid’in yerine müslüman idaresini yerleştirmekle görevlendirilen Ebu Ubeyd geçti. Halid’in uzaklaştırılması -ki bir müddet sonra ölüyor- her halde O’nun İslâm dünyası içinde bilhassa orduda çok meşhur olmasından korkan Ömer’e atfedilir.

Suriye ile Aşağı Mezopotamya arasında, esas Mezopotamya yayılır. Burası hâlâ Bizanslıların ellerinde idi. Burada da Bizanslılar güçlük içinde idiler. Monofizit olan Ârâmî halk, Grekler tarafından eziyet görmekte idi. Araplar buraya yerleşmek için gelmişlerdi. Bu yüzden müslüman fatihler düşmanlık görmeden karşılandılar. Bir yıldan biraz fazla süre içinde İyaz İbn Ganem Kufe'den Musul'a kadar müslüman hâkimiyetini kurdu. Hattâ O, Ermenistan'a bile girdi, başşehir Dvin 642 yılında teslim oldu. Bu tarihten sonra bütün Orta-Doğu, Mısır'ı da fetheden müslümanların hakimiyetleri altına girdi. Fakat Toros dağlarını geçip, Anadolu'ya nüfuz edemediler.

III- MISIR'IN FETHİ

628 de Grekler Mısır'ı Sasanilerden aldı. İmparator Heraklius kuman dayı Sirus (Cyrus) adlı İskenderiye patriğine verdi. O zaman bu eyâlet derin ayrılımlara açık bulunuyordu. Zira geniş kesimi ile Kopt olan halk, kendilerini ortodoks kilisesi kanadına iten patriğin dinî baskısına (104) zor tahammül ediyordu. Bundan başka halk İstanbul'un techiz edilmesi için alınan buğday ve yüksek vergiden dolayı memurları tarafından çok zorlanmışlardı. Böylece Arapların gelişi Suriye'de olduğu gibi burada da müsbet karşılandı.

639 Aralıkta Amr İbn el-As Aşağı Mısır'a geçti ve Faramâ'yı zaptetti. Sonra 640 Haziranında Heliopolis'te Yunanlıları yendi. Mısır Babylon'u (şimdiki Kâhire şehri yakınında) 641 de alındı. Bizans hükümeti Heraklius'un ölümü (11 Şubat 641) sonucu iç kavgalara açık olduğundan, Mısır'a yardımcı kuvvet gönderemedi. Patrik Sirus, Amr'dan İskenderiye'nin teslimi ve bir vergi ödenmesine karşılık Hristiyanların dinlerini serbestçe icra etmelerini ve kendi cemaatlarının işini kendilerinin görmelerini temin etti. İskenderiye 17 Eylül 642 de Bizanslılar tarafından boşaltıldı ve hemen arkasından Araplar tarafından işgal edildi. Şehir 645 de geçici olarak Grekler tarafından alındı fakat hemen arkasından Amr yeniden aldı. Araplar yollarına devam ederek Yukarı Mısır'a ve hatta Doğu Libya'ya (Cyrenaique) girdiler. Amr bundan başka Fustat (bugünkü Eski Kahire) kalesini kurdu.

Bu Mısır'ın fethi ile, müslüman fethinin ilk safhası sona erer. Arabistan'dan İslâm bütün civar ülkelere yayıldı. Ancak tabii engeller önünde durdu: Toros Dağları, Doğu İran, Habeşistan, Fizan Çölleri, Ertesi yıllar, fethedilen ülkelerin idaresinin organize edilmesine tahsis edilmiştir. Bu iş bilhassa Ömer tarafından yürütüldü.

C- İSLÂM İMPARATORLUĞUNUN ORGANİZASYONU.

Hız.Peygamberin ölümünde müslüman cemaatı temel kaidelerini biliyorsa da buna karşılık Kur'an'da yenilen halklar hakkında hiç bir ahkâm yoktur. O halde bu konuda Hz.Muhammed'in verdiği misale başvurmak gerekir. O, Medine'li Yahudileri imha etti veya kovdu; eşyalarına el (105) koydu. Daha sonra Hayber'de, Fedek'te bir başka metod kullanarak vergiye tâbi himaye edilenler sınıfı yarattı: gerçekte bu vergi almak sistemi ancak halifeler zamanında organize edildi. Bununla beraber müslümanlarla her hakka tam eşit olmamakla beraber müslüman olmaya icbar edilen putperestlerle, bazı vergiler ödemek suretiyle kendi dinlerini serbestçe icra etmeye müsaade edilen ehl-i kitap arasındaki fark görülmelidir. Ehl-i kitaba Sabiiler ve Zerdüştlere de ilhak edildi. Yenilenlerin katliâmı ancak dağılan ordular üzerinde yapıldı. Kendilerine tabi olacak ulusları imha etmeleri Arapların menfaatlerine uygun düşmezdi. Bilhassa zengin ülkelerde bunlar cemiyetin ekonomik hayatına büyük bir katkıda bulunurdu.

Müslüman tarihçileri Ömer'e fethedilen toprakların organizasyonunu yaptığını atfederler. Her halde birkaç yıldan beri tetkik edilen dokümanlara göre bu organizasyon kat'i bir şekil almak için uzun bir süreye yayıldı. Ve ilk halifeler çok geniş ölçüde mahalli kurumları yeni İslâm kanunlarına adapte ettiler. Bununla beraber Ömer'e ve halefi Osman'a bir takım kurumlar tesis etmek ve genç müslüman devletin sakinlerini idare etmeye mahsus kaideleri koydukları iyiliğini inkâr etmemek lâzımdır. Görüldüğü gibi Zimliler bir himaye vergisi ödemekle sorumlu tutuldular. Bu himaye edilenin gelir ve zenginliğine göre değişen bir vergi oldu ki buna cizye adı verildi.

Daha önemlisi, fethedilen toprakların organizasyonudur. Bu toprak idaresi, alınan yerin halkının teslim olması veya şartlı teslimi veyahah silah zoruyla yenilmelerine göre değişir. Söz gelişi Suriye ve Mısır'da teslim şartlı olduğundan mahallî duruma hürmet edilerek arazi sahipleri, topraklarının mülkiyetini koruyarak bir arazi vergisi harac ödediler (kelime başlangıçta cizye ile birlikte kullanılmıştır). Bununla beraber Bizans devletine, Kayser ve ailesine ait olan veya kaçan, savaşta ölen mal sahiplerinin arazileri haczedilir: Bunlar fey'(ganime), yani İslâm (106) devletin idaresini ve yükümlülüğünü üzerine aldığı devlet malları olur. Öte yandan, mesela şartsız olarak teslim alınan Irak'ta, duruma göre, toprak ya doğrudan doğruya zaptedildi veya bir toprak vergisi ödemek kaydıyla eski sahiplerine sürekli olmamak kaydıyla bırakıldı.

Fethin başında, taşınır ganimetlerin taksimi Kur'an hükümlerine göre (VII, 1 ve 42) ifa edildi. Beşte bir Allah'a ve elçisine (veya O'nun halefine) diğer kalanı gazilere, suvarilere ve kendisine bir ilave verilmesine hak kazananlara dağıtılırdı. Daha sonra büyük gelir kaynağı olan halifeler, bu taksim işini, muharipleri besleme veya onlara para ödeme şekline dönüştürdüler. O zaman malî bir teşkilat kurmak icap etti: **Divan**. Bu, başarılı orduların bütün ganimetlerini elde tutmak, Zimmilerden alınan parayı, zekât, öşür, mal olarak ödenen vergileri idare ederdi. Bütün bu gelirler **beyt ül-mal**'da toplanırdı. Kısa zaman sonra ganimet olarak gelenler diğerlerinden ayrıldı. Hasılat **divan ül-c eyş** "ordu divanı" tarafından idare edildi. Müslüman savaşçıların listesini çıkararak onlara mal sonra para olarak gelir ve pansiyon verdi.

Bu malî idare Araplar için yeni bir şeydi. Muhtemelen başlangıçta Ömer bu ilkel organizasyonu kurmuş ve "bütün imparatorluk müslüman cemaatinin idaresi altındadır ve halife bizzat kendisi tek vekil olarak görevlendirilmiştir" diyerek Ömer hüküm çıkardı. Her eyaletin başına askeri ve siyasi işleri idare eden bir **vali** ve O'na malî hizmetlerde yardımcı olarak bir **amil** tayin etti. Bu hizmetler o zaman eski Bizans veya (107) Sasanî idaresi tarafından temin edilir; bir yerden diğerine göre değişiklikler olurdu. Zira bu yerler idarî geleneklerini korudular ki buna mahallî paraların kullanılması da ilave edilebilir. İran veya Bizans hakimiyetinden Arap hakimiyetine geçiş fetihlerle çok sert bir şekilde oldu. Fakat idarî bakımdan bu, kademeli oldu. Genel olarak bu durum, bilhassa eski Bizans eyâletleri başta olmak üzere, fatihlerin din ve malî işlerdeki toleranslarını gören imparatorluğun sakinleri için tahammül edilebilirdi.

Geniş toprakları fethetmek kâfi gelmiyor; bunları elde tutmak ve muhtemel isyanı, eski sahipleri tarafından yeniden alma teşebbüslerini, yok etmek gerekirdi. Halifeler tarafından iki yol kullanıldı: Araplarla iskân edilmiş yeni şehirlerin kullanılması: Bunlar taşranın askerî-siyasî merkezleri oldular; diğeri Arabistan dışında müslümanlara toprak dağıtımı.

Eski Bizans şehirlerinin teslim olma şartları fatihlere oralarda oturan halkı sürmeye engel oluyordu. Her ne kadar buralara asker ve memur iskân ediliyorduyse da, önemli ölçüde müslüman halk yerleştirmeyi düşünemezlerdi. Zira bu, ekonomik ve sosyal karışıklık unsurları sokmak demek olurdu. Ayrıca, ordunun temelini teşkil eden bedeviler ve taşrada yer değiştirebilen müslümanlar bir şehirde yerleşik değildi.

Bununla beraber, her şeyden önce bu eyaletleri elde tutmak gerektiğinden yeni şehirler inşa edildi. “Ş e h i r” kelimesi esasen burada genel anlamının dışındadır. Önceleri, şehirler askeri üsler sahasının yanına yerleşmiş, kumanda merkezi görevi gören ve aynı zamanda Arabistan eyaletleri arasında ticarî ilişkiler kuran merkezler olmuştur. Bedeviler burada Yarım Adalarında görmeye alıştıklarını buluyorlardı: Vaha ile sahara arasındaki temas. Askeri üsler (E m s a r) bu çağda önemli şehir bulunmayan Irak’ta Kûfe ve Basra’da, Mısır’da Fustat’da daha sonra İfrikîya’da Kayravan’da kuruldu. Bu E m s a r vasıtasıyla ki A-rap tesiri yayıldı. Çünkü bunlar çabuk gelişti. Buralara sanatkarların bulunduğu halk gelip yerleşti. Arabistan’da, eyaletler arasında transit yolları üzerine kurulduğundan bunlar, ticaret noktaları, dinî yayılış merkezleri ve daha sonra lengüistik merkezler idi.

Osman’ın halifeliğinden itibaren müslüman yöneticileri, halife ve valilere, toprağın idaresinin kontrolü bir çok meseleler doğurduğu için görevlerin bir kısmının bizzat müslümanlara bırakılmasının iyi olacağı fikri hâkim oldu. O zamana kadar Arabistan dışında topraklara malik olmak hakkına sahip değillerdi. Böylece onlara taşrada, yararlanan iyi seçilirse, toprak verildiğinde bir taşla iki kuş vurulabilirdi. Gerçekten bu yolla toprak verene karşı sadık bir arazi sahipleri sınıfı yaratıldı. Bu seçilenler arasında Osman’ın da mensup olduğu özellikle Emevi ailesinin mensupları bulunuyordu. Öte yandan yeni sahiplerin toprağın verimi ve emniyetini daha iyi koruyacakları tahmin ediliyordu. Emeviler lehindeki bu eylem, ailesi mensuplarını ve taraftarlarını valiliklerin başına getiren Osman’ın politikasını helki yakınlarının da itîşi ile tamamlıyordu. Muaviye Suriye’ye, Abdullah İbn Sarh Mısır’a Abdullah İbn Amir ve Velid İbn Ukbe Irak’a.

Bu devlet hazinesinden alınarak dağıtılan topraklar, h a r a c tan muaf tutularak katia şekli altında yerleşerek yeni bir arazi sahipleri yaratmakla kalmadı, aynı zamanda Emevilere bağlı, geçmişte çok kuvvetli, Osman hariç, sonradan ihtida eden geniş bir siyasi zümre doğurdu. Bu iş büsbütün memnun olmayanlar sınıfının muhalefeti ortaya çıkardı. Osman tarafından halifelikten çekilmeye mecbur edilmiş Ali, hırsları tatmin edilmeyen Talha ve Zübeyr, daha sonra müslüman olanlar tarafından bertaraf edilen ilk günlerin müslümanları gibi. Bu esasen bölünmüş muhalefet hemen bir şey yapamadı. Daha açık olarak kendini ifade etmek için on yıl bekledi.

Böylece yavaş yavaş fethedilen toprakların işgali ve idaresi organize edildi. Ordu bu işte büyük rol oynuyor: Eyâlet valilerinin kumandası

altında, yalnızca müslümanlardan teşekkül eden ordu, bedevilerin tabii gruplarına tekabül edecek şekilde dağılmıştı. Klan, kabile, aile gibi gruplar tabii şefinin emirleri altında yer alıyor, eyaletlere de dağınmış bulunan milis ve alaylar veya yeni askeri merkezlerdeki topluluklar c u n d'u teşkil ediyordu.

H a l i f e başta Arabistan müslümanları, arazi sahipleri, yüksek memurlar, askerler, Hz. Muhammed tarafından tebliğ edilen dinin mümtaz üyeleri olarak İslâm cemaatini teşkil eder. Bunlar aynı zamanda vergi alanında özel bir işlem den ve fetihlerden doğan avantajlardan yararlanırlar. Şüphesiz müslümanlar arasında sosyal seviyesi farklı olanlar vardır ama hepsi Allah'ın yeryüzünde hâkim kıldığı bir elit sınıfı teşkil ettiklerine inanırlar.

Araplık ve müslümanlığın karıştığı kaynaktaki müslümanların üstünde gayr-i müslimlerin teşkil ettiği reaya vardır. Bunlar cizye ve harac öder, fakat kendi hâkimleri ve dinî şefleri tarafından idare edilirler. Hristiyan ülkelerde, kendi cemaatlarının sivil işlerinin başkanlığını piskoposlar deruhte ederler. İran'da d i h k a n veya kasaba başkanları bu işin mesuliyetini taşır: Şurada, burada birkaç istisna ile eşraf kendi imtiyazlarının hemen tamamını korur.

Mısır'da müslümanlar Bizans idare tarzını ve eski idarecileri yerlerinde tuttular, zaten bu ülkenin nasıl idare edildiği bilinir: Başta bir emir, vali, ordu ve polis şefi, yardımcı olarak vergi işlerini yürüten âmil. Romalılar ve Bizanslılar devrinde olduğu gibi her yıl her şehir vermekle yükümlü olduğu buğdayı valiye (110) bildirmekle sorumlu idi. Bölge başkanı hizmetlerinin karşılığı olarak verginin % 5 ini tahsildarlara vermekle vergi toplamayı yöneltiyordu. Tahsildarlar, çiftçiler tarafından devlet mağazalarına verilmiş olan buğdayı kasabalara, eyalet merkezlerine oradan da başşehir ulaştırırlardı. O zaman buğday askerlere ve ailelerine dağıtılırdı. Bundan başka çiftçiler c i z y e ödüyorlar: Bunun için devlet kontrolü altında, kendi hisselerine düşen buğdayı satarak para temin ederlerui. Cizye bazen mal olarak da ödenebildi.

Biraz yer değişikliğiyle, Suriye ve Irak'da da durum aynıdır. Arap hakimiyeti altına giren halk, değişiklik içinde kaybolmuş ve bilhassa eski Bizans ülkelerinde, müslümanları tercih ettiklerini gizlemiyorlardı.

Zamanla bir başka türlü topluluk ortaya çıktı ve gelişti: Bunlar Arap olmayan muhtedilerdir. Nazarî olarak bu yeni müslümanlar Araplarla aynı hak ve avantajlara sahip olmalıydı. Fakat Araplık ve İslâmlık ara-

sında hüviyet tesbiti o kadar kuvvetli bir duruma gelmişti ki temelden ilk müslümanlar bu yeni müslüman olanları Arap dünyasına mensup olmadıkları için daha aşağı tabakada tuttular. Bu muhtediler bir Arap kabilesinin himayesi altında kabul edildiler ve **m e v a l i** adını aldılar. Bundan başka bunlar Arapların sahip oldukları maddi avantajlara sahip olamadılar. Özellikle **d i v a n** listeleri üzerine yazılmadılar ve fetih sonucu ortaya çıkan gelirlerden yararlanamadılar. İki kuşak değilse bu farkların kaybolmaya başlaması için en aşağı bir kuşak gibi bir müddet beklemek gerekti. **M e v a l i**lerin müslümanlar sayısına tam anlamıyla entegre olabilmeleri için uzun müddet beklemek gerekti.

- (111) Böylece yavaş yavaş **H z. Muhammed** tarafından prensipleri ilân edilen, mahallî gelenek ve kurumlar üzerine dayanan müslüman devleti organize edildi. Fakat her şeyden önce müslüman devleti Peygamber'in selefleri tarafından prestij ve otorite ile bir araya getirilmiş müminler topluluğudur. **H z. Muhammed**'ten sonra yeniden İslâm birliğini sağlayan **Ebu Bekir** ve devletin temellerini atarak büyük fetihler yapan **Ömer H z. Peygamberin** mirasçılığına lâyık olmayı enerjik aksiyonlarına borçludurlar. Zaten anane onlara İslâmın büyük kişileri arasında güzide bir yer verir. Kâmil ve metanetli **Ebu Bekir** zatî sıfatlarının yanında Peygamberin ilk arkadaşlarından ve O'nun kayınpederi idi. Kısa bir müddet hüküm sürmesine rağmen, muakkiplerine iç politikada olduğu kadar fetihlerde de öncülük etti. **Ömer Rasîdûn** denilen dört ilk halifenin içinde bütün müslümanların birleştiği en büyük isim idi. **Ömer**'in ününü küçültmemekle beraber şunu da müşahade etmek lazımdır ki bu ün Abbasiler tarafından **Osman** ve Emevilerin rolünü küçültmek gayesiyle büyütüldü. Bununla beraber "halifelerin örneği" **Ömer** otoriteyi elde tutmasına rağmen Peygamberin eski arkadaşlarının (**m u h a c i r u n** ve **e n s a r**) fikirlerini aldı. Dini lider olarak onların itibarını korudu. Onlar için bu nokta **Ömer**'in bizzat her yıl haccı idare etmesinde tezahür eder. O halde **Ömer** hiç bir muhalefet tanımıyordu. Her ne kadar 644 yılında katledildi ise de bu bir politik veya dinî düşman tarafından değil şikâyeti reddediden gayr-ı memnun bir köle tarafından oldu.

D- OSMAN'IN HALİFELİĞİ

- (112) **Ömer**'in ölüm yatağında kendisinden sonra gelecek kişiyi belirttiğine dair kesin bir şey yoktur. Genel kanaate göre bu iş Peygamber'in en iyi arkadaşları arasında seçilmiş, altı üyelik bir şûraya tevdi edilmiştir. Muhtemel üyeler arasında Peygamber'in akrabaları **Ali** ve **Osman**

b.Affân bulunuyordu. Bu sonuncu üzerinde tercih, O'nun Peygamber'e en erken biat etmesindendir. Bununla beraber insan olarak alınırsa ne enerji ne karakter ve ne de şahsî prestî, bakımından daha fazla parlak değildi. Peygamber'in sağlığında hiçbir yüksek görev almadı. Ancak Habeşistan'a sığınan küçük bir grup müslümanın önderliğini yaptı. **Osman**'ın tayini, aralarında **Benu Umeyye** kabilesinin de bulunduğu, Mekke aristokrasisinin kuvvetlenmesi ve zaferi alametidir. Büyük kabilelerden biri olan Emeviler, **Osman** hariç, çok sonra biat ettikleri **H.z. Muhammed**'in başarısını acı ile seyretmişlerdi. Hilafeti sırasında **Osman**, Umeyye kabilesinin üyelerini belli başlı mansıplara yerleştirerek, ailesinin iktidara gelmesini kolaylaştırdı. Yakınlarına düşkünlüğü kısmen ölümünden (656) henüz önce İslâm Devletini titreten karışıklıklara kaynak oldu.

Bundan başka **Osman** iktidara bir buhran esnasında geliyordu: Fetihler müslüman fatihlerini zenginleştiriyor, fanatik müslümanların itiraz ettikleri lükse merak ve kazançlarını artırma arzusu veriyordu. Hükümet kendisi de zenginleşip, büyük yekunları elinde tutuyordu. Artık doğrudan doğruya orduya bağlı değildi. Ve her zaman liyâkat ölçüsüne dayanmayacak ölçülerde pansiyon dağıtıyor veya geri alıyordu. Fetihlerin geçici olarak durması, bir yandan kısmetine düşeni almıyanlarda burukluk doğuruyor, öte yandan bir kısım müslümanlarda yerleştikleri bölgelerde oynayacakları rolü idrak etmelerini ortaya atıyordu. Buradan merkezi idareye karşı eyaletlerdeki kutuplaşmalar kendini gösterir. Zaten bu **Osman**'ın katlinin ertesinde ortaya çıkan karışıklıklarda eyalet valilerinin tutumu ile de kendini göstermiştir. (113)

Halife tarafından aile efradına tanıdığı menfaatler bütün çevrelerin tepkisini doğurmuştur: **Kureyşlilerden** daha önce müslüman olanlar; Mekke'lilerin tercih edildiğini gören Medineliler; kendi akraba ve dostlarını zengin etmeye çalışan eyalet valilerini gören taşrahılar; harbin kendilerini artık meşgul etmediği göçebeler; seçimine çağrılmadıkları halifelüğün merkeziciliğine karşı kımıldanıyorlardı. **Osman**'a muhalif peygamberin dul kalan hanımı **Ayşe** siyasî bir rol oynamak istiyordu. Dinî unsurların da aynı şekilde muhalefeti vardı: **Hattâ** halifenin Mekke'nin kutsal avlusunu genişletmesi tenkid edildi. Daha önemlisi, *Kur'an*'ın metninin tesbiti oldu. Samimi müslüman olan **Osman**, **Ömer** zamanında **Zeyd b.Sabit** tarafından toplanılan fakat az yaygın olan metne *Kur'an*'ın okunuşundaki çeşitliliklerden endişelendi. **Zeyd**'in başkanlığı altında düzenlenen yeni metin, başta Kûfe'de Peygamber'in eski arkadaşı **Abdullah b.Mesud** olmak üzere, şiddetli tenkid-

lere uğradı. O, Osman'ı tahrif edilmiş ve Emeviler aleyhindeki bütün ayetleri silen bir metin tesbit etmekle itham etti. Buna rağmen **Osman**'ın metni *Kur'an* sahifelerini teşkil etti.

Nihayet, muhalif olanlar arasında Osman'ın halife olmaya layık olmadığı kanaatine sahip olanlar sayılır: Onlara göre ancak Peygamber ailesinden kişiler yani **Haşimilerden** halife seçilebilir. Bu noktada Ali ve O'nu tutanlar tarafından yürütülen propoganda'nın tesirini görmek icap eder. Bu propoganda İran'da ve eski Sasani eyaletlerinde, mesela Irak'ta başarıya ulaştı. Burada geleneğe göre iktidarın irsî olarak el değiştirmesi makbul idi.

Bütün bu müslüman dünyası üzerinde etkilerini gösteren eleman-
(114) lar dışında Osman devrinde bir nokta açıkça belirtilmelidir: İlk müslüman deniz seferleri. Her ne kadar kara seferleri, 651 yılında ölen Yezdcerd devrinde Doğu İran'a, Ermenistan'a, Kuzey Afrika'da İfrikiye (bugünkü Tunus) ye yapıldıysa da bunlar mahdut oldu ve hemen fiilen 651 yılında durdu. Aksine Suriye valisi Muaviye ve Adbullah Ibn Sarh tarafından deniz seferlerine başlandı: 649 da Kıbrıs istila ve fethedildi. Kısa süre sonra Sicilya kıyılarına bir g a z v e y e çıkıldı. Nihayet 655 de bir Arap filosu Bizans filosuna Likya kıyılarında başarı sağlıyordu. Bedevi olan Araplar için deniz meçhul bir şeydi. Hayret edilecek bir şey varsa Arapların buna atılması ve başarı sağlamasıdır. Kabul edilmek gerekir ki bu işte Suriyeliler tarafından yardım gördüler. Fakat Bizans hakimiyeti Akdenizde kayboluyor ve başarı müslümanlara yeni ufuklar açıyordu: Bu üstünlük olmadan ne batıya doğru süratli bir açılış ve ne de Akdenizde Araplar tarafından deniz trafiğine hakimiyet mümkün olurdu. Öyle görünüyor ki Bizans ticaretinin himayesi altında ezilen Suriyeliler bu deniz seferlerine kendi menfaatleri yönünden Arapları iterek ilk faydalananlar oldular. Ne olursa olsun, **Henri Pirenne**'i, antik dünya birliğinin sonu hakkında görüşlerini tamamiyle benimsememekle birlikte, Akdenizde kıyı ülkelerinin ekonomik hayat şartlarını değiştiren yeni değişikliklere tanık olmamız fikri ile paylaşabiliriz. 655 yılında henüz bu noktaya ulaşılmamıştır. Fakat hareket başlamıştır.

Bununla beraber, Osman'a karşı muhalefet büyüyor ve organize oluyordu. Bunlar merkez olarak **Ayşe**'nin hareket ettiği Mekke'yi seçmiş, Ali (Ayşe'ye düşman olduğu halde) ve **Hz.Muhammed**'in eski ar-
(115) kadaşları **Talha** ve **Zübeyr** de bu muhalefette yer almıştı. Durum üç ay müddetle karışık kaldı. Nisandan Haziran 656 ya kadar **Osman**

baş kaldıranları vaitlerle yatıştırmayı başarıyor ve halbuki belli başlı muterizler halifeye karşı doğrudan doğruya ileri atılmadan sakınıyorlardı. Fakat halifenin, Mısır valisine kendisini istemeyenlere karşı çağrısı ve bir Mısırlının katli, askerlerin şiddetli reaksiyonunu doğurdu ki 17 Haziran 656 da Osman'ın evini basarak, O'nu *Kur'an* okurken öldürmelerini sonuçladı.

Böylece hilafet tarihinde ağır basan bir örnek yaratılmış oldu. Ve siyasi nedenle öldürme adetlere girmiş, halifenin şahsı artık ahlaki ve dinî hürmetten yararlanmıyordu. Bundan başka, Emeviler kendilerinden birinin öldürülmesinin intikamını almak isteyecekler ve bunun için fırsat arayıp bulmakta da geç kalmıyacaktırlar.

E- ALİ'NİN HALİFELİĞİ

Osman'ın katledildiği gün, Ali İbn Ebi Tâlib Medinede halife ilan edildi. Hz.Peygamberin ölümünden beri arzu ettiği iktidara geçiş, güç koşullar altında oluyordu. Gelen geçen olaylar onun işine çok yaradığından, hemen bu işlerin suçlusu değilse bile teşvikçisinin Ali olduğu sözler' ortaya çıktı. Dostları Talha ve Zübeyr kendisinden ayrılarak Mekke'de Ayşe'ye katıldılar. Emeviler grubu, başlarında Muaviye İbn Ebi Süfyan olduğu halde suçluların cezalandırılmasını istedi. Ali bu isteği yerine getirmede. Ona karşı, Osman'ın ölümü ile çok şey kaybeden Kureyşliler de cephe aldılar. Medineli dindarlar, bir dönüş yaparak Osman'ın katlini bir dinî küfür sayarak Ali'nin sorumlu olduğunu çünkü bundan yararlandığını kabul ediyorlardı.

Yalnız düşmanları vardı denemez: Onun lehinde peygamber ailesine sadık eski müslümanlar pozisyon aldılar. Ayşe'nin düşmanları da aynı şekilde. Ve Basra, Kûfe ve Fustat gibi şehirler Osmanın tayin ettiği sonra birliklerin defettiği valilerden kurtularak tam desteğini (116) sağladı Fakat Ali'nin gerçek bir devlet başkanı olmasının ispatlanması gerekirdi: Hz.Peygamberle olan ilişkilerinden ötürü dinî alanda bu ileri sürülebilirse de siyasi görüşü, ince düşünürlüğü ve sebatlı bir karakteri eksikti. Hz.Muhammed bunu bilerek ona Ebu Bekir, Ömer ve hatta bir kaçından sonra yer verir. Ve yine O'nu askeri cesaretinden dolayı takdir ederdi. Peygamberin sağlığında ikinci derecedeki görevlerle görevlendirildi.

İlk muhalefet gösterisi Talha, Zübeyr ve Ayşe'nin eseri oldu. Basra'ya giderek bu şehri kendi lehlerine çekip Ali'ye karşı çevirmek istediler. Öte yandan Ali Medine'de hiç bir destek bulmayınca Kûfe'ye

gitti. Artık ne Mekke ne Medine İslâm Devleti'nin başkenti olmayacaktır. Kûfe halkının desteği ile Ali, düşmanlarına karşı başarılı bir savaş yaptı. Buna **Cemel Olayı** denir (Ekim 656). Bu müslümanlar arasında ilk sivil savaştır. Talha ve Zübeyr burada hayatlarını kaybettiler. Ayşe hapsedilerek Mekke'ye gönderildi. Buradan ölümüne kadar (678) hiç bir yere ayrılmadı.

(117) Fakat Ali Irak'a hakimdi; Arabistan ve Mısır tarafsız kalıyordu. **Muaviye**'nin bulunduğu Suriye ise kendisine karşı idi. Muaviye burada, **Ömer**'in ölümünden beri valilik yapıyordu, kendisine sadık ve iyi eğitimli ordusu ile kuvvetli bir durum kazanmıştı. Ali'yi düşmanlarına karşı getiren Basra'daki çekişme sırasında o tarafsız kalıp onların bertaraf edilmelerinden sonra, yeniden **Osman**'ın öldürülmesi içinde adaletin yerine getirilmesini istedi. Halife yeni bir Suriye valisi atadığında Muaviye yerini bırakmayı reddetti. Ali onu akıl yoluna getirmek için, birliklerinin başında Suriye'ye hareket etti. 657 baharında iki ordu **Siffin**'de karşı karşıya geldiler. Ali'nin savaşı kazanacağı sırada, Muaviye'nin taraftarı **Amr b. As** Kur'an sahifelerini askerlerinin mızraklarının uçlarına takdırarak böylece silahlara değil Allah'a işi havale ettiklerini tefhim etti. Ali taraftarları halifeyi bir mütareke yapmaya ve sonra bir hakeme gitmeye ittiler. Ali ancak tarafsız olan salim bir hükme varır kanaati ile **Ebu Musa**'yı tayin ederken Muaviye, mahir ve kurnaz bir şahsiyet olan sadık partizanı Mısır valisi **Amr**'ı tayin etti.

Hakem işini kabul etmek suretiyle Ali kendisini düşünerek halifelik imtiyazlarını terk ediyordu. Üstelik bir kısım taraftarları, ancak Allah kelâmı olan Kur'an'ın hakem olacağını, insan hakemliğinden gelecek kararı tanımayacaklarını ileri sürdüler. Ali'ye karşı isyan ettiler. Ali onlarla savaşmak zorunda kaldı. Nihayet bu isyan üzerine halifeyi terkederek çekildiler: Bunlar **H a r i c î** ismi altında bilinir. Bunlar İslâm'da ş i a'nın ilk kaynağıdır ve daha sonra bir çok defalar ve bir çok yerde önemli bir politik rol oynadılar.

Hakemlik görüşmeleri 658 Ocak ayında Ezruh (bugünkü Ürdün'de) cereyan etti. Bu hakemliğin bize nakli o kadar çeşitli ve birbirine zıttır ki muhtevanın nasıl cereyan ettiğini bilmek çok zordur. Fakat şurası kesindir ki, hakemler 656 dan beri cereyan eden olayları Ali'nin mesuliyetine yüklüyerek hatta O'nu halifelikten düşürdüler. Durum ne olursa olsun burada Muaviye halife tayin edilmedi. Fakat o fiilen halife gibi hareket etti.

Daha sonra Ali Diele üzerinde Nehrevan'a dönerek burada Haricileri kanlı bir şekilde ezerken, Muaviye de Ali tarafından atanan Mısır

(118) valisini yenerek burayı Amr'a teslim ediyor ve Irak üzerine akınlar yapıp Hicaz'ı kontrol altına alıyordu. 660 mayısında Muaviye Kudüs'te kendisine bağlı olanlar tarafından tantanalı bir şekilde halife ilan ediliyordu. Kendi sahasının gittikçe daraldığını gören Ali Suriye'ye karşı amansız bir akına hazırlandığı bir sırada 661 de Kûfe'de Osman'ın öldürülmesi ve Haricilerin ezilmesinin hızını almak isteyen bir harici genç tarafından öldürülüyordu.

Ali'nin hilafeti tam bir başarısızlıktı. Ama ölümünün ertesinde, bir parti teşkil edilerek (ş i a) bunda inananların Peygamber'e karşı mistik bir imânla Ali'nin ilâhlaştırılmış bir şekilde karıştığı görülür. Böylece önce gasbedici Emevilere bunlardan sonra Abbasilere karşı bir kavga espirisi de karışıktır. O halde Ali İslâm'da belli başlı iki ayrılım hareketinin kaynağıdır: H a r i c i l i k ve ş i i l i k . Nerede Peygamber tarafından istenen İslâm Dünyası birliği?

III. BÖLÜM

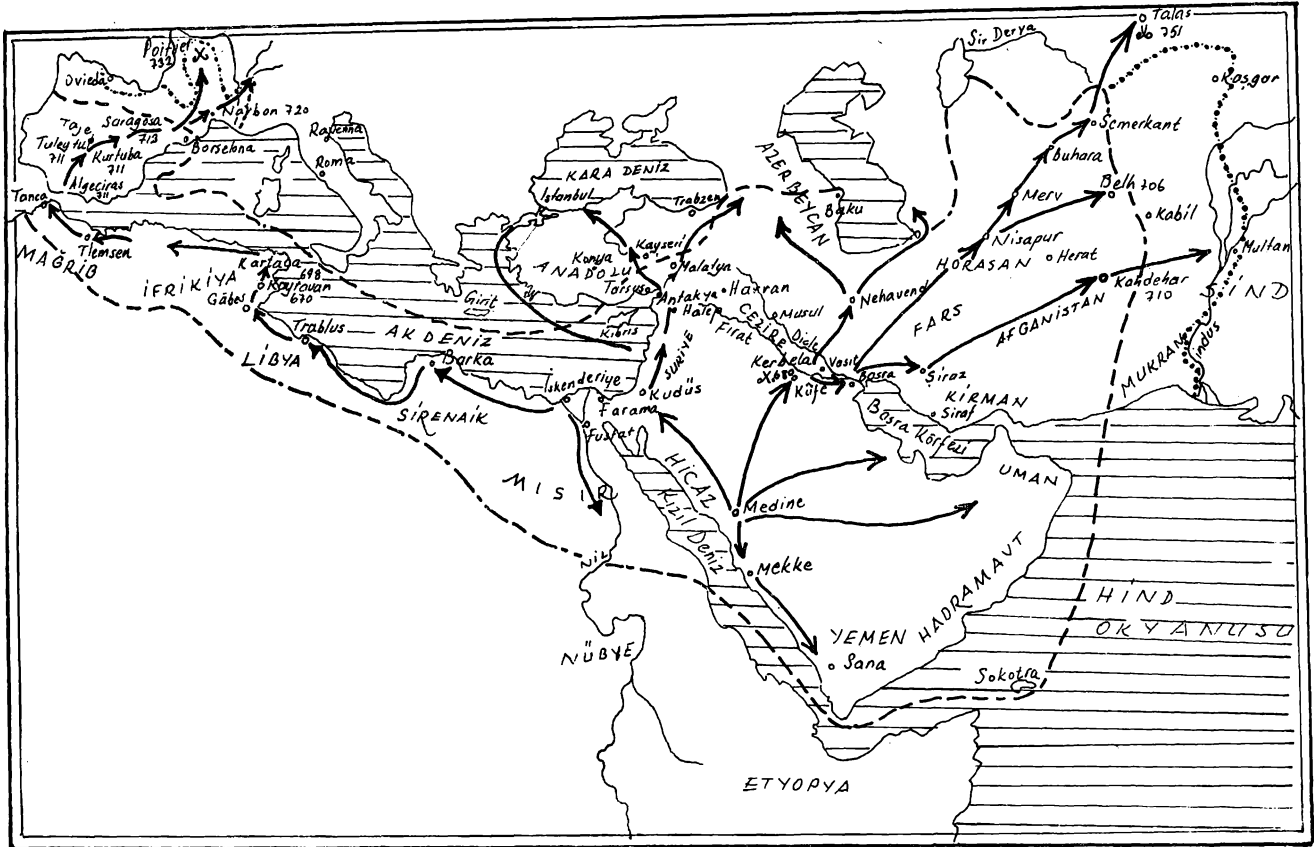
(119)

EMEVİLER: ARAP İMPARATORLUĞU

Doksan yıl boyunca (661-750) İslâm dünyasını idare eden Emevi sülalesinin kurucusu Muaviye'nin iktidara çıkışı öyle acıklı koşullar altında oluyordu ki durumu yeniden gözden geçirme çareleri doğuyordu. En başta gelen işlerden biri ayırıcı hareketler, sivil savaş, bedevilerin memnuniyetsizliği ve idarede merkeziyetsizliğin kuvvetle kısıtlandığı halifelik otoritesini sağlamaktı. Bu Muaviyenin ve muakkiplerinin işi oldu: Aksiyonuyla Peygamber ve ilk iki halife tarafından tevdi edilen teokratik devleti, Arap aristokrasisi ve onun bağrında Emevilerin oynadığı esas rol ile bir dünyevî devlet haline getirmek oldu. Bununla beraber devletin temelinde yatan dinî prensipler inkar edilmiyordu.

Daha sonra gelen Arap tarihçileri Emevi sülalesi hakkında sert yargıya sahiplerdi. Bu sertlik esasta maksatlıdır. Zirâ Abbasiler devrinde yazdıkları için bunları kutlayıp, ötekileri yermeleri gerekmişti. Tarihçi ve nakilciler bazen çok geniş ölçüde, Emevi sultanlarının haliife ünvanını reddederek küçük görmüşler (Ömer II hariç). Onlara melik ünvanı vermekle kendi gözlerinde ve Abbasiler yanında Emevilerin hilafete layık olmadıklarını ve hakimiyetlerinin gasbedilmiş bir delil olarak tarihten silinmesini göstermişlerdir.

Zamanı içinde haklı görülebilecek bu aşırı tavır, bazı Avrupalı (122) orientalistler tarafından Emevi sülalesine aşırı lütuf gösterilerek revize edildi. Emevi İmparatorluğuna bugün müştereken kullandığımız "A r a p İ m p a r a t o r l u ğ u" tabirini aldığımız Julius Wellhausen. Muaviye ve muakkiplerine kolayca hak ve itibarlarını verirken dikkate değer çalışmaları, monografileri ile Henri Lammens, vardığı sonuçlarda İslâm aleyhtarı olması rol oynuyor. O halde gerçeği ortaya atmaya çalışmak gerekir. Fakat ekseri metin ve vesikalar bir tarafa yönelmiştir.

Harita 2 - Emeviler Döneminde İslamın Yayılışı (661-750)

A- YENİ SİYASİ YÖNELİM ve İDARENİN GÜÇLÜKLERİ

Ezruh anlaşması bizatihi ortadaki siyasî çizgiyi değiştirmiyordu: Tesbit edilen hakemlerin fikrine müracaat büyük politik meselelerde, hatta halife seçiminde belli müslüman eşrafın vaziyet aldığı yüksek rolü muhafaza ediyordu. Yeni olan şey, h a k e m l e r i n daha önce seçilen halifenin mesul ve suçlu olmasını ilan etmeleridir: Burada doğrudan doğruya İslâm dünyasının birliğini tehdit eden bir tehlike var. Zaten bu tehlike H a r i c i l e r i n, hakemi, Ali'nin kararı reddetmeleri ile hemen ortaya çıkmıştı. Böylece halifenin otoritesinin şûranın rolünden yüksek olup olmadığı meselesini bilmek ortaya çıkıyordu. Cevap evet olursa monarşik teokratik bir idareye, hayır olursa iktidarın istikrarının aleyhinde her türlü baskı ve müdahaleye kapı açıyordu.

1- MUAVİYE'NİN REFORMLARI

- (123) İçinde bulunduğu koşullar dolayısıyla, enerjik ve idare etmeye kararlı olan Muaviye'nin, h a l i f e l i ğ i n üstünlüğü yolunu seçtiğini görmek hayreti mucip değildir. Gerçekte, eğer islâmî siyasî bir gerileme, daha sonra dinî bir gerilemeden korumak gerekiyorsa cemaatin birliğini, kumandanın birliği ile elde etmeliydi. Bu noktadan hareketle bir sürü siyasî veriler birbirini sıralar. Her şeyden önce, idarenin tek merkezden yöneltilmesine verilen öncelik: Her şey h a l i f e y e bağlıdır. Her ne kadar eyalet valileri geniş iktidara sahiplerse de emirlerine aldıkları ve icra ettikleri sultana bağlıdırlar. Bu maksatla, Emevi halifeleri kendilerine bağlı olan ve dost şahsiyetlerle çevrilidirler. Böylece Arapçılığa has tabii bağlar tekrar ortaya çıkar. Yine önemli olan görevini yapmaya muktedir bir merkezi idareye sahip olmak lazımdır. Bu idare Mekke ve Medine'de ortaya çıkan şahsî rekabetler ve dahilî kavgalardan uzak olmalıdır. Uzun müddet Suriye'de vali olan Muaviye Bizans idaresinin üstünlüğünü benimsiyerek Suriyelilerin sempatisini kazandı. O'nun Şam'ı başkent seçmesi bir sürpriz değildir. Bu seçim muhafazakâr müslümanların her halde tasvibini kazanmadı. Çünkü onların gözünde ancak Mekke ve Medine gibi kutsal şehirlerin bu rolü koruması lazımdı. Muaviye, İslâm öncesi Arabistanındaki gibi e ş r a f v e k a b i l e başkanları rejimi ile mutlak otorite rejimi arasında bir nevi yol bularak bedevilerin desteğinden faydalanmak için onlara dayandı. Esasen bu yüzdendir ki H a l i f e l i ğ i n dinî karakterinin bir kısmının kaybolduğu görünür. Halbuki kendilerinden yardım ve tasdik istenen Arapların gözünde, onları memnun eden şahsî otorite yükseldi. İmparatorluğu siyasî olarak yönetmek için, Muaviye Şam'da istişari, bazen

icrai bir şeyhler meclisi (şûra), buna benzer eyalet valileri yanında meclislerle, şûraya yardımcı olan kabile temsilcileri (vufûd), kararların alınmasında ve icrasında Arap kabilelerinin rızasını birlikte getiriyordu.

- (124) Bu sistem halife için tehlikeli olabilirdi. Fakat Muaviye Araplar arasında öyle bir otorite ve prestijden yararlanıyordu ki kabile şeyhleri arasında en başta gelmekte görünmekle bütün iktidarı deruhte ediyordu. Bu iktidar ya şahsen ya da mesela Ziyad İbn Ebihi gibi sıyrılmış idareciler vasıtasıyla temsil edilirdi. Nihayet iktidarın devamını bilhassa halifelğin Emevilerde kalmasını sağlamak, örneği yakın olan sivil harbi ve seçim tehlikelerini önlemek için Muaviye, hilafetin direkt olarak mirasla geçmesi müessesesini ortaya koydu. Fakat bu müessese müslümanların duygularına uygun düşmeyeceğinden, daha sonra model olarak kullanılan fakat üzerinde bir çok değişiklikler yapılan bir anlaşmaya başvurmayı uygun gördü. Kendisi oğlu Yezid'i şahsen veliaht tayin etti. Kararı şûra tarafından tasdik edildi. Sonra Vufûd'un tasdiğine sunuldu. Bu danışma (bey'a) hem müslümanlar cemaatinin reyini (icmâ) almayı sağlıyor ve eşraftan seçimi tasdik ettiriyor, hem de seçilen şahsın otoritesini tanımak ve ona uymayı gerektiriyordu. Buna karşılık böylece seçilen gerçekte emir el-müminin idi.

- Muaviye hilm ve siyasi inceleği gibi vasıflarını, en iyi şekilde kullanmasını bildi. Bu sayede ve şii, Abbasi muhalefetine rağmen en büyük İslâm halifelerinden sayıldı. İmparatorluğu esnasında sulhu temin etti. Hatta Ali taraftarlarının kuvvetli durumları bulunan hareketli Irak'ta bile. Ali ve Fatma'nın büyük oğlu olan Hasan'ı kurnazca halifelikten vazgeçmek için ikna etmeyi başardı: Şiilere hakılırsa Muaviye Hasan ile yaptığı anlaşmanın koşullarını çiğnedi ve sonra da onu hapse attırdı. Sunnilere göre Hasan Muaviye ile görüşmüş, kendisini aşağı (125) gördüğünden boyun eğmiş ve halifelikten vazgeçmiştir. İş böyle olmakla beraber şia ortadan kalkmış değildi. Hariciliğe gelince, bilhassa Muaviye'nin ölümünden sonra son derece tehdit edici olduğu ortaya çıktı.

2- İÇ ANLAŞMAZLIKLAR

Muaviye'nin hükümdarlığından sonra Emevi sülalesi yetmiş yıl daha sürdü. Kurucusu tarafından alınan bir çok tedbirlere rağmen, sakin bir varlık sürdürmesi için çok şey gerekti. Aksine olarak, nisbeten sakin devirlerle ayrılmış son derece karışık devirlere şahit olunur. Ay-

rıntılara girmeden Muaviye'nin dört selefinin devirleri: **Yezid** (680-683), **Muaviye II** (683-684), **Mervan** (684-685) ve **Abdûlmelik** (685-705) şii, harici ve kaysî'lerin imparatorluğu titreten isyanları ile tanınır. Abdûlmelik, Irak valisi **Haccac** tarafından yardım edilerek dağıtılan bir idareyi düzene koymayı ve barışı sağlamayı başardı. Ayrıca birçok dahili reformların faili oldu. **Velid** (705-715), **Süleyman** (715-717) ve **Ömer İbn Abdûlaziz (II.Ömer)** 717-720) devrinde imparatorluk bir barış devri yaşadı. Yeniden **Yezid II.** (720-724) devrinde durum karıştı. **Hişam b. Abdûlmelik** (724-744)'in yirmi yıllık devir, 744-750 yılları arasındaki imparatorluğun anarşik devri ve arkasından yıkılmasından önce son parlak devrini teşkil eder.

İtızal (schisme), ayrılma ve isyanlara karşı savaşma, imparatorluğa yeni topraklar katmak için Muaviye tarafından başlanan esere (126) devam etmek lazımdı. Yani hem halifenin otoritesini sağlamlaştırmak hem de eyalet valilerine, bunları bağımsız şekilde hareket ettirmeden bir otonomi ve geniş selahiyetler vermek. Bundan başka merkezi idareyi köklü bir şekilde organize etmek, fethedilen topraklar sorununu bir düzene sokmak, vergi almak, Araplar için yeni sosyal ve ekonomik problemlere çare bulmak gerekti.

Belli başlı ilk tehditler şii ve hariciler tarafından geldi. Her ikisi bilhassa Irak'da kuvvetli idiler: Muaviye, **Ziyad İbn Ebîhi** (babası meçhul)'nin şahsında bir yardımcı buldu. bu adamın sertliği zalimliğe varıyordu. 665'de Basra'ya vali tayin edildi. Basra'lılara, bilhassa bu ilde nüfuzlu olan haricilere, birkaçını öldürerek, sert tedbirlerle kendisini kabul ettirdi. 671'de haricilerin, özellikle şiîlerin halifeye düşman oldukları Kûfe şehrinin de valiliği verildi. Burada da Ziyad, bir nevi adaletli hareket espirisi göstererek, çok sert davrandı: Bu cümleden olarak öldürdüğü kimselerin ailelerine yardım etmeye devam ediyordu. Aynı zamanda aşağı Irak'ın ekonomik hayatını düzeltti ki bu bölge Muaviye'nin ölümüne kadar bir mamur devir tanıdı. Zira, Ziyad'tan sonra oğlu **Ubeydullah** da aynen babasının politikasına devam etti.

Bu takip edilen sert politika, şiî ve hariciler nezdinde bir muhalefet doğurmaya yaradı. 680 de **Yezid**'in tahta çıkışı esnasında, **Abdullah İbn Zübeyr** ve **Ali**'nin ikinci oğlu **Hüseyin**'in yeni halifeyi tanımamaları yüzünden bir isyan patladı. Kufe şiîleri tarafından çağırılan Hüseyin halife ilan edildi ve küçük bir orduyla bu şehre girmeye çalıştı. Kerbela civarında (Kûfe'nin güneyinde) **Ubeydullah** tarafından 10 Ekim 680 (10 Muharrem 61)'de çevrilerek Hüseyin ve yakın-

(127) ları katledildiler: Bundan sonra şii ler in uğrunda ölenler de oldu ve bugünden itibaren her yıl 10 Muharrem şii ler için bir matem günü olarak kaldı.

Kerbelâdan sonra, birtakım şii ler Emevilere bağlandılar, T a v v a b i n denilen bir kısmı Irak ve el-Cezire (Suriye'nin kuzey doğusu) de bir isyan hareketine teşebbüs ettiler. Fakat en son da ezildiler (Ocak 685). Daha önemli bir başka isyan, aynı bölgede bir az sonra Muhtar tarafından çıkarıldı. Muhtar çevresinde hem memnun olmayan Ali taraftarlarını hem Umeyyelere düşman olan büyük aileleri hem de M e v a l i 'y i topladı. Bir müddet için Kûfe'de devlete benzer bir şey ortaya çıkardı. Çok otoriter ve çok zalim olduğundan bir kısım taraftarları tarafından terkedildi. Nihayet Ubeydullah tarafından Nisan 687'de yenilerek öldürüldü. Muhtarın sahte-devleti müddetince, Ali'nin küçük oğlu Muhammed İbn el-Hanefiye, onun lehinde bir şey söylemekten sakındı. Yenilgisinden sonra da Abdumelik'i halife tanıdı. Bundan sonra şii lik 740 yılına kadar açık olarak kendini göstermedi. Hişam'ın halifeliğinde Irak'ta birçok başkaldırma teşebbüsleri oldu.

Daha ciddi bir olay, 680 yılından itibaren Yezid'in halifeliğini reddeden ve E m i r e l - M ü m i n i n olarak Hicaz'da tanınan Abdullah İbn Zübeyr'i bastırmak işidir. Bu isyan gerçek halde, öteden beri Emevilere düşman kuzey kabileleri (Kaysiler) ile hanedana sadık güney kabileleri (Kelbi ve Yemenî) arasındaki kavganın bir sahnesidir. Medine'de Yezid'in birlikleri tarafından saldırıya uğrayan İbn Zübeyr 680 Ağustosta Mekke'ye gitti ki burası da kuşatıldı. Yezid'in ölümü akınları kesintiye uğrattı ve Emeviler nezdinde kısa bir anarşi sahnesine sebep oldu. Zira oğlu ve sonrakiler, Muaviye II. birkaç hafta sonunda öldüler. Medineliler Zübeyr'i halife ilan ederken Suriye'de kabileler arasında rekabet gün ışığına çıkıyordu. Kaysiler, İbn Zübeyr'i kabul ettirmeye çalışırken Onun Suriye'ye gelip kendisini halife ilan ettirmesini (128) istiyorlardı ki bunu reddetti ve muhtemelen başarısızlığına sebep oldu. Yemeniler kendi yönlerinden, Emevilerin küçük bir dalından olan Mervan İbn el-Hakem'i halife seçerek Kaysilere üstün geliyorlardı. Mervan'ın bu zaman ancak Suriye ve Mısır üzerinde hakimiyeti vardı. Kısa hükümdarlığı sırasında birbiri arkası bir sürü çarpışmalar oldu. O Kaysileri kendine bağlamaya ve Arap kabileleri arasında denge kurmaya çalıştı. Emevilerin en büyük hakimlerinden biri olan oğlu Abdumelik, İbn el-Zübeyr'in yenilmesi ve ölümünden (692) sonra Irak'ta ona bağlı olarak isyan edenleri ezdikten sonra imparatorluğun birlik ve barışını temin etti. Bu olay kesin olarak Medine ve Mekke'nin politik rolüne bir son vermiş oldu.

Geriye Haricilerin muhalefeti kalır. Ezruh'taki h a k e m l i ğ i reddetmelerinin sonucu, h a r i c i l e r, büyük bir günah işleyen imama karşı başkaldırmayı, Kureyş kabilesinden olsun olmasın başkanlarını serbestçe seçmelerini müminlerin hakkı olduğunu açıklıyordu.

Nehrevan katliamından sonra geçici olarak bastırılan h a r i c i l i k hareketi önce yalnızca dinî daha sonra anarşik şekilleriyle, Irak'da birçok defalar ortaya çıkarak, gittikçe siyasî bir hal aldı. Anarşik yönelimleri onları birçok kısıma ayırarak herbiri bir takım isyanlarla ortaya çıktı. Huzistan'da Sufriye sonra daha tehlikeli olan, hareketlerini on yılda Huzistan, Fars ve Kirman'a yayan A z a r i k a'da Basra'da: Haccac'ın müdahalesi A z a r i k a fırkasının da katılmasıyla 700 yılında isyanın sonunu getirdi. H a r i c i l e r i n bir diğer dalı N a c a d â t Arabistanda, 682'de Yemame'de ortaya çıktı ve İbn Zübeyr'i destekledi. Sonra onu bırakarak Doğu Arabistanda (Bahrayn, Uman) ve Yemen'de yerleştiler. Kendi içlerindeki ayrılımlardan dolayı ortadan silindiler. Bir başka H a r i c i ayaklanması, Ş a b i b i y e, 695 yılında (129) Kûfe bölgesinde cereyan etti: Kısa zamanda boğuldu. Ş a b i b i y e orijinal bir görünüş taşıır: İmameti-cemaatin dinî başkanlığını- muhtemelen, muktedir olan bir bayana verilmesinin de meşru olduğuna itibar eder.

Emevi halifeliğinin sonuna kadar, Haricilerin bitmeyen isyanları devam ederek dinasti için devamlı bir tehlike teşkil ettiler. Zayıflaması üzrinde şüphesiz tesirleri oldu. Bu isyanlardan sonuncusu, İ b a d i l e r i n, 747'de Hadramavt'da oldu ve Hicaz'a Yemen'e yayıldı. Hicaz'da isyan edenler Mekke ve Medine'yi ele geçirdiler. Yenildikten sonra dağıldılar. Bir kısmı kuzey Afrika'ya gittiler. Buraya kendilerinden önce başka h a r i c i l e r gelmişti. Aşkanlıkları olduğu üzere Emevilere karşı ayaklanmalar çıkardılar.

Nasıl Muaviye, Ziyad'ın şahsında halifeliğin Irak'ta otoritesini sağlayacak muktedir insanı bulduysa Abdulmelik ve oğlu Yusuf, Irak valisi olan Haccac İbn Yusuf gibi muktedir bir insan Suriye ordusunun yardımı ile kanlı bir bastırma sonunda, halifenin iktidarına hürmeti kabul ettirmeyi elde etti: 120.000 ölü ve 80.000 yaralıdan bahsedilir. Rakamlar belki aşırıdır. Fakat hareketin sertliğine tanıklık eder. Şüphesiz ş i i yazarlar ve Abbasiler ona ateş püskürür. Ama Haccâc idarecilik görevini yapmasını bildi. Emevi halifeleri, iç güçlükler yüzünden, çeşitli Arap kabilelerinin arasında oynayarak, dolambaçlı yollardan desteklerini almaya mecbur oldular. Böylece durumu ağırlaştıran hoşnutsuzluklar doğurdular. Dinastinin sonu, H a r i c i, ş i i isyanların

ortaya çıkmasıyla ve Arap kabileleri arasındaki kavgalar bunlara ilaveten **Haşimilerin** entrikaları ve Mevalilerin istekleri ile belirlendi. Emevi sülalesi bunlara dayanamıyacaktı.

B- İKİNCİ İSLÂM FÜTUHATI

- (130) Tuhaf görülen bir şey varsa o da, dramatik koşullar altında olan Emevi halifelerinin, Arapları Atlantikten Orta Asya'ya ve Indus nehrine kadar götüren ikinci fütuhatın kaynağında olmasıdır. Fakat şurasını kaydetmek uygundur ki bu aşağı yukarı iki safhada yürüyen yayılmış bir taraftan Muaviye, diğer taraftan Abdülmelik ve Velid'in hükümdarlıkları devrinde, sükunet safhasında meydana geldi.

Bundan başka, Abbasiler devri yazarları ne yazarsa yazsınlar, dinsizlik hatta müşriklikle itham edilen Muaviye ve halefleri dinî faktörü hiç ihmal etmediler. Hatta bunu meşguliyetlerinin birinci sırasını işgal eden İslâm fütuhâtı için Arapları teşvik etmeye kullandılar. Bilhassa Bizans'a karşı savaşlar, kutsal savaş şeklinde gösterilebildi. Ve böylece halifeler, yalnız dışardaki kâfirlere karşı değil, iç rakiplerine karşı kendilerini İslâmın şampiyonu gösterdiler.

Arap akınları üç yönde yapıldı: İstanbul ve küçük Asya, Kuzey Afrika ve İspanya, Orta Asya.

1- İSTANBUL'A KARŞI AKINLAR

- Araplar Suriye'yi zaptetmelerinden bu yana kendine özgü Bizans dünyasının sınırına yerleşmiş bulunuyorlardı. Bu sınır, hatırı sayılır bir engelle belirlenmişti: Toros dağları Müslümanları, yüzyıllar boyunca Anadolu platosu üzerinde yerleşmeden mahrum ediyordu. Şüphesiz Bizans Eyaletlerine seferler oldu; fakat hiçbir zaman fetih savaşı haline dönüşemediler. Aksine bu dağların hemen güneyine düşen sınırlar, özellikle Kilikya Bizanslılarla Araplar arasında bir oyuncak idi. Hatta Muaviye'nin halefleri Toroslardan Kilikya ve Yukarı Fırat'ta Malatya'ya kadar sınır çizgisinde birçok kaleler inşa ettiler. Böylece Suriye ve Cezire vilayetlerini muhafaza ettiler. Sonunda Araplar Küçük Asya'da yerleşmekten vazgeçtiler. Bu düşman ülkeye yaz seferleri (s a v â i f) denen ganimet ele geçirmeyi hedef alan seferler yapmakla yetindiler.

Bununla beraber, Grek İmparatorunu hükümdar olarak tanıyan Amanuslardaki yerleşik yarı-bağımsız bir küçük topluluk olan Merdehilerin varlığı bir sınır anlaşmazlığına sebep oldu. Onlar Hristiyan, muhtemelen monoteist idiler. C u r a c i m a da deniyordu. 666 yılında Bi-

zans kayseri Merdeileri Suriye'deki Müslümanlara karşı bir akında kullandı: Yenilip bazıı ülkelerine döndüler. Bazısı da Marunîlerin monofizit cemaatlerine karıştılar. Merdeilerden korunmak için, Muaiye 669 yılında Irak'tan halkı Kuzey Suriye kıyılarına nakletti. Belki daha önce de (662 veya 663) Greklerin fetih sırasında göçlerinden boşalan Suriye kıyılarına İranlıları yerleştirdi. Merdeiler sorunu II. Abdûl-melik zamanında yeniden ortaya çıktı. Bu halife Jüstinyen II. ile onlar hakkında bir anlaşma yaptı ve barış içinde yaşamalarını taahhüt etti. Fakat Velid I. zamanında, anlaşma bozuldu ve Merdeiler sürülüp öldürüldüler ki bu da meseleye bir son vermiş oldu.

678 ve 718 yılları arasında Araplar tarafından yürütölen çeşitli muhasaralar, Bizans şehrinin prestijine, iyi korunmuş kent şöhretine, Suriye ve Mısır'da yenilmesine rağmen Kayser'in askerlerine bakılırsa müslümanların, her şeye rağmen, nasıl fetih heyecanı ile çostuklarını belirler.

İstanbul kuşatmaları bize Bizanslı müverrih Théophane'in kronisinde ve sonra çeşitli Arap yazarları tarafından nakledilmiştir. M. (132) Canard çeşitli metinlerin tenkidli analizini yaptı. İstanbul'a karşı bir takım, 668-669'da isyan eden Ermeni komutanı Saborios'u, Constans ve Constantin IV. adlı kayserlere karşı desteklemeyi hedef alıyordu. Théophane'a göre İstanbul'un kuşatılması vâki olmadı; halbuki *Kitab el-Ağânî* şehrin kapısında bir çarpışmayı tasvir ve müslüman mücahitlerinden Ebu Eyyub Ensari'yi zikrediyor. Yazı herhalde efsanevidir. Fakat İstanbul'un 1453'de Türkler tarafından alınması zamanında bu yazı kimliğini kazandı: Sultan II. Mehmet, Eyyub'un kalıntılarını bularak, artık buraya onun adını taşıyan mahallede muhteşem bir türbe inşa etti.

İkinci seri akınlar 674'den 680'e kadar süren yedi yıl boyunca vukubuldu. Théophane'a göre İzmit de kâim, Arap filosu her yıl ilkbaharda İstanbul'u almak için teşebbüslerde bulundu. İşte bu sıralardadır ki Bizanslılar Suriye'den bir göçmen tarafından getirilen usulle gregar ateşini ilk kez kullandılar. Bu akınlardan az önce Araplar Ege'deki adalara ve Doğu Akdenize akınlar yaptılar: Rodos 672 ve 673 yıllarında geçici olarak işgal edildi. Yeniden 717-718'de alındı. 674'de Girit'e karşı ve hatta Sicilya'ya bir akın oldu.

İstanbul'un üçüncü ve son kuşatması (XIV. yüzyılın sonunda Osmanlı padişahı Beyazıd I. e kadar müslümanlar tarafından yapılan sonuncu) ağustos 716'dan eylöl 717'ye kadar sürdü. Halife Süleyman

tarafından emrolunan kardeşi Mesleme tarafından yürütülen sefer, Bizans tahtındaki çekişmelerden yararlanmak hedefini taşıyordu. Bu, Anadolu'yu geçerken, orada Léon İsaürien ile pazarlıklardan ve ona desteklerini temin ettikten sonra müslümanların bu iş için kazandığı kolaylığı izah edebilir. Bir yandan Théophane öte yandan *Kitab el-U-yûn* olaylar ve yorumları üzerine mütenakızdır. Bununla şu sonuç çıkıyor ki, Araplar İstanbul'u gerçekten kara ve denizden kuşatmaya baş-
(133) ladılar ama Léon'un Bizans kaysleri olduğunu görünce geri döndüler. Nihayet yeni halife II.Ömer, Meslemeye Suriye'ye dönmesini emretti. Bu akından sonra bir takım hikâyeler Mesleme'nin İstanbul'a girişi, şehirde bizzat bir cami inşa etmesi v.s. ortaya çıkmıştır. Bu menfi seferler müslümanlar yanında bir nevi melankoli bıraktı. Belki buradan mevzû (apocryphe) bir hadis doğmuştur: "Ne mutlu o hükümdara ve ne mutlu o askerlere ki İstanbul'u fethedecekler". Türkler, Araplardan yedi asır sonra onların başaramadıklarını yapacaklardır.

2- ORTA ASYA ve HİNDİSTAN'A AKINLAR

İran'ın kuzey-doğu boylarında, Horasan Eyâleti bölgesine göre Türk ve İran olan Maveraünnehir (Transoxian) daki kâfirlere karşı cihadlara üs oluyordu. Daha güneydeki Afganistan 699-700 yıllarında fethedildi. Birkaç yıl sonra Horasan valisi Kuteybe İbn Müslim mahalli gerillayı gerçek bir akını çevirerek, sırası ile Tuharistan (705), Soğd ve Buhara (706-709), Semerkant ve Harezm (710-712), Ferğana (713-714), ı zaptetti. Ondan sonrakiler bir yandan imparatorluğun bu doğu noktasını teşkil eden yeni müslüman ülkelerini Türk akınlarına karşı korumak, öte yandan, zaten çok sür'atli olan, fethedilen topraklar halkını islâmlaştırmak hedefini güdüyorlardı. Özellikle Buhara ve Semerkant Orta Asya'da büyük müslüman merkezleri oldular.

Daha güneyde, Haccac'ın akrabası Muhammed İbn el-Kasım 710'da Belucistan ve ötesini fethetti. 711-712'de Sind'i alarak İndus'a ulaştı; kuzeye doğru çıkarak Pencap'ın güneyini işgal etti ve 713'de bir
(134) an için islâmın Hindistan'da uzandığı en uzak nokta olan Budizm'in büyük merkezi Multan'ı aldı. Fakat islâm akınlarına bu ülkede devam edilmedi. Ancak birkaç yüzyıl sonra tekrar başlandı.

3- KUZEY AFRİKA ve İSPANYA'NIN FETHİ

Mısırın fethinin hemen ertesinde Araplar akınlarını Cyrénaiqe (Libya)e yönelttiler ve hatta 643'de Trablus'a ulaştılar. 647'de Abdullah İbn Sad tarafından bir sefer Güney Bizansa karşı yürütüldü. Bizans

birlikleri yenildi, asilzade Grégoire, Sufetula (Sbeitla) yakınında öldürüldü. Fakat Ibn Sad kuvvetli bir tazminat alarak geri çekildi. Onun akını birçok efsanenin doğmasına neden oldu. Şüphesiz Araplar yanında Bizanslıların zaafiyetini ifşa ederek, onlarda yeni ganimetler için gazve arzusunu uyandırdı. Yine burada da Bizans dünyasına has dinî münakaşalar Greklerin durumunu zayıflatmaya yardım etti, kaldı ki Berberi kabileleri şartsız bir itaate tanıklık etmiyorlardı.

İkinci bir Arap akını herhalde 660-663 yıllarına doğru oldu. Fakat Ukba bin Nafi'nin 670 yılında idare ettiği akın kesin sonuç aldı: Bu Kayravan'da devamlı bir karargahın kurulmasını doğurdu. Bu karargah Mısır yolunu korumak ve güney İfrikiya ve Avras berberilerine karşı bir üs olmaya tahsis edilmiştir. Tabii o zaman müslümanlar fiilen ülkeyi işgal etmediklerinden ve Berberi kabileler boyun eğme niyeti göstermediklerinden, yeni bir eyaletin teşkili konu değildi.

Ukba bir müddet gözden düştükten sonra yeniden 681'de batıya doğru büyük bir sefer yaptı. Atlantik'e ulaştı mı? Bu kesin olarak ısıp-tilanmamıştır. IX. yüzyıl Arap tarihçilerini takip etmekten sakınmalıdır. Çünkü Ukba'nın çağını geniş ölçüde methettiler. Aynı şekilde Berberi şefi Kuseyla'nın şahsiyeti ve tam tesiri hakkında da sağlam bilgilere ulaşılmamış. Belki önceleri Arapların dostu olan Kuseyla onlara karşı dönerek Biskra'da müthiş bir yenilgiye uğrattı ki burada 683'de Ukba can verdi. Bunun sonucu Araplar İfrikiya'yı, hatta Trablusu boşalttılar. 686 yılında yeniden bir işgal teşebbüsü (Kuseyla'nın ölümüne rağmen) başarısız oldu.

Ancak on yıl sonradır ki kesin sonuca götüren sefer yapıldı: 695' (135) de Kartaca müslümanların eline geçti. Fakat Bizanslılar tarafından tekrar alındı. Öte yandan Avras Berberileri birçok efsaneye adı karışan Kahina adlı bir kadının idaresi altında Araplara karşı başarı kazandılar. Bununla beraber 698'de Araplar tekrar geldiler, Kartaca'yı aldılar ve nihayet berberiler arasındaki ayrılıklardan yararlanarak Kahina'nın ordusunu dağıttılar ki kendisi de savaşta canını kaybetti (702).

Bu müslüman zaferi üzerinde çok duruldu. Birçok yazarlar Ibn Haldun'un ve daha sonraları E.F.Gautier in görüşüne katılarak başarının yerleşik Berberilerle, göçebe (nomade) Berberiler arasındaki muhalefetten dolayı olduğunu kabul eder. Bu tez, kabile isimlerinin etimolojik tahlili üzerine dayanır. Fakat W.Marçais bu tezi cerh ve reddetti. Gerçekte, bugün hala biz Berberilerin mukavemeti (dayatması) hakkında iyi bilgi sahibi değiliz. Çünkü yöresel övünmeler zamanla

arttı. Ne olursa olsun böyle bir mukavemet vardı. Yıllar boyunca bu, özellikle birçok Berberi kabilelerinin Emevilere düşman olan H a r i c i doktorinine girmeleriyle ifadesini buldu.

(136) Ifrikiya'nın yeni valisi Musa İbn Nusayr 705 ve 708 yılları arası Arap saldırısını Atlantiğe kadar ilettili, İslamiyete merkezdeki ve güney Mağribdeki kabileleri ve ayrıca Hristiyan ve Yahudileri sert usullerle itaat ettirdi. 710 Temmuzunda İspanya'ya az süren bir akın oldu, fakat Nisan veya Mayıs 711'dedir ki Musa İbn Nusayr'ın azad edilmiş berberi kölesi, Tanca valisi Tarık İbn Ziyad, İspanya'ya geçti. Belki O, rakibi Tuleytula kralı ilân edilen Rodrik'e karşı savaşta olan Vizigot kralı Akhila tarafından çağrılmıştı. Birliklerinin başında Tarık sür'atle Kurtuba'yı sonra Tuleytula (Ekim-Kasım 711)'yı işgal etti. Bunu takip eden on yıl içinde İspanya'nın büyük ekseriyeti müslümanların eline geçti. Fetih, Vizigot monarşisinin zayıflığı ve mahalli halkın muhalefetinin bulunmayışından dolayı kolay oldu. Ayrıca Kurtuba ve Tuleytula'daki yahudiler onları imha eden Vizigotlara tepki olarak müslümanlara destek oldular.

Müslüman fetihleri, Berberilerin itişisi altında, kuzeye doğru yoluna devam etti: Biliniyor ki müslüman birlikleri Fransa'da Gaulle bölgesine girdiler, güneyi işgal ettiler ve 732'de Poitiers'de durduruldular. Bu güneye doğru varan müslüman yayılımının en uç noktası oldu.

C- EMEVİ İMPARATORLUĞUNUN YÖNETİMİ

I- MERKEZİ HÜKÜMET VE EYALETLER

Muaviye Suriye valisi olduğu zaman, eski Bizans idaresi'nin hizmetinin kıymatini takdir ediyordu. Halife olduktan sonra başşehri, kendisi ile beraber fetihlerle buraya gelen Araplar ve nesillerden beri şehirde yaşayan ve Hristiyan olanların bulunduğu Şam şehrinde kurdu. İdarenin çeşitli hizmetlerini yürütmek için henüz müslümanlar yeterli olmadıkları için eski Bizanslı memurlara tam bir ihtiyacı vardı. Bu yüzden Grekçe resmi dil olarak kullanılmaya devam edildi. Mesela Heraklius devrinde Suriye'nin malî idarecisi İbn Sarcun Muaviye zamanında en önemli bir hizmet olan ordu ve maliyeyi içine alan, D i v a n e l - C e y ş'in başkanı oldu. İbn Sarcun'un belli başlı yardımcıları onun gibi Hristiyan oldukları gibi, Hums valisi İbn Utal da Hristiyan idi. Bu idarede Hristiyan tesiri Yezid devrinde de devam etti.

(137) Fetihlerle, maliyenin akıllıca yönetimi sayesinde gelirler çok arttı. Muaviye bundan faydalanarak askerin ücretini iki katına çıkardı. Bu

da taşra valilerinin otoritesi altına koyduğu bedevi kabilelerinden kaynağını alan orduyu kendisine bağladı. Valileri politikasına uygun olarak en iyi şekilde seçti ve bunların seçimi ekseriyetle isabetli idi. Irak'ta ve bilhassa İran'da valiler mahalli aristokratlardan destek aldılar. Bu kimselere imtiyazları ve aynı zamanda sosyal, ekonomik ve idari fonksiyonları aynen bırakıldı. İslâm Devletine bağlanan İran eşrafı müslümanlığa ihtida etmekte gecikmedi. Böylece şii ve Harici karışıklığı yerine sosyal nizamı olan tercihlerini ifade ettiler.

Abdûlmelik ile birlikte ilk büyük değişiklikler ortaya çıktı. Bu değişikliklerin nedeni eyaletlerde Arapların ve ihtidalar sonucu müslümanların sayısının gittikçe artması idi. Öte yandan Abdûlmelik haleflerine nazaran Bizans-Hıristiyan tesirinde daha az kaldı. Bunun sonucu olarak, Hıristiyanlarla dizdize çalışan Arap-müslüman memurlar idarenin Araplaşmasına ve ayrıca Arap dilinin idare dili olmasına Suriye ve Mısır'da olduğu gibi Irak ve İran'da da imkân verdi.

Araplaşmanın bir başka tanığı: O zamana kadar kullanılan paralar, Muaviye tarafından darbedilen bir bakır para hariç, Bizans ve Sasani paraları idi. Abdûlmelik devrinde 695'de ilk altın para *dinar* (*denarius*) ve ilk gümüş para *dirhem* (*drachmes*) tamamen müslüman parası olarak görülmeye başladı. Bu paraların çıkışı Bizanslılarla bir anlaşmazlığın çıkmasına sebep oldu ki bunu ödeme aracı olarak reddettiler.

VIII. yüzyılın başında imparatorluk dokuz eyalete bölünmüştü. Sonra beş valilikte toplandı: Irak-İran-Doğu Arabistan (merkez: Kûfe); (138) Hicaz-Yemen-Orta Arabistan (Merkez: Medine); Cezire-Yukarı Mezopotamya-Ermenistan-Küçük Asya'nın doğusu (merkez Musul); Mısır (merkez: Fustat); Afrika-İspanya (merkez: Kayravan). Suriye ve Filistin doğrudan doğruya Şam hükümetinin otoritesi altındadır. Emirler büyük bir muhtariyete sahiptir. Bölgelerinin sivil ve askeri yönetiminin sorumluluğunu taşırlar. Prensib olarak, mahallî yönetimin işlemlerini besleyen vergilerin toplanmasını temin ederler. Arta kalan, halifenin hazinesine nakledilir. Fakat halife bu alanda suistimallerden korkarak çok def'a doğrudan doğruya kendine bağlı bir vergi tahsildarı (*'âmil* veya *sahib el-harâc*) tayin etmiştir. Valiler halife tarafından tayin (ve yeri geldikçe azıl) edilmişlerdir. Onlar bölgelerde halifenin şahsını temsil ederler. Onun gibi *saray mabeyincileri*, *muhafızlar* v.s. ye sahiptirler. Kendi adlarına bölge şeflerini (*'âmil*), yerli görevlileri, kadıları tayin ederler. Kadılar sınıfı Emevilerin bir buluşudur: Kur'an üzerinde çalışan ve düşünen kimseler (*ulema*)

arasından toplanır. Kadıların görevi Kur'an ve hadis hükümlerine dayanarak müslümanlara adaleti teslim etmektir. Kararları, belirli mahkemelerde yargılanan gayrı müslimlere tatbik edilmez. Ancak, bu, müslümanların karışmış oldukları işlerde vakî olur. İlk kadılar vasıtasıyla, müslüman alimlerin en büyük eserlerinden biri olan, h u k u k i l m i geliştirdi.

Valiler kendi bölgelerinde o r d u k o m u t a n l a r ı n ı da tayin ederler. Ordu, Araplar gittikçe fetih toprakları üzerinde yerleştikçe hassasiyetle toplanmıştır. Cihad isteyen müteassıpların sayısı zamanla azalır, bunlar, bilhassa Bizans sınırı üzerinde bulunurlar. Askerlerin geliri (139) halifelere ve daha çok generallere göre değişir. Bu bazen, gerçekte Emeviler devrinde çok az olan, karışıklıklar doğurdu. Suriye'de Bizans askeri organizasyonunun ana hatları muhafaza edildi. Bu organizasyon c u n d ismini aldı ve hem askerî hem malî bir bölgeye tekabül etti.

2- TOPRAK ve MALİYE

Osman'ın halifeliliği sırasında başlayan toprakların dağıtılması hareketi geniş ölçüde Emeviler devrinde, eski sahipleri tarafından terkedilen topraklar (ölü toprak m e v a t), Bizansın e m p h y t e u s i s'una benzer olarak K a t i ' a (C o n c e s s i o n à f e r m e) sistemi ile, valilerin ve halifenin akraba ve yakınlarına verilmeye devam edildi. Bu dağıtma işi, toprağın belli bir müddet ekilmesi zorunluğunu, vergilerin toplanması ve bunun devlet memurlarına verilmesini kapsıyordu. Hepsi müslüman olan k a t i ' a sahipleri ve gayr-i müslimlerden toprak satın alan Araplar ancak ö ş ü r ödüyorlardı. Yavaş yavaş k a t i ' a sayısı büyük ölçüde arttı ve hükümet alınılabılır-satılabilir gerçek özel mülkiyetler halini alabilmesini engellemeyi bilemedi veya muktedir olamadı. Böylece baş şehirde ve e m s a r da oturan toprak sahipleri, topraklarının işletilmesini yerli çiftçilere bırakarak büyük araziler meydana getirdiler. Toprak sahiplerinin çoğalması sonuç olarak devletin esas gelir kaynaklarını c i z y e ile meydana getiren toprak vergisinin azalmasına yol açtı.

Bu iki vergi g a y r - i m ü s l i m halk üzerine ağır bir yük oluyordu: Bu yüzden VII. yüzyılın sonuna varmadan hayret edilecek derecede İslâmiyete girişler oluyordu. Bu hareketi Abdülmelik ve aynı şekilde Haccac durdurmaya çalıştı. Bu m u h t e d i l e r, yani m e v a l i, nazarı olarak eski müslümanların haklarından aynen yararlanacaklardı, fakat Arap aristokrasisinin üyeleri onları daima daha aşağı seviyede tutmaya çalıştılar. Daha kötüsü, m e v a l i prensip olarak müslümanların ödemekle yükümlü oldukları z e k a t ve ö ş ü r ü vermekle kalmıyor,

Emevilerin vergi memurları meydana gelen değişiklikleri her zamanda hesaba almıyordu. Bu m e v a l i'nin derin memnuniyetsizliğini doğurarak birçoğunun muhalefet hareketlerine bağlılıklarını tahrik etti.

İstanbul önünde yenilgi, Arap filosofunun tahriri gibi kritik anlarda (140) **Ömer İbn Abdulâziz** (II.Ömer) mali reform ve toprak rejimi üzerine bir kararı resmen neşretti. Bu karara göre m e v a l i, önceki müslümanlar gibi ö ş ü r verecekler ve c i z y e d e n muaf tutulacaklardı. Diğer yandan h a r â c, bundan böyle sahibinin dinine bırakılmaksızın şahsa değil toprağa bağlı olacak. Bununla beraber h a r a c l a yükümlü tutulmak istemeyen m e v a l i topraklarını terkederek şehre gidip oturabilecekti. M e v a l i orduya da girebildi. Asker maaşları yükselttilerek bir bölgeden diğer bölgeye göre değişen farklar tesviye edildi (toplamayı kolaylaştırmak için). Bundan başka hicri 100 yılından (719) itibaren üzerinden h a r a c alınan toprakların mülkiyet olarak diğer müslümanlara satılması yasaklandı. Ancak icar edilebilecekti ki bu da topraklar üzerinde h a r a c ı elde tutmayı kolaylaştırır.

Nihayet II.Ömer z i m m î l e r hakkında daha sıkı tedbirler alarak, vergi ve resimlere daha çok ödeme yaparak onları belli başlı mükellefler yaptı. Dahası II. Ömer bunları sistematik olarak yönetimden uzaklaştırdı; bu da dağılmalarına sebep oldu.

II. Ömer'in reformlarının sonucu, gelirlerin azalması, giderlerin artması ve İmparatorluğun büyük sayıda halkının hoşnutsuzluğu oldu. Nihayet, Hişam'ın halifeliği esnasında İslâm hukukunun temeli olan bir (141) malî sistem ortaya kondu: H a r â c vergisi toprağa bağlanmış, şahsa bağlanmamıştır; topraktan gelirin onda biri alınır fakat bu ölçü büyütülmez; z i m m i l e r c i z y e öder, müslümanlarsa Kur'an'ın emrettiği vergileri verirler. Bu yeni sistem, her bölgede valinin otoritesi altında yürütülen, toprakların sayımı ile tamamlandı.

Böylece müşahade edilir ki, el yordamıyla ve devamlı değişikliklerle İslâm hükümeti toprak problemini çözmeye çalıştı. Daha sonra mali meseleye el attı ki bu çok erkenden ve uzun bir süre için İslâm Dünyasının en büyük sorunlarından biri oldu.

3- SOSYAL ve EKONOMİK HAYAT

Emevi halifeliği devrinde, Arapların üstünlüğü itirazsız II. Ömer devrine kadardır. İslâm fatihleri halifenin dünyevî ve ruhanî otoritesi altında yüksek tabaka, bir nevi aristokrasi teşkil ederler. Müslüman Araplar tercihlî bir malî rejimden faydalanırlar. Yalnız onlar orduya gi-

rer, maaş alır, yardım alır (pansiyon) ve ganimetlere katılırlar. Toprak ve gelirleri onlara tahsis edilmiştir. Bu Araplar büyük kısmıyla fet-hedilen yerlerde mi oturuyorlar? Kesin veriler elde yoktur. VIII. yüz-yılın başında Suriye ve Filistin'e yerleşen Arap sayısı yaklaşık 250.000 olarak zikredilir. Fetihden önce de bir kısım Arap tarafından oturan bu bölgenin, halifeliğin merkezi olduğu için özel bir cazibesi olduğu muh-temeldir. Her halû kârda Araplar memur, asker, toprak sahibi, şehirli, eyaletlerde azınlıkta idiler. Bu azınlık uzak eyaletlerde daha net idi. Bu itibarla VII. yüzyılın sonuna doğru e m s a r halkının büyük bir ke-simini teşkil ettikleri görünüyor. Sınır şehirleri e m s a r d a mahalle olarak, kuzey kabileleri güney kabilelerinden ayrılır şekilde farkedilebi-lik halde yerleşmişlerdir. Aralarındaki rekabet devamlı idi. Bilhassa güney kabilelerinin ş i l l i ğ e karşı meylinin, bu rekabetler dinî muha-lefet şeklini aldığı sırada birçok karışıklıklar vukubulmuştur.

- (142) Halkın ikinci unsurunu m e v a l i teşkil eder. Bunlar, görüldüğü gi-bi, müslümanlarla aynı haklara kavuşmak için gayret sarfettillerse de müslümanların reaksiyonuna uğradılar. Mevalilerin ilkleri Arap-ların k ö l e s i "c l i e n t" idiler; Arap değillerdi; imparatorluktaki çe-şitli ırklara mensup idiler. Arap olmamaları nedeni, uzun müddet onları yönetici unsur olmaktan engelliyen faktör idi. Bununla beraber yönetici unsura girmeye çalıştılar. Önceleri şehirlerde oturdular, e m s a r a gi-derek aristokrasi ile onları direkt ilişkiye sokan meslekler ve görevler işgal ettiler. Sayıları gittikçe arttı. Fakat her zaman malî alanda olduğu gibi sosyal alanda da alçak seviyede tutuldular. Yavaş, yavaş hoş-nutsuzluklarını ifade etmeye başladılar. Vali olan Haccac'ın yaptığı gibi bazen şiddetli hareketlere maruz kalarak bir çoğu oturdukları şehirleri terke mecbur kaldılar. Bu hareketler, bilhassa Irak'ta, onlar gibi, hükü-met tarafından incitilen ş i l l e r le birleşmelerine sebep oldu. Böyle olun-ca ş i l l i k yalnız dinî bir muhalefet olarak kalmadı fakat Emevi sūla-lesine karşı sosyal bir muhalefet de oldu. II. Ömer'in reformları m e v a l i y i memnun etmeyi, ekonomik, sosyal krizi çözmeyi hedef alıyordu. Kötü uygulandığından fiilen başarılmadı. Fakat bu tedbirler m e v a l i y i entegre etmek için ilk adım idi.

Himaye edilen z i m m i l e r e gelince onlar bir müddet için nisbe-ten sakin bir hayat geçirdiler. Hristiyanlar Abdülmelik ve Velid'in hü-kümdarlıklarına kadar, İslâm dinine mensup olmaları nedeniyle imtiyaz-lı bir durumda idiler. Muaviye'nin hanımı Maysun aslen Hristiyanı ve öyle kalmıştı; İbn Sarcun görevini kendi soyundan gelenlere devretti. Muaviye'nin oğlu Yezid gençliğini İbn Sarcun'un oğlu ve Hristiyan Ah-

tal ile geçirdi. Muaviye, Urfa (Edesse) da deprem sonunda yıkılan kiliseyi inşa etti. Bu durum idarenin araplaşmasıyla VII. yüzyıl sonunda bozulmaya başladı. Ve bilhassa, z i m m i l e r i n sert bir şekilde vergi ve çift cizye ödedikleri II. Ömer devrinde bu, çok geniş olmayan, bir ihtida hareketine sebep oldu. (143)

Yahudiler kendilerine Kudüs'e girişin yasak olduğunu gördüler. Fakat başka yerde iyi muamele gördüler. Aynı şekilde müslüman fatihlere yardım götüren Samariler iyilikle işlem gördüler. Bununla beraber Yezid onlara tahsis edilen vergi muafiyetini ilga etti.

Satın alınarak savaşla veya gazve ile teşkil edilen köleler devamlı evrim gösteren bir sınıf teşkil ederler. Zira İslâm â z a d etmeye teşvik eder. A z a d olan, eski sahibinin m e v l a 'sı olur. Arap eşrafının ve tacirlerin Afrika, Orta Asya, doğu ve kuzey-doğu Avrupa esirleri için fazla para koymaları yüzünden köle ticareti hızla yayılır.

Emevi çağından itibaren, İslâm uygarlığının niteliklerinden biri olan bir olay ortaya çıkar: Şehirlerin gelişmesi, bu imparatorluğun idarî bir karakter taşımasına bağlıdır. Ashında kamp yeri olan noktalar yavaş yavaş her sınıftan halkın yerleştiği hükümet merkezleri oluyor. Bu, c a m i i n oynadığı role bağlıdır, burası müminlerin ibadet için toplandıkları bir yer değil aynı zamanda siyasî nitelikte faaliyet yeridir. Nüfusun artışı kenar mahallelerinin doğmasıyla görünür. Geniş ölçüde g a y r i m ü s l i m l e r i n , bazen m e v a l i n i n elinde ticarî faaliyetler gelişir. Fakat ticaret türlü vergilerle vergilendirilir: Eşyanın giriş ve çıkışı yol parası taşra gümrüğü v.s.. Bunlar devlet için çeşitli gelirlerdir. Mesleklerin çoğu Hristiyan, yahudi himaye altında olanların elindedir.

Ekonomik hayatın esasları tarım üzerine kurulmuştur. Bilindiği gibi (144) Irak'ın iki büyük hâkimi Ziyad ve Haccac dikkatlerini su yollarının bakımını üzerine çevirdiler; gayeleri hicret etmeye teşebbüs eden çiftçileri yerlerinde tutmaktı. Fakat öyle görünüyor ki, iyi sulanmış topraklar Arap eşrafı tarafından zaptedilmiş, bu topraklar esirlere ektilerilmiş, halbuki eski çiftçiler Basra ve Kûfe'ye çekilmişlerdir. Diğer bölgeler üzerine iyi bilgi alınmamıştır. Suriye'nin az değiştiği düşünülebilir. İran'da ileri gelenler yerlerinde kalmışlar ve idare ile birleşerek öyle bir şekilde hareket etmişlerdir ki yaşama şartları mahalli çiftçilerin aksine kötüleşmemiştir. Mısır'da papiruslara göre sömürme sistemi, birkaç küçük değişiklikle Bizans sistemi üzerine kopye edilmiştir. 730 yılından sonra Emevi İmparatorluğunu sarsan gayr-ı memnunların hareketleri ekonomik nedenlere bağlanmadan izah edilemez. Bu nedenler dinî ve sosyal muhalefetleri gittikçe kuvvetlendirdi.

Eğer Emevi İmparatorluğun Arap İmparatorluğu olarak nitelendiyse bu onun Arapların üstünlüğünü yalnız Türkistan'dan Atlantik'e kadar yayılan çok geniş topraklar üzerinde yayılmakla kalmayıp bilhassa hükümetin Arap niteliğini ve İslâm öncesi Arap gelenegini devam ettirmesindedir. Ayrıca bu imparatorluk Arap dilini, dinin dili olması yanında idare dili olarak müşterek dil şeklinde geliştirmeye çalıştı. Bununla beraber mahalli diller varlıklarını korudular: Süryanice, Aramca, Yunanca, Pehlevice, Berberice, Latince kendi bölgelerinde büyük rol oynar. Karşılıklı olarak Araplar yabancı uygarlıklarla temas sonucu yeni ufuklar hissederek. Bu temaslar henüz eski edebi ve hatta siyasi ananeyi değiştirecek derinlikte değildir. Mamafih kültürlü kimseler, halifenin sekreterleri ve büyük şahıslarla K u t t a b'a bağlı olarak edebi nesir doğmaya başlar. Ayrıca henüz çekingen fakat evrimi itibariyle manidar Hadis ve Kur'an üzerine ilk araştırmalara bağlanmıştır. Suriye, Irak belli başlı entellektüel faaliyet merkezleridir. Medine'de dinî bilimler hamle yapmaya başlar.

Mimarî sahasında da birçok yenilikler oldu. Maalesef geçen yüzyılların tahribi ve yapılan değişiklikler pek iz bırakmadı. Bununla beraber biliniyor ki, kendi Arap geleneklerinin tesiri altında kalan bazı Emevi hükümdarları saraylarını Suriye çölünün sınırlarına, muazzam bir şekilde yaptılar: Kusayr Amra, Kasr el-Hayr, Mışatta, Kastal gibi. İşte bu halifelerdir ki İslâmın ilk büyük dinî yapıtlarını yapmışlardır: Abdülmelik'in yaptırdığı Kubbat el-Sahra, Kudüs'te el-Aksa camii I. Velid'in 705 de Saint-Jean-Baptiste kilisesini tadil ederek inşasına başladığı Şam'daki Emevi camii ve bunlar gibi Mekke ve Medine'deki camiler.

(146) D- EMEVİ AİLESİNİN SONU

Eğer Hişam İbn Abdülmelik'in hükümdarlığı (724-743) İmparatorluğun birliğini, Irak, İspanya ve Berberî ülkesinde başkaldırımlara rağmen ve Ermenistan, Maveraünnehir'de tehditlere rağmen ayakta tutmayı başardıysa bu enerjik karakterli halifenin Irak valisi Halid el-Kasrî gibi muktedir kimselerle çevrilmesiyle başarılı olmuştur. Fakat Hişam'ın ölümünden sonra imparatorluk II. Mervan'ın başa gelmesine kadar birçok beceriksiz halife tanıdı. Mervan II. (744-750) halife tayin edildiğinde vakit hayli geçmişti. Zira gelip geçici halefleri halife ailesinin sinesine kadar karışıklık tohumu ekmişlerdi. Hattâ Mervan Suriye'de halifelik iddia eden birini bertaraf etmeye mecbur kaldı. Bir şiddetli i b a d i (h a r i c i) isyanı sonra Mekke ve Medine'yi içine alacak şekilde Hadra-

mavt'da patlak verdi. Öte yandan ş i f l e r Kûfe'de başkaldırıyorlardı. (746-748). Bütün bu isyanları bastırmayı başarmasına rağmen bundan bitkin çıkarken bir başka isyan bu defa daha tehlikeli olan Abbasi muhalefeti kendisini gösterdi.

Hız.Peygamber'in amcası, **Abbas'tan** gelen **Abbasiler** bir müddet Emevilere muhalefetlerini ş i f l e r l e beraber yürüttüler. 716 da **Muhammed İbn Hanefiye'nin** bir oğlu **Ebu Haşim** vâris bırakmadığından, bütün haklarını **Abbas'tan** gelen **Muhammed b. Ali'ye** bırakmış olsa gerek. "Ebu Haşim'in Vasiyetnamesi" konusunda hakikat ispat edilemedi. Fakat olay Emevilere karşı muhalefetlerin biraraya geldiğini haber verir: Saltanat süren aileye karşı kin, geniş ve belirsiz bir koalisyonun iticisi olduğunu gösteriyor.

Propaganda birçok ş i f n i n ve Abbasi taraftarlarının **Haccac** tarafından sürüldüğü **Horasan'da** başlar. Bu propaganda ekonomik ve sosyal durumlarından memnun olmayan mahalli mevali yanında destek buldu. Fakat hareket gerçek atılımını **Ebu Müslim'in** katılmasıyla buldu. (147) O, İran asıllı, ateşli propagandacı ve bilmece bir şahsiyetti. Abbasi tah-tına talip **İbrahim**, onu 746 da **Horasan'da** halkı isyana teşvik için gönderdi. 747 de İsyân **Haşimiler** yani **Peygamber ailesi** ile **Abbas'ın** olduğu gibi **Ali'nin** nesli adına lanse edilerek patlak verdi. **Ebu Müslim**, tam manasiyle askerî ve siyasî bir organizasyon teşekkül ettirerek az zamanda isyancılar tarafından siyah bayraklar (Emevilerin beyaz bayraklarına karşı) bütün **Horasan'da** ve **İran'da** dalgalanmaya başladı. 749 kasımında **İbrahim'in** oğlu **Ebu'l-Abbas el-Saffah** (kan dökücü veya mükrim) emirler tarafından halife ilan edildi. **Ali** taraftarı her aday tereddüt edilmeden ekarte edildi.

Suriye'liler tarafından iyi savunulmayan **Mervan II.**, 750 Ocak ayında **Büyük Zap** savaşında yenildi. Birkaç ay sonra **Mısır'da** öldürüldü. Bu arada **Ebu'l Abbas** menfur Emevi ailesinin tamamen yok edilmesini emretti. Bu olay Emevilere karşı olan kine tanıktır. Belki aynı zamanda **Suriye'lilerin** Emevilere rakip herhangi birisine el uzatmalarını önlemektir. Maamafih katliamdan **Hişam'ın** küçük bir torunu **Abdurrahman İbn Muaviye** kurtuldu. İspanya'ya kaçtı. Hanedanı birkaç yıl sonra burada neşvüneva bulacaktır.

Abbasilerin işbaşına gelişiyle islâm tarihi yeni bir evrim tanıyacaktır. Fakat sivil harpler imparatorluğun birliğini kolaylaştırmıyacaktır.

BÖLÜM IV

ABBASİLER: İSLAM İMPARATORLUĞU

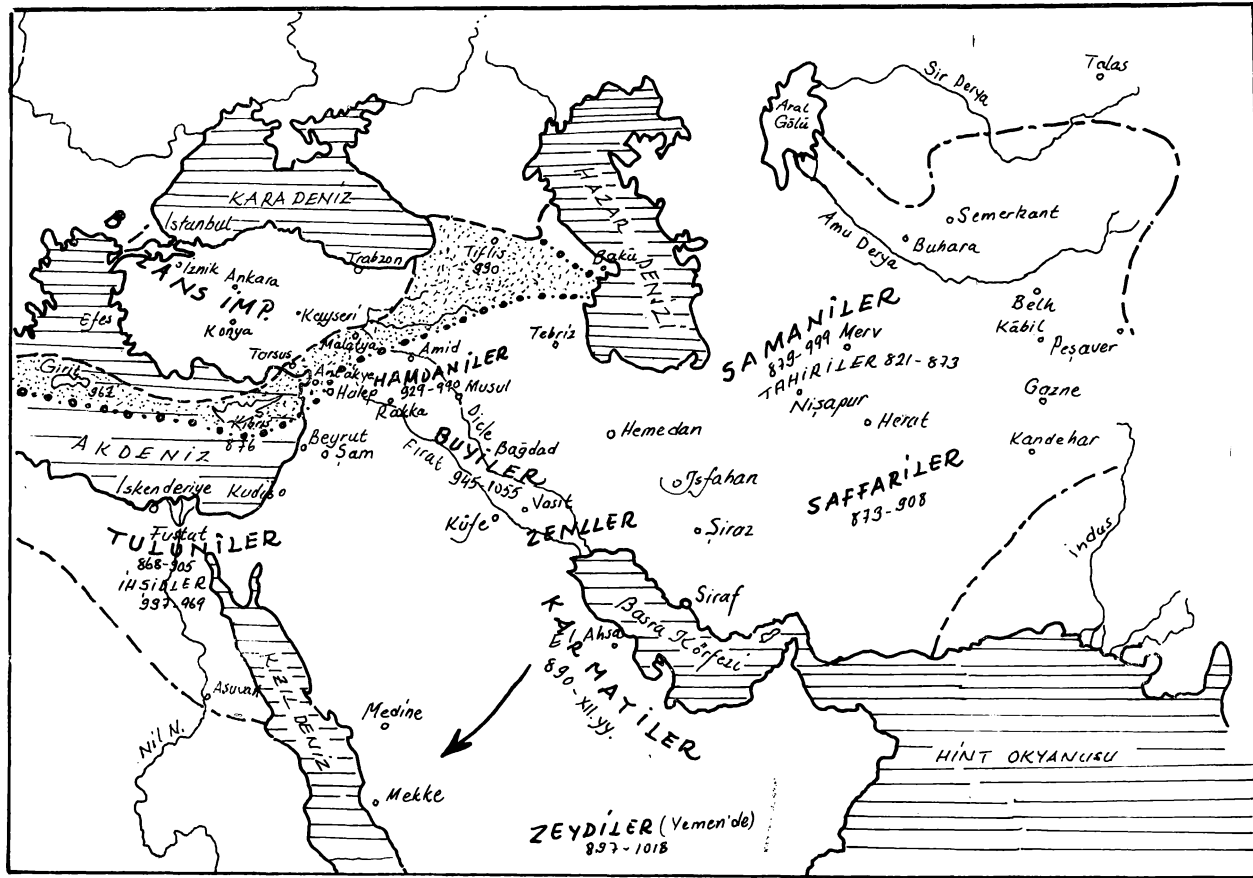
(148) Haklı olarak Abbasiler Emevilerin karşısına konularak Emeviler İslâm-Arap önderleri ve Abbasiler ise karışık İslâm milletler şampiyonları olarak tanıtıldı. XIX. yüzyılda bazı tarihçiler Abbasilerin başarısını Aryâni ve Sâmi ulusların başarısı olarak görmeye yöneldiler. Bu basit taraftar görüş çok zamandan beri terkedilmiştir.

Hanedan değişiminde, bir yandan kuvvetli bir dinî muhalefetin; bir aileyi diğerine karşı getiren kinin tezahürü, diğer taraftan ırk unsurlarının belki bir rol oynadığı fakat bu unsurların yalnız olmadığı, rakip kuvvetlere karşı mücadele gücünü bulamıyan hükümet tipinin nefesinin tıkanmış olduğu görülür. Bilhassa mevalilerinde sosyal ve ekonomik hoşnutsuzlukların ifadesi vardır.

Bir de olayların şiddetinin devrime dönüştürdüğü tabii gelişme var. İslâm cemiyetinin iç değişimlerinin nazar-ı itibara alarak fatihleri klavuzların imparatorluğu olan Emevi imparatorluğu ilk şekliyle sürüp gidemezdi. Değişiklik bir hanedanın tasfiye edilmesi ile değil, zira başka bir aile onun yerini almıştı; iktidar organlarına Arap olmayan müslümanların da girmesiyle olmuştur. Dahası var, değişiklik toplumun evrimin-

(149) dedir. İdarî değişimler, kentsel hayat, gerçekten orijinal bir entellektüel hamle ve ticaretin iyice gelişmesi sonucu çağın temel niteliği olmuştur. Bütün bu değişimlerde Araplar yalnız değil, diğer ufukların halklarının yanında geniş çapta yeniliklere katıldılar. Bilhassa İran'lılar, Hepsi, unutmamak gerekir herşeyden önce müslümandır.

Devrim, doktrinlerin bol olduğu dinî ve filozofik alanda da yapılmıştır. Bu devrim bilhassa imparatorluğun birliğinin yavaş yavaş dağılmasıyla nihayet görülüyor. Özellikle Batıda, fakat Doğuda da çeşitli ayırıcı yönelimlerle kendini gösteriyor. Bu gerçek kopmalar ve bağımsız devletlerin doğmasıyla sonuçlanıyor.

Harita 3- Doğu'da Abbasi İmparatorluğu (viii. yy. Ortasından x. y.yıla)

Bu gelişme arzusu Abbasilerde çok çabuk Şam'ın terkedilerek başkent'in Irak'a nakli ile tezahür etti. Bu nakil işinde Irak tesirinin Abbasi-ler üzerindeki etkisi görölmek istendi. Daha çok belli bir politik davranış bahis konusudur. Abbasiler, Emevilerin kaybolmasının kurbanları Suriye'lileri korkutmuyordu. Suriye aktif bir ekonomik alışverişin perspektifini koruyordu. Irak yine bir asırdan beri kaynaşmanın yuvası olarak görünüyordu. Buraya, hükümeti ona refakat eden politik ve askeri organlarıyla yerleştirmek, isyan teşebbüslerine doğrudan doğruya hakim olmak ve aynı zamanda Emeviler altında eziyet gören Irak'lı ve İranlıları memnun etmek için bir vasıta idi.

Gerçekte, Emeviler gibi Abbasiler de iç çalkantıların dışında kalamıyacaktı. İlk halifeler gerçek hükümdar fikrine dört elle sarılarak askeri olmaktan çok dinî başkan (imam, önder) oldular. Selefleri siyasi rolü terkederek bunu vezirlerine ya da imparatorluğun işleriyle meşgul olmaya hırslı kimselere terkettiler. Ve politik merkezin Irak'a yerleşmesi, Batı İslâm dünyasında bağımsızlık ve otonomi hareketlerini uzak olması dolayısıyla teşvik etti.

A- ABBASİ HALİFELİĞİNİN ZİRVESİ

750 yılı ile başlayan Abbasi sülalesinin tarihi Bağdad'ın Moğollar (152) tarafından alınışı olan 1258 yılına kadar devam eder. Abbasilere mensup biri (gerçekten öylemiydi?) 1517 de Mısır'ın Osmanlılar tarafından alınışına kadar orada nöbeti teslim aldı. Bu uzun tarihte Abbasi halifeliği XI. yüzyılın ortalarına kadar gerçek bir varlık sürdü. Bu tarihlerde Selçuklu Türkleri işe el koymuş ve halifeleri kendi otoriteleri altına almışlardır. Olaylar iyi incelendiğinde Abbasi halifelerinin imparatorluğun işlerini bütün sahalarda hakim bir rol oynayarak, politikayı bizzat yürütürük, ferden ve doğrudan doğruya yönettikleri çağ VIII. yüzyılın ortalarıyla IX. yüzyılın ortaları arasında düşüğü müşahade edilir. Bundan sonra politik hayatın kontrolü paralı Türk askerlerinin eli altına, sonra İranlı vezirlere daha sonra da Selçuklulara ulaşır.

1- İLK HALİFELERİN ROLÜ

Halifeliği, Emevilerin avına çıkan ve ailesi üyelerine valilikler dağıtmakla belirlenen Ebu'l Abbas el-Saffâh'a kardeşi Cafer el-Mansur halef oldu. (Bütün Abbasi halifeleri, iktidara geçerken bir i-

m a m lakabı alırlar. Bu lakapla tanınırlar) **Mansur** (754-775) dinastinin gerçek kurucusu idi: Yüksek bir rol oynamaya inandığı için, itiraz edilmeyen hükümdar olmak istedi. Bunun için 775 de ve bilhassa 762-763 de iki defa başarısız isyan çıkaran, halifelikten bertaraf edilen şii-lerin amansız olarak ardına düştü. Abbasilerin tahta gelişlerini ona borçlu oldukları **Ebu Muslim**'e gelince, 755 yılında katledildi: Halife için bir rakip ve bir tehlike temsil ediyordu. Zira kendisine bir kısım sadık kimseler onun ölümünden sonra bir mezhep kurarak (**Ebu Muslimiye**) Horasan'da bir hayli taraftar topladı.

Öte yandan **Hariciler**, karışıklık çıkardıktan sonra, faaliyetlerini Tripoli ve Kuzey Afrika'ya çevirdiler. 757 de Tripoli'de yerleştikten sonra ertesi yıl Kayravan'ı ele geçirdiler. Libya, Tunus, Ceza-yir'i içine alan bir **ihadî devleti** teşkil ettiler. Halbuki diğer **hariciler**, **Sufriler**, Fas'ın güneyinde Sicilmasa'da yerleştiler. Mısır valisi tarafından (760) yenilen **İhadiler**, **Abdullah İbn Rustem**'in idaresi altında batıya doğru çekildiler ve **Tahert emirliği**ni kurdular. Aynı sıralarda Tlemsen'de bir **Sufri** emirliği kurulur. 770-771 yıllarında İfrikiya'da yeni bir **harici** akımı bastırılır ve bu bölge halifeliliğin idaresine bağli olarak kahr.

Mansur, **Bermeki** ailesinin vezirlerinin idaresine tevdi ettiği Abbasi Devletinin idaresinin organizasyonunu bizzat yapmak hakkını kazandı. Fakat o bilhassa Medinet'el-Selam (barış kenti) denilen Bağdad'ın kurucusudur. Bu şehre Medinet'elMansur ve Medinet'el-Mudavvar (yuvarlak kent) de denildi. Hakikaten şehrin ana bölümü dört kilometre çapında bir daireden teşekkül etmişti: Ortada halifenin sarayı bulunur, Bunun etrafında başka saraylar, camiler, resmi daireler, memurlar için binalar ve halifenin Horasanlı muhafızlarına kışlalar bulunur. İki büyük yol şehrin merkezinde dik olarak kesişir ve bu yollar bir kale gibi şehri çevreleyen surlarda dört kapı açardı. Dışarda, güney-doğuda, Basra kapısı yakınında Karh adlı ticarî mahalle gelişti. Öte yanda kuzeyde bir müddet sonra **Ebu Hanife** gibi tazim edilen şahısların mezarlarının bulunduğu **Kâzimiye** teşekkül etti.

Mansur 'un oğlu **Mehdi** (775-785) birçok iş yapmakla tanındı: Önce (154) ortodoks sayılmıyan mehzepler şiddetle tenkil ve mensupları ki bunlara genel olarak **zındık** (imanı inkâr eden) adı verilir, ölümle cezalandırıldı. Bu şekilde mani dininden olmakla itham edilen (haklı olarak) **İbn el-Mukaffa** ile şeriati inkâr eden **İbn Ebi'l-Avcâ** idam edildiler. Bir af-kısa bir müddet için-ehl-i sünnetten ayrılanlar yanında beklenen sonucu vermeyince eziyetler, hatta halifenin bu konuda özel

bir teşkilat kurmasıyla bütün şiddetiyle yeniden başladı. Bu, 778 de Ebu Muslim'in müridi olan el-Mukanna "peçeli peygamber" in Horasan'da isyan etmesine engel olamadı. İsyân Buhara ve Semerkand'a da yayıldı. Bastırmak için iki yıl gerekti.

786 da katledilen Hâdi'nin kısa devrinden sonra Harun el-Reşid (786-809) tahta çıktı. O Abbasilerin en tanınmış hâkimidir: Efsane, onun kişiliğine büründü; birçok hikâyelerde (mesela Binbir Gece Masallarında daha sonra uydurulmuş) görünür. Buna rağmen hiçbir işaret özellikle ona değer kazandırmıyor. Batıdaki şöhretini Bizans kraliçesi İren ve Şarلمان'la ilişkilerine bağlamak gerekir. Başka bir görüşe göre, Harun, İfrikiya'daki Ağlâbî valilerine bağımsızlığa varacak derecede otonomi vermesiyle imparatorluğun dağılmasına ilk sebep olandır (799). Bundan böyle, kuzey Afrika Abbasilerin kontrolünden çıkar. Çünkü orta Mağrib haricî olan Rüstemilerin, Fas Ali taraftarı olan İdrisilerin eli altına girer. İspanya'ya gelince bağımsız bir emirlik teşkil eder. Bununla beraber Abbasi İmparatorluğu Mısır'dan Maverâ-ünnehir'e kadar yayılır. O zaman için devrinin en büyük ve politik gücünü temsil eder.

- (155) 803 de Harun el-Reşid Bermeki ailesini başından defetti. Bu hareketin gerçek sebepleri iyice bilinmiyor: Harun vezirlerini çok mu güçlü buldu? İleri sürüldüğü gibi şiîleri işbaşına getirmek için entrika mı yaptılar? Bu soru cevapsız kalıyor. Öte yandan karışıklıklar İmparatorluğu titretmeye devam ediyordu. Harun 809 da Horasan'da isyan eden İran ve Türk halklarına karşı yapılan bir sefer sırasında öldü. Yerini alma kardeşler arasında kavgaya sebep oldu. Me'mun (813-833) bundan galip çıktı. Ama Bağdat'a ancak 819 yılında girebildi.

2- EHL-İ SÜNNETE KARŞI MUTEZİLE

Me'mun akıllı bir prens idi. Hükümdarlığı sırasında Abbasi uygarlığı zirvesine ulaştı. Abbasilerle Ali taraftarları arasında muhalefete son vermek için 817 yılında kendisine halef olarak Oniki-imam'dan sayılan Ali el-Rıza'yı seçti: Bu siyasî hareket şiîliğe bağlılığı ifade etmiyor fakat barışmak için muthu bir teşebbüs sayıldı. Üstelik Ali el-Rıza dikkate değer bir şahsiyetti. Fakat bu karar takbihlerin yükselmesine ve bilhassa Bağdad'ta bir başka halife, İbrahim el-Mehdi'nin seçilmesine yol açan başkaldırmalara yol açtı. Ali el-Rıza'nın ve Me'mun'un Ali taraftarı vezirinin ölmeleri bu yakınlaşma politikasının terki ile sonuçlandı.

O zaman Bağdad büyük bir kültür yuvası idi. Tecessüs sahibi olan halife o sıralar Yunancadan Hristiyanlar tarafından yapılan çevirilere ilgi duydu. Felsefe Fen, Tıp gibi Aristo da araştırmalar konusuydu. Bu yolla doğulu entellektüellere mantikî düşünme metodu girdi. Bu da esas uygulamasını mutezile ekolünde yaptı. Emevi devrinin sonundan itibaren görüldü. Fakat esas gelişmesini Me'mun devrinde tanıdı. Bu-
(156) rada not etmek uygun olur ki bu mutezilî ilahiyatçılar mevalî sınıfına mensup idiler. Bu da doktrinin bazı sosyal temalarını izah edebilir. Mutezililer ferdi ictihada ilahî adaletle tek uygun olan ferdin idaresine bağlanıyorlar ve üstelik Kur'an'ın yaratılmış olduğunu, ezeli olmadığını kabul ediyorlardı. Bu sonuncu fikir Bağdad'ta Şiddetli münakaşalara yol açtı. Mutezililer yanında yer alan Halife eziyet pahasına olsada doktrinli resmen kabul ettirmeye çalıştı. (827).

Aynı sıralar, imparatorluğun doğusunda Me'mun'un bir generali olan Tahir Horasan'da bağımsızlığını ilân ediyor ve (halifenin adına okunan) hutbeyi kendi adına okutuyordu. Mısır'da karışıklıklar path-
yordu. Azerbeycan'da Babek tarafından ortaya atılan sosyal mahiyette bir direnme 826-837 yılları arasında gittikçe genişliyordu. Bizanslılar üzerine akına hazırlanırken Me'mun anı olarak Tarsus'da öldü.

Kendisinden sonra gelen Mutasım (833-847) Abbasi halifeliğinin yapısını değiştiren iki ciddi olayın kaynağıdır: İlki, yabancı paralı askerler çağırarak, dinî, siyasî ve ailevî münakaşalara çok karışmış Arap ve Acemlere karşı Türk, Slav ve Berberilerden oluşan bir şahsî muhafız birliği teşkil etmesidir. Bu hiç olmazsa başlangıçta halifeye çok bağlı muhafız birliği h a l i f e l i k tarihinde gittikçe önemli bir siyasî rol oynayacak şefleri bazı zamanlar hemen hemen iktidarın hâkimi olacaklardır.

İkinci olay halife tarafından Bağdad'ın terkedilmesidir. Halife orada rahat değildi. Halkı bilhassa Mutezililiğe düşman olduklarından çok zor idare edilebilir. Bu yüzden Mutasım 835 de Bağdad'ın 95 Km. kuzeyinde bulunan Samarra'ya taşınmaya karar verir. Burada muhafızlarının di-
(157) rekt himayesi altındadır. Halife Acem ve Arapların hanedana karşı sevgisini kaybetmesine karşılık muhafızların desteğinden yararlanıyor: Bundan böyle Abbasi halifeleri muhafızlarına sıkıca bağlanmıştır. Bilhassa esas unsuru teşkil eden Türklere karşı.

Bu suretledir ki Halife Mütevekkil (847-861) içlerinden biri sonradan idam edilen Türk şeflerinin desteği ile iktidara ulaşıyor. Mütevekkil kendisi de daha sonra Türk askerleri tarafından öldürüldü. Saltanatı devrinde sunnî bir tepki ortaya çıktı. Felsefe Kelam ve mutezililik suç-

lanıp yasak edildi. Halife bizzat Kerbela'da Hüseyin'in mezarını yıkmaya ve oraya hacca gitmeyi yasaklamaya varan bir savaşa girdi. O gerçekten hükümlan olmak isteyen son halife idi. Ondan sonra bir taraftan Mısır'da Fatimî halifeliği, öte taraftan Abbasi toprakları üstünde Selçuklu üstünlüğünün ortaya çıkması ile bir dağılma devri başlar.

B- HÜKÜMET VE HÜKÜMETİN KURUMLARI

1- HALİFE

Emevi halifesi kabilelerin şefi olarak kalmıştı. Cemaatin reisi olarak, o bir Arap kralı ve gücü ise Arap ordusuna dayalıydı.

Abbasi halifesi ise başka nitelikte bir kişiliği temsil ederdi. Hz. Peygamber'in ailesine mensub olarak dinî prestijini daima öne sürerdi. Abbasi i m a m, dinî ve dünyevî şef, iktidarı şeriat ile tesbit edilen kimse olmasına rağmen içlerinden bunu tecavüz edenler olmuştur. Dolayısıyla şeriata riayet edilmemesi adına onlara karşı tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler tahttan indirme ve hatta öldürmeye kadar gitmiştir.

H a l i f e indinde, fânî varlık üstünde bir varlık oldukları fikri çok (158) çabuk değer buldu. "Allah'ın halifesinin yardımcıları", "Peygamber'in halifeleri", "Allah'ın yeryüzünde temsilcileri" gibi bir takım ünvanlarla görülmüştür. Bu konuda esasen epigrafi, İran tesirinin hissedildiği, bir ünvan bolluğunu gösterir.

Müstesna şahsiyetler olarak ekseriya saraylarının derinliklerinde, muhafızları ile çevrili yaşıyor ve halk ancak haftada birgün onları, cuma namazına büyük tantana ile giderken görüyordu. Bu merasimde Sasanî ve Bizans adetlerinin izlerine raslanır. Fakat yavaş yavaş bu merasimleri de terkederler; Onlara ancak aileleri yanaşabilir. Bunun sonucu halk onlar hakkında lâkayt kahr. Halbuki bu durum Emevilerde hiç yoktur.

Halifelerin en büyük kaygıları kendi vârislerini saptama işidir: Abbasi hanedanının bağrında veraset prensibi yerleşti. Ve bir vasiyetle seçme ile bu işi düzenlemeye çalıştılar. Buna rağmen legal vârisi tanımak ekseriya karışıklıklara hedef oldu. Bazı halifeler İmparatorluğu vârisleri arasında taksim etmeyi düşündüler. Tedbir ve kuvvet daima bu sonuncu tedbire mahal vermedi. İktidarı henüz ele almadan halife, büyükler ve eşraf tarafından ilân edilir. Bu sonra halka alkışlatılırdı. Bu tavırları tamamen şekil ve sembol haline dönüşmesine rağmen sonraları da devam etti. Halife, h a l i f e l i ğ i n âlâmetlerini üzerinde taşırdı: Pey-

gamber'in mühürü, hırka ve bastonu. Mütevekkil bunlara bir de mızrak ekledi.

- (159) H a l i f e ruhî lider olduğu gibi, devlet memurlarını tayin ve tenzil ettiğinden dünyevî liderdir de. Bütün otorite halife tarafından görevlilere tevdi edilmiştir. Bu usûl hattâ idarenin en yüksek noktasında da uygulanmıştır. Zira hükümdar devlet umuruna ihtimamı vezirlere yüklemiştir. Bunlar zamanla ve yerine göre çok itibarlı bir rol oynadılar. Bununla beraber Mansur ve Me'mun gibi bazı halifeler bizzat idare etmek iradesiyle hareket ederek büyük bir kıymet örneği verdiler. İlk halifelerin ve Emevi halifelerinin burada helki bir hâtırası vardır. Fakat bu halistisnâîdir. Ekseriya Abbasi halifeleri saraylarına kapanık, İran'dan kalma lükele, gittikçe muhafızlarının esiri olarak, entrikaların döndüğü sarayın içinde yaşadılar. Gerçek iktidarları tamamen ortadan kalktı.

2- VEZİR, İDARE, ORDU

Abbasi idaresinin esası Emevilerden alınmıştı. Fakat görülür ki teferruatta, İran'lı memurların işe girişi ile Irak tesiri gelişmiştir. İmparatorluğun sivil işlerini bir şahsın ihtimamına vererek vezirlik kurma Abbasi halifelerinin görüşüne uygundur. Esasen, diğer görevliler gibi, halife otoritesinden bir kısmını vezire teslim eder. Vezir hiyerarşinin başında bulunduğu için selahiyetlerini liderin az veya çok tanıyan şahsına göre kullanır. Halifenin itimat ettiği kimse ise sivil ve bazen askerî iktidarı elinde tutar , gücü çok büyüktür. Bu askerî güç, gerçek vezir ailelerinin yaratılmasıyla bir veraset gücü haline dönüştü. Bunlardan ilki, Abbasi vezirlerinden birincisi, Harun el-Reşid'in uzaklaştırmasına kadar süren (803), Halid el-Bermeki tarafından kuruldu.

- (160) Çok gelişmiş olan idarî bürolar Bağdad'ta toplanmış ve gerçek vekâletler teşkil ederler. Fakat fazla merkezleşme ancak imparatorluğa zararlı olur ve muhtariyete yönelimi teşvik eder. D i v a n görev olarak, m a l i y e , h a z i n e , k a n ç ı l a r y a , p o s t a (b e r i d) işlerine bakar. Bu sonuncu görev çok önemlidir. Çünkü eyaletlerle teması sağlar, haber aracı olmaya yarar. Eyaletlerde, Emevi devrine kıyasla hiçbir yerlilik müşahade edilmez. Ancak başkentten en uzak olan bölgelerin valileri gittikçe önem ve kişisel nüfuz kazanmaya yönelirler.

Hukûkî görevler, imparatorluğun en yüksek hâkimi halife tarafından kadılara tevdi edilmiştir. Bu kadılar Kur'an hükümleri, şeriata göre halka ve suçlulara adaleti götürürler. Kararsızlık halinde

uzman bilgine müracaat edebilirler. Bundan başka görevleri de vardır: Evlenme akti, vasiyetlerin icrası, yetim ve düşkünlerin himayesi, sokakların kontrolü v.s. gibi. Bu görevler gittikçe çoğalıp taşınca, kadılar, âdil'ler tarafından yardıma koşulur. Bunlar birer basit şahit iken yardımcı noter olmuşlardır. Görevlerin sık sık değiştiği bir devlette iktidar tarafından görevlerinin yalnız adli ve dinî niteliğinden dolayı kadılar saygı görmek imtiyazına sahip oldular.

Yine belirtmek lazımdır ki IX. yüzyıldan itibaren, idarenin yüksek kademelerinde adam kayırma, irtikâp, suistimal alışılmış hale gelmişti. Halbuki bürolar kademesinde, bilhassa ekseriya İran kaynaklı mevâli arasında toplanan kültürlü kaliteli personel (Hristiyan ve Yahudi de vardı) idareye, misal olacak şekilde bir istikrar ve kıymet kazandırdılar. M.Gaudefroy-Demombynes'in yazdığı gibi başta bulunanların idarî ahlakının eksikliği karşısında büroların bir mesleki ahlakı, bir asaleti, bir geleneği vardı.

Emevi çağına nisbeten, ordu artık fetihler yapan bir ordu değil (161) fakat imparatorluk sınırları içinde bir siyaset uygulayan araçtır; ve bu bilhassa doğu eyaletlerde böyledir. Dinastinin başlangıcında asker toplama özellikle Horasanlılar (Acem, Arap) arasından olur. Fakat, IX. yüzyıldan itibaren halifeler Arap ve Acemlere meydan okuyarak paralı askerler toplar. Bilhassa Orta-Asyadan Türkler getirtir. Abbasi-ilerin ilk zamanları 745 yılı civarında Kuzey Suriye ve Ermenistan'a saldıran ve Kıbrıs'ı alan Bizanslılara karşı tamamen askeri olan bir rol oynadı. Aynı şekilde Harun el-Reşid devrinde Suriye sınırında saldırı hâkim oldu. Ve öte yandan denizlerde müslümanların üstünlüğü itirazsız kendini gösteriyordu.

C- EKONOMİK HAYAT

1- TİCARET

Abbasi aleminin göze çarpan en büyük olaylarından biri, düşünce ve uygarlığın gelişmesiyle, ticaret ve ekonomik ilişkilerin genişlemesidir.

Şurası açıktır ki, Sasani İmparatorluğunun ortadan kalkması ve Bizans İmparatorluğunun zayıflaması Emeviler'e o zaman başka işlerle meşgul olduklarından büyük ölçüde yararlanmadıkları geniş ticarî imkânlar verdiği görünüyor. O zaman Araplar daha çok toprak temin etmek ve yeni ülkelerde yerleşmek peşinde idi. Ve Irak hala kaynaşan bir bölge olduğundan ekonominin gelişmesini hızlandırmıyordu. Suriyelilere gelince, tüccar arasında en hareketli kimselerdir. Bizansın (162)

çekilişinden yararlandılar. Ama, alışıldığı gibi Doğu-Asyadan ziyade Akdeniz ülkelerine yöneldiler.

Bununla beraber yollar açılmış, çizilmiş, engeller kaldırılmış, devrin büyük ticaretinin kilit noktaları elde tutulmuştur. Hind Okyanusu ile Akdeniz arasındaki bölgede Abbasi İmparatorluğu büyük bir ekonomik refaha ulaştı. Bu gelişme Bağdad şehrinin kurulmasına bağlıdır. Şehrin durumu bir yandan Irak'a doğru malların çekilmesini teşvik eder ve Basra'nın gelişmesini doğurur, öte yandan, Bağdad Orta-Doğuda yol kavşağında bulunduğu için, transit ticareti gelişir. Girit'in 827 de, Sicilya'nın IX. yüzyıl içinde fetihleri müslümanlara Akdeniz'de denizin kontrolünü temin eder. Diğer taraftan, kentlerin gelişmesi, Arap ve Arap olmayanların zenginleşmesi, fetih dolayısıyla gelen zenginliklerden yararlanmak isteği "doğu lüksü"nün en küçük işareti bulunmayan bir "tüketici toplum" kurulmasına sevkeder. Ekonomik ve sosyal yaşantı, bilindiği gibi, birbirine sıkıca bağlıdır. Bu yüzden İslâm toplumu derin değişmelere sahnedir. Bu değişimler edebiyatta, felsefede, dinde ve IX. yüzyıl Abbasilerinin belirtisi olan hilimsel gelişme ile akseder.

Halkın büyük kısmı, bir asır öncesine göre, daha güç koşullar altında, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlar. Bilhassa Orta-Doğuda zengin ve nüfuzlu olan ticaret adamları kazançlarının bir kısmını toprak alımına ve bu toprakları az ücretle çiftçilere gittikçe çok Afrika'dan getirilen kölelere işletmeye verirler. Aşağı Irak'da bu sömürme olayından doğan isyan, ekonomik hayatın bazı görünümüne nasıl sosyal faktörlerin girdiğine tanıklırlar.

- (163) Burada konuya bütünüyle girmeden görülebilir ki IX. yüzyılda ticaret müslüman yayılışının en çok duyulabilir bir tezahürü olmuştur. Bunun merkezi Basra Körfezidir. Nedeni ise Bağdad'ın oynadığı rol ve sahillerdeki limanlardır: Irak'ta Basra, Ubulla, İran'da Siraf, Buralardan müslüman tüccar ve gemicileri, pazar kurdukları Batı Hindistan sahillerine giderler. Daha doğuda çinli tüccarla buluştukları Seylan'a varırlar. Bazı müslümanlar tâ Çin'e kadar gitmiştir. Denizci Sindbad'ın meşhur maceraları tüccar tarafından girilen uzak seyahatlerin bir yanısıdır.

Karayollarına gelince Irak'dan bu yollar bir yandan İran ve Orta-Asya'ya, diğer yandan Ermenistan ve Bizans mülküne veya Suriye, Mısır'a götürür. Uzak-Doğu ile Orta -Doğunun eski bir ticaret transiti, ipek yolunun geçiş yeri olan Orta-Asya'da Arap, İranlı, Türk, Çin ve Hintli tüccar yanyana gelirler. Orta-Doğuda, Bizans'ın politik düşüşüne

rağmen önemi küçülmemiştir .Bu ülke ile ve çeşitli Akdeniz limanlarından özellikle müslüman Akdeniz limanlarından gelen kimselerle Araplar ilişki halindedir. Arapların Baltık ve İskandinav tüccarları ile ilişki halinde olması da muhtemeldir: Gerçekte, Baltık denizi sahillerinde müslüman parasına raslandı. Fakat bu, burada müslüman pazarlarının bulunduğunu ispatlamaz. Ya müslüman tacirler zaman zaman buraya ulaşabildiler -bunu da ispatlamak gerekir- ya da müslüman para ve eşyası (o zaman çok aranır) Bulgar, Sılav ve Hazarlar vasıtasıyla Baltık'a kadar sürüklendiler. Yahut da dinar ve dirhem olarak para biriktirmeyi faydalı gören gayr-i müslim tüccarın teşkil ettikleri "hazinelere" bahis konusu olabilir.

Akdeniz, Girit ve Sicilya'nın fethinden sonra bir müslüman gölü (164) olmamışsa da Arapların kontrolü altına girmiş ve deniz ticareti hiçbir zorluk olmadan İspanya ve Magrib kıyılarından Mısır, Suriye kıyılarına ulaşmıştır. Avrupa limanları o esnada İspanya ve İfrikiya'ya münhasır kalarak küçük bir rol oynamıştır. Her ne kadar İspanya Bağdad'taki halifeye artık bağlı değilse de Doğu ve Batı müslümanları arasında ticarî ilişkilere engel olmaz. Üstelik birçok Suriyeli Endülüs'e gelmiş ve gelmeye devam etmekte Levant ile ilişkilerini koparmamaktadır. İfrikiye Akdeniz'de seçkin bir yer tutar. Sebehi Akdeniz'in iki kanadı arasında bulunması ve aynı zamanda belli başlı kervan yollarının varış noktası olan Gâbes ve Gafsa'nın bulunmasıdır (diğer yollar batı Mağrib'de Sicil-masa'ya varır).

Bu ticaret büyük bir genişleme sağladı. Çünkü fetihler bittikten, Arapların yerleşmesi durulduktan ve yerliler toplumunda eritildikten sonra Abbasi İmparatorluğu büyük doğal kaynaklar ve ilk maddeler temin ederek diğer ülkelere sattı veya o ülkenin ürünleriyle değiştirdi. Beynel-minel bir alış-veriş maddesi olmayan ilk ihtiyaç maddelerine inhisar eden küçük ticaret yanında lüks maddeler (esir ticareti dahil), sanayi çalış-maları için gerekli maddeler (silah, gemi, büyük yapı) ve imparatorlukta imâl edilen ve ihraç edilen (kumaş, maden sanayî) maddeler üzerinden geniş bir alana yayılan bir ticaret mevcuttur.

Bu ticarete, onu şartlandıran ve tamamlayan iki faaliyet daha bağ-lıdır: Sanayi faaliyeti ve para ticareti. İmparatorlukta ilk maddeler üze-rine dayalı sanayiler kuruldu. Bu ilk maddeler gümüş, altın, demir ve çeşitli minaraller yanında yün, ipek pamuk (aslen Hint'ten geti-rilmiş), keten, deve ve keçi tüyü gibi idi. Bunlar imâlata ve ihracata imkân verdiler. Bazı maddeler dışardan alınmış ve kısa zamanda

rağbet görmüştür: Eu tanınmış kağıttır. Kağıt Çin'de bulunmuş Araplar Türkistan'a vardıklarında bu maddeyi tanımışlardır. Daha az yaygın olan endüstri maddeleri de vardır: Çömlek, seramik, sabun, itriyat, şeker kamışı imalatı v.s. gibi. Bunların esas gayesi dahili pazarın ihtiyacını temindir. Genel olarak devlet belli başlı endüstriyi tekeline aldı: Mesela Mısır'da ipekli kumaş ve dokuma tezgahları gibi. Öte yandan devlet gümrük ve diğer haklar adı altında gelir temin etmek, sonra ilk ihtiyaç maddeleri üzerinde birikim yapmaya engel olmak için ticareti kontrol eder. Şehirlerde bu iş muhtesip denilen bir görevlinin üzerinde idi.

Bir malî sistemin kurulması müslüman ticareti için çok güzel bir sebep oldu. Bu sistem Kur'an ayetlerinin tefsirini ortaya koyduğundan, bizatihi üzerinde etüd yapılmaya değer konudur. Ayrıca İslâm dünyası kuvvetli bir paraya sahip oldu. Bütün alış-verişlerde, bütün uluslararası pazarlarda arandı. Değeri haçlı seferlerinin ertesine kadar hissedilir ölçüde değişmedi. Bundan başka bir takım ödeme usulleri bulundu; Tahvil, çek, banka işlemleri gibi ödünç verme ve ipotek ihmal edilmedi. Bunlar için Kur'an hükümlerinden hiyel arandı. Artık bundan sonra, müslüman ve müslüman olmayanların, Hristiyan-Yahudi, katıldıkları geniş bir kapitalizmin doğuş ve yayılışına tanık olunur. Bu sonuncular bilhassa banka işleri ile uğraşıyorlardı. Bu alanda şarklılar, Hristiyan batıdan geniş ölçüde ilerde idiler.

2- ŞEHİRLER

- (166) Kesin olmamakla, beraber şehirlerde mesleki organizasyonların mevcut olduğu muhtemeldir. Louis Massingnon böyle düşünüyordu. Fakat onun bu nazariyesine şiddetle karşı konuldu. Hiç olmazsa IX uncu ve X. yüzyıllar için, Daha sonra XI. ve XII. yüzyıllarda Loncalarla mukayese edilebilecek derecede gruplar ortaya çıktı. Sorun yeniden ele alınmaya değer, zira korporatif tipte Bağdad'ta ortaya çıkan cemiyetler birçok defalar önemli rol aynadılar: Bunlar kendiliğinden doğmamıştır ve belki devlet tarafından işletilen iş yerlerinde böyle gruplaşmalar vardı. Dayanışma niteliği olan dernekler henüz pek iyi tanınmıyor. Üzerine tekrar eğileceğimiz bu problem şehirlerin gelişmesine bağlıdır.

Ekonomik gelişme şehirlere doğru işi olmayan ve kırdan sefil yaşayan kimseleri sürüklemiştir. Bilhassa en başta Bağdad olmak üzere Irak şehirlerin zenginlerin artışıyla geçinen avamı bünyesinde topladı. Bu halkın akışı şehrin gerçek ekonomik önemine göre çok dengesizdir. Fa-

kât şehir, köylerde hayat şartlarının kopardığı fertleri gerekli geçim vasıtalarını bulmayı ümid edenleri celbediyordu.

3- KIR

Ekonomik gelişme, köylülerin hayat ve içinde bulundukları koşullar (167) üzerine etkiler getirdi mi? Her şeyden önce köyler şehirlere tüccar ve toprak sahipleri vasıtasıyla birçok şey verdiyse de aksi istikamette şehirlerden hiçbir şey almadı. Çünkü eşyayı mahallinde imâl ve temin ediyorlardı: Yiyecek, giyecek, mesken, âlet gibi. Gerçekte, tarım hayatının en büyük sorunlarından biri su sorunudur. Abbasi idaresinin Aşağı Irak'da halen mevcut olan sulama sistemlerini tamir ve geliştirmeye koyulduğu görülür. Aynı şekilde Şam'da Gutâ'da olduğu gibi. Esasen toprak vergisinin nisbeti sulanan ve sulanmayan topraklara göre değişir. Veya ağaç dikili alan bahis konusu olduğu zaman da bu değişir.

Hayvan yetiştirme işini çiftçi yapmıyor. İster deve yetiştiren göçebelerin ister kısa mesafe üzerinde dolaşan koyun yetiştiren göçebelerin asıl gelir kaynağı hayvan yetiştirmektir. **Claude Cahen**'in yazdığı gibi, İslâm dünyasının büyük bir kesimi için göçebelerle yerlilerin işbirliği hayatîdir. İki grup aralarında ürünlerini değiştirirler. Politik karışıklık olan yer ve zamanlarda göçebeler yerlileri borç vermeye mükellef tutarlar.

Öte yandan, toprağın gittikçe bir elde toplanması, köylülerin daha sıkı olarak bağlandıkları ve hayat şartlarının gittikçe ağırlaşması yolunda bir meyil vardır: Şehirli tüccarın ve X. yüzyıldan itibaren ordunun bunda sorumluluğu vardır. Geçmişte de var olan şehir içi mülkiyet, önce şehir yakınındaki ölçüsü küçük, verimi büyük bahçeleri sonra bir köyü içine alacak dereceye varan kırsal araziye kadar ulaşabilirdi. Abbasilerin ilk asrında bu sağlam bir köylü mülkiyetini saf dışı bırakmıyordu. Daha sonra zor olarak ayakta durabildi. Nisbeten uygun olan ortaklık şartları, parçalanarak değerlendirilen, pahalı fakat zengin, Lübnan'da (168) **Maruni**'lerin kesif surette yerleşik bulunduğu topraklarda yaşayabildi. Diğer yandan ticaret suretiyle gerçekleştirilen zenginlikler, sayıları gittikçe artan arazilerin alınmasına sarfedildi. Sahipleri, bilhassa Aşağı Irak'taki siyah zenciler (z e n c) tarafından bu toprakları çiftçilere işlettiler. Bu insanlar tam bir sefalet içindedir. IX. yüzyılın II. yarısına doğru bu zenciler isyan edince birçok çiftçi onlara katılır. Bu isyan hunharca bastırıldı. Fakat başka yerde gelişecek tohumlar bıraktı.

Toprak sahibi yanında borçlu çiftçiler, ödemek için onun buyruğu altına giriyor, ona topraklarını veriyor ve onun vekilleri oluyorlardı. Öde-

yemeyen çiftçiler ise ancak çalışma güçlerini verebiliyorlardı. Eğer böyle bir köylü kaçarsa kanun onu takip etme ve cezalandırmaya müsaade ediyordu. Bu koşullar altında köylünün yaşama durumu kötüleşti. Şehirlere doğru akının ve soygunculuğun doğmasını doğurdu. Bir çok eşkiya grupları kervanlardan ve büyük toprak sahiplerinden harac almaktan başka yaşama imkanı bulamadığı için türedi.

900 yılından itibaren iktisadi sistemi (askerî amaçla verilen toprak) kır hayatının derinden alt-üst olmasına katkıda bulundu. Maamafih bu X. yüzyılda Abbasi dünyasının politik bakımdan çalkalanmasının bir başka yanındır.

D- KÜLTÜR ve SAN'AT HAYATI

En azından ekonomik yayılışı kadar Abbasi halifeliğinin itibarını da daha sonra gelenlerin nazarında daha çok kabul ettiren VIII. yüzyılın sonundan başlayarak XI. yüzyılın sonuna değin devam eden ve altın çağı IX. yüzyıla yerleşen, harikulâde bir entellektüel ve teknik gelişme olmuştur.

- (169) Bu yayılıştaki ayırt edici bir nitelik ortaya çıkar: Artık Arapça imparatorluğa bütün yazarları tarafından benimsenmiştir. Hattâ gayr-i müslimler tarafından da benimsenmiştir. Fethin, askerî yayılmanın en güzel sonuçlarından birisi buradadır. Sonra yenilen halkların kaynaşması, erimesi gelir. İslâm bu konuda büyük bir rol oynadı. Önce iktisadi edenlerin sayısının artmasıyla sonra Kur'an dilinin bütün imparatorluk tebaası için müşterek dil olmasıyla, yayılma devam eder. Bazı yazarlar bu dönemi belirlemek için Arap-müslüman sıfatını kullandılar. Arap ve müslümanı istemiyerek birbirinden ayırırken bunu dar bir anlamda almak lazımdır. Hakikatte artık Arap ve müslüman olmayanların da eseri olan ve Arap ifadesi olan bir tek edebiyat vardır.

Emeviler devrinde Bedevî edebiyat ve kültürü daha yüksek tutuldu. Bu kültür ve edebiyat "çöl uygarlığı ve onun saf ve zengin yerinden" ortaya çıkıyordu. Halbuki Abbasi halifeliğinin başından itibaren kültür ve fen ocakları şehirlerde bulunuyordu. Basra ve özellikle Bağdad bunlar arasında belli başlılarıdır. Bağdad ilk Abbasi halifelerinin itisi altında imparatorluğun gerçek entellektüel merkezi oldu. (Me'mun burada Beyt el-Hikme'yi kurdu. Aydınların toplandığı buluşma yeri ve kütüphane). Kur'an'dan ahkâm çıkaran dört okuhun (mezhep-İslâmın ehl-i sünnet denilen yolları) ikisi Bağdad'da doğdu: Hanefilik ve Hanbelilik.

Bağdad böyle bir rol oynadıysa, nedeni, burada yaşayan insanların geniş düşüncelerinden değil zenginlikleriyle şair ve bilginleri korumalarıdır. Bağdad'dadır ki en güzel mükafatlara erişilir-aynı zamanda trajik talihe de. Bütün eyaletlerden oraya gelinir. Burada ilerlemeyi sağlayan temaslar sayısızdır. Araplara yeni fikirler ve edebiyat temaları getiren İranlı de Hintliler, Yunanca eserlerin çeviricileri ve tabib olan (170) Hristiyanlar, Astronomi ilminin gelişmesine katkıda bulunan, payen oldukları halde toleranslı karşılanan, yıldızlara ibadet eden Sâbiîler katılır.

1- BİLİM

Bu çağda Fen, Tıp, Felsefe gibi alanlarda büyük bir kaynama oldu. Arap bilginlerinin çalışma, etüd ve araştırmaları sayesinde Batı Hristiyan dünyası, İtalya ve bilhassa İspanya aracılığı ile bu büyük ilerlemelerden biraz geç haberdar oldu. Asırlar sonra isimler hâlâ ayakta durur. **Kindi** (öl.850), **Farabi** (öl.950), **İbn Sinâ** (öl. 1037) gibi filozoflar **Matematik**, **Fizik**, **Tıp** ve **Astronomi** bilimlerine yabancı kalmamışlardır. **El-Harezmi** güneş yılının süresini belirleyen sayı **Sabit b.Kurra**, güneş yörüngesinin eğilimini keşfeden **el-Battani** **Astronomide**; **Matematikte** ise **Hint** rakamlarının ve sıfır girişi ile **el-Battani** ve **Ebu'l Vefa** tarafından **Trigonometrinin** kullanıldığı görülür. Ayrıca **el-Harezmi** tarafından cebir oldukça geliştirilmiştir.

Arap kimya ve fizikçileri sayesinde birçok maddenin kullanma usulleri ortaya kondu. Nazariyeler ifade edildi. Yunan Tıbbından miras olarak Tıp ve Cerrahi ilmi dahil, insan vücudu üzerine araştırılan ve yazılan kitaplarla bilhassa çok parlak bir düzeye vardı: **İbn Sinâ**, **el-Râzi**, **el-Zahravî**, **İbn Zuhr**- son üçü Batı İslâm Dünyasında yaşadı- Tıp ilmine örnek olacak şekilde katkıda bulundular.

Abbasi devrinin daha çok düşünce hayatını aksettiren ilk Coğrafya kitapları unutulamaz: Dünyanın Arap fatihleri ve tacirleri tarafından bulunuşu, bölgelerin ve daha çok şairlerin tasvir edilmesi gibi. Bu, haliyle Coğrafya "kültürlü" insanın bilgilerinin temeliydi. Coğrafya idari (171) hizmetler için de kullanıldı ve Arap coğrafyacılarının kitapları İslâm dünyasının araştırılması için temel kaynaklarından biri sayılmıştır. Bu âlimler topluluğu içinde ansiklopedik bir bilgiye sahip olan İranlı **Biruni**'ye ayrıca yer vermek gerekir. O, devrinin hiçbir bilimine yabancı kalmadı ve görülmemiş bir tecessüse şahit oldu.

Yaratıcı heyecan belli başlı itici unsurdur: Bu eserlerin ve çalışmaların olgunlaşması karşısında bilgin ve araştırmacıları ilgilendiren şeyin,

sonuçtan çok, bilgi ve fenni ilerletmek faaliyeti olduğu intibahına varılır. Düşünce tohumlarının gittikçe yenilenen bir nevi püskürtmesi vardır. Zamanın geçişi ve isimlerin yığılışı belki bize bu entellektüel yayılışın ikiyüz yıldan biraz fazla bir zamana yayıldığını unutturuyor. Maa-
mafih geçen zamana bakılırsa bu çağ nisbeten kısadır. Geçmişte az olan, büyük insanların toplandığı bir çağdır.

Ne olursa olsun burada karşılıklı kültür mübadelesinin olduğunu görmek gerekir. O zamana kadar bütün fenni düşüncelere yabancı ka-
lan ve edebî türlerle uğraşan Araplar, üzerinde fevkalade başarı göster-
dikleri yeni alanlara girdiler. Üstelik -dini bir araç rolü oynayan- kendi
dillerini bir kültür dili yaptılar. Arap olmayanlar geçmişlerinden kültür
ve düşünceyi*getirerek Arapçayı kullandılar ve bu dilin ilerlemesine kat-
kıda bulundular. Bu dil bütün Abbasi İmparatorluğunun tehasının or-
tak dili olmaktan öteye, Magrib emirlerinin Endülü's Emevi'lerinin de
ortak dili idi.

2- EDEBİYAT ve DİNİ BİLİMLER

(172) Diğer alanlar özellikle müslüman ve genellikle Arap kalır: Kur'an
üzerinde araştırmalar, Din Felsefesi, Kelâm, Tarih, Edebiyat'ın bazı tür-
leri ve nihayet Dilbilgisi ve Filoloji.

Bu zamana kadar, yalnız ritmik ve nazım şeklinde olan şiir, Arap-
lar tarafından uygulanan bir edebiyat nev'idir. Nesir türünün gelişmesi
ve düşüncelerin ifadesine alet olabilmesi için bilimlerin gelişmesi bek-
lenildi. Nesir daha sonra yapma stil içersinde kayboldu. Buna karşılık,
eski Bedevi şiiri bilhassa Ebu Nuvas (öl.810) tarafından yürütülen saldırı-
rılara ve çalkalanmalara maruz kaldı.

Entellektüel düşünüşlere, teolojik fikirlere, Kur'an, sünnet İslâm
dininin gelişmesi üzerinde toplanan tarihi münakaşalara tahsis edilen
bir dil, tabiatıyla üzerinde çalışılmalı, açıklanmalı gerekirse kaidelere
bağlanmalıdır. Gramer ve Filoloji çalışmalarının, temeli tek muteber
metin olan Kur'an'dır. Bu bilimleri büyük araştırma merkezleri dinî
ilimlerin revaçta olduğu yer ister e h l i s ü n n e t ister ş i i l i ğ i n ya-
nında olsun Basra ve Kûfe oldu. Buralarda bir Sibaveyh ve bir İbn Ki-
say (öl. 865) bir gramer hareketi başlattı. Bu sonra İbn Kuteybe (öl.
889) tarafından Bağdad'a intikal etti.

Tarih bizzat bir ilim olmadan önce, tarihi araştırmalar Peygamber'in
hayatını aydınlatmak (İbn Hişam (öl. 834), *es-Sire*) sonra müslümanla-
rın tarihinden müşterek bir görüş elde etmek, Peygamber'e ve sahabi-

lere râcî sünneti ve fetih yazılarını toplamak suretiyle gelişti. **Taberi** (ö.l.922) *Dünya Tarihi* ile en iyi temsilciydi. O, Arap-müslüman tarihçiliğinin kaynağıdır. Daha sonra X. bilhassa XI. yüzyılda Tarih çeşitlendi, belirlendi, şehirler ve dinastiler tarihine yöneldi. Vekayinâme ve kronikler yazıldı. Fakat bunlarda tarih tenkidciliği hâkim değildi. Böyle oldukları halde İslâm tarihi kaynaklarından sayılırlar. (173)

Tarihi ve coğrafi karekterde diğer eserlerin hedefi çağdaşlarına içinde yaşadıkları dünyayı tanıtmak oldu: Bunlardan mesela **Mes'udi'nin** (ö.l.856) *Muruc ez-Zehab'i* bu türdendir. Bu kültür ihtiyacı ve bilimsel meşkuliyetleri ötesinde bir âdâb türü doğmuştur. Â d â b 'ta "kültür" yönü eksik değildir, ama bu "zevk-eğlence edebiyatı" diye çevirilebilir. Bu tür edebiyatın en belirgin temsilcisi Ortaçağın en büyük yazarlarından, Basra'lı **Cahiz** (ö.l.869) oldu. Bağdad'ta bir halife sarayının bulunuşu ve diğer şehirlerle beraber burada birçok sanatkârları himaye edenlerin bulunuşu bir saray edebiyatının doğmasına sebep oldu. **Ebu Nuvas** tarafından yenilenen şiir burada malzeme bularak ifadesini buldu. **Ebu'l Farac el-İsfahani** (ö.l. 967) nin *Kitab el-Ağani'si* Abbasi İmparatorluğunun ilk iki asrı üzerine göz kamaştırıcı bir tablo çizer. Henüz tam anlamıyla incelenmemesine rağmen Arap-İslâm dünyasının kuvvetinin zirvesinde o zamanki müslüman toplumu üzerine yazılanlar ilk sırada gelen bir kaynak teşkil eder.

Saray hayatı bir takım toplanmalara sahne oluyor ki burada müzik büyük bir yer tutar. Halifenin sarayında birçok müzik sanatkarı vardı ki içlerinden **İbrahim el-Mavsili** (ö.l.804) çok tanınmıştı. Yunan müziğinden etkilenen Arap müziği kaidelere bağlandı; bilimsel kitapların konusu oldu ve hattâ el-Kindi tarafından bir nota tanzim edildi. *Kitab el-Ağani'de* her şarkı için bir mûsikî notası bulunur. Sanat hâimleri edebiyatçıları, şairleri korudu. K a s i d e türü Abbasiler küçük devletler ve emirlikler haline gelince yeniden başarı kazandı. Her hükümdar kendini metheden bir şaire sahip olmak istedi. Bunlar arasında **Mütenebbi** (ö.l. 965) büyüğü **Hamdanilerin** hükümdarı **Seyfüddevle'nin** zaferlerini terennüm etti. Saray edebiyatı m a k a m a t türü bir şahıs etrafında küçük hikâyeler, sahneler, küçük kıssalar manzumesi halinde XI. yüzyılda son ikbâlini kazandı. Bu konuda en çok tanınanları **Hamadani** (ö.l. 1007) nin ve **Hariri'ninkilerdir**. (174)

Geriye tarihî, felsefî ve hukukî bilgilerin gelişmesi sonucu doğan, dinî bilimler kalır. Bunların "bilim" olarak İslâm dünyasında büyük önemi vardır. Hareket noktası *Kur'an'dır*; sonra Hadis gelir. Bu Hadis için

Buhari ve Muslim fevkalade derlemelerde bulundular. Bir takım bilginler *Kur'an* üzerinde çalışmakta ve bunu tefsir etmekle uğraştılar. Bunlar **ulema** dır. Bazıları aynı kaynaklardan İslâm hukukunun temel unsurlarını çıkardılar. Bunlar da **fukah** a dır, Fakat çeşitli ve değişik, bazen **ehl-i sünnet**'e karşı, prensipleri ve akıl yürütme-yi vahye ve sünnete karşı bulan fikirler ortaya çıktı. **Hukukçular**, İslâm hukukunu kaidelere bağlamak istediler ve nihayet **ehl-i sünnet**e uygun dört ekol kabul edildi: **Malik İbn Enes** (öl. 795), **Ebu Hanife** (öl.707)), **Eş-Şafii** (öl.820) ve **İbn Hanbel** (öl.855) in ekolleri. Hâla bugün için ancak bu dördü ortodoks (ehli sünnet) mezhep olarak kabul edilmiştir.

(175) İslâm'da başlangıçta muhtemelen Hristiyan mistikleri tarafından etkilenen mistikler oldu. Fakat yavaş yavaş bu tesirden kurtularak kendine has bir hareket **Sûfîlik** (sûf, beyaz yünden yapılan giysiye verilen ad, ilk sûfiler bunu giyerlerdi) kuruldu. Bağdad, Kûfe ve Basra'da ekoller teşekkül etti. **Sûfîler** vecd yoluyla Allah'a ulaşmak için şahsi tecrübelerini tasvir ediyorlardı. İçlerinden en meşhuru **Hallac**, **en'e'l-hakk** (ben Allah'la birim beraberim) diye yazıyordu. 922 yılında mahkum edilerek ipe çekildi. Zira va'zı şeriata tecavüz ediyor sosyal, ve dîni nizâmı temelinden yıkmaya tehlikesi doğuruyor ve delalet olarak ilân ediliyordu. Daha sonra **sûfîlik** kapalı bir şekil aldı. Tarikatler kuruldu ve bilhassa XI. yüzyıldan sonra tefsire bile değişiklikler getirdi.

E- ABBASİLERİN ÇÖKÜŞÜNÜN BAŞLAMASI

(IX.yüzyılın sonu-X.yüzyılın başı)

Abbasilerin bu parlak tablosu, müslüman tarih ve uygarlığının bu devrinin kazandığı itibarın aynasıdır. Şu kadar ki sonraki tarihçiler ve bugünkü müslümanlar, onu islâmın "Altın Çağı" olarak kabul ederler.

Bu bazı alanlarda doğru olabilir. Politik evrime gelince, aksine, IX. yüzyılın II. yarısından itibaren bu güzel bina çatlar, yarılr: Irak'da, sosyal yönü ile belirgin dînî muhalefet hareketleri **halifelîği** titretir. (176) Irak dışında, muhtar hattâ bağımsız emirlikler **halife** n'in izni ile veya izinsiz teşekkül eder. İslâm dünyasının parçalara ayrılmasına doğru gidilir. Bu X. yüzyılın başlarından itibaren tamamen olmuş bitmiş bir iştir. Nihayet Bizanslılar Makedonya sülalesi hâkimlerinin idaresi altında saldırıya geçip elle tutular başarılar kazandılar.

1- BAŞ KALDIRMALAR

Mütevekkil devri, **muttezile** n'in zararına ehl-i sünnetin yeniden canlanması devridir. Bu devir, siyasî, dînî ve sosyal bir zorlama ile so-

nuçlanır. Bu halife halkı üzerinde yüksek otoritesini gösterebilen son halife olmuştur. Ölümünden itibaren (861) tepki olarak, sosyal isyan hareketleri ve ayırıcı hareketler doğdu, gittikçe de genişledi.

İlki ve en ciddiisi Z e n c (siyahi köleler) isyanı oldu. K ö l e l i k İslâm'da bilinmeyen bir şey değildi. Fakat genel olara iki sınıf köle ayırt edilebilir. Bazıları (ekseriya beyaz köleler) halifeler ve nüfuzlu kişiler tarafından ya hizmetçi yahut asker olarak kullanılırdı. Bu halde m e m l u k adını taşıyorlardı. Orduda ve halifenin çevresinde gittikçe büyüyen bir yer aldıkça devlet işlerinde tesirleri arttı. Diğer köleler toprak ve madenlerin işletilmesinde işçi olarak, ağır işlerde çok zor şeylere zorlanarak çalıştırılırdı. Ticaretle zenginleşen tüccar Aşağı Irak'da, sulanan iyi mahsul veren topraklar satın alarak bunları değerlendirmek için Afrika'dan s i y a h i k ö l e l e r getirdiler. Bunlara çok güç hayat şartları ve insanlık dışı çalışma yüklediler. Bu k ö l e l e r Aşağı Irak'ın bataklıklarını kurutmak, tuz çıkarmak, şeker kamışı ekilmesine ve toprakları ekine hazırlamakta çalışırlardı. Kötü beslenen, kötü koşullar altında oturan az para ödenen (hele bunu alabildikleri zaman), araçlar ve tacirler tarafından sömürülen bu insanlar aşağı proleterya sınıfı teşkil ediyordu. Bir enerjik yönetici bunları isyana itiyordu. Bu yönetici, Ali soyundan (177) geldiğini iddia eden bir İranlı, Ali İbn Muhammed el-Alevi oldu. H a r i c î - Z e y d i yönelimli olan ve Ebu Bekir'den sonra bütün halifelerin meşruluğunu reddeden bu zat diğer müslümanları kâfir addediyor ve bozguncu h a r i c î doktrinler ileri sürüyordu. Köleleri isyana çağırarak onlara "Allah'ın onun aracılığı ile sefil hayattan kurtaracağını, bu defa kendilerinin kölelerin sahibi olacağını, Allah'ın onları güzel evlerin ve zenginliklerin sahibi kılacağını" vadeliyordu. İsyan 869'da Basra bölgesinde patladı ve çok genişledi. Zira Aşağı Irak'ın sefil çiftçilerinin de bunlara katıldıkları görüldü. Ubulla 870 yılında ellerine geçti, şehir yağma edildi. Basra, Eylül 871'de düştü. Bütün Güney Irak ve İran'ın güney batısının bir kısmı işgal edildi. Vâsıt 878'de alındı ve âsiler ta Bağdad'a kadar yaklaştılar. Hükûmetin tepkisi 881'den sonra yetiştirdi. 883'de isyan batırıldı ve lideri öldürüldü. Bu zenc isyanının ciddi sonuçları oldu. H a l i f e l i ğ i n zayıflığını ortaya koydu. Ve hattâ neredeyse kaybolmasına sebep oldu. Gerçekten, sivil harp devam ederken Horasan, Türkistan ve Mısır'da ayrılma akımları patlak veriyor ve bu güneydeki isyan yüzünden halifenin hükûmeti istediği şekilde karşı koyamıyordu. Bir başka isyan aynı sıralarda Taberistan'da 864 yılından 884'e kadar İbn Zayd tarafından yönetilen H a r i c i l i k t e n mülhem olarak patlak verdi. Her ne kadar Z e n c

İsyanında olduğu kadar sosyal yönü olmamasına rağmen bir cemaat teşkil edecek mahiyette bir isyandır. Hattâ geçici bir emirliğin kurulmasına yol açmıştır.

(178) IX. yüzyılın sonunda Yemen'de Yahya İbn Hüseyn el-Hâdi adlı zeydiliğin teorici tarafından Yemen'de bir başka zeydî emirlik kuruldu. Bu doktrin imamın tayin edilmesini cemaatin serbest seçimine bırakır. Fakat bu seçim serbestliğini, iktidarın meşruluğuna koyduğu şartlarla kısıtlar. İşin gerçeği, imameti Fatma'nın evladı yoluyla gelenlere hak görür. Da'va ve cihad yani isyan ve silah yoluyla bunu almaya çalışır. Zeydîlik gerekli manevi şartları toplamayan yine ona göre iktidarsız olan Hasan ve Hüseyn'i saf dışı tutar. Ali'nin Fatma'dan başka bir hanımından gelen kimseleri ve bu nedenle de her hangi bir Kureysliyi saf dışı tutar. Zeydîler kendileri de bir takım fırkalara ayrıldılar ki Kur'an, hadis, ibadet ve hukukî durumlarda aralarında görüş ayrılıkları vardır.

Bu isyanlar halkın çeşitli kademelerinde derin hoşnutsuzluklar doğurur: Bunlar fakir halli olanlar, çiftçiler, halifeliğin dinî siyasetinden memnun olmayanlardır. Abbasilerin iktidara gelişi sırasında itilen Ali taraftarları şiiler, ortadan kaybolmadılar; gizlice çalıştılar. X. yüzyıl başında iki hareketin gün ışığına çıktığına tanık oluyoruz: Karmatîler ve Fatimîler. Her ikisi Abbasi halifeliğinin yıkılışına katkıda bulunur. Fatimîler Ali'nin ölümünden sonra şiilerin gerçekleştirmeyi hayal ettikleri ayrı bir halifeliği yaratmayı başarmışlardır.

2- BAĞIMSIZ EMİRLİKLER

Bu hareketlerin başarıya ulaşmalarının sebebi imparatorluğun çeşitli noktalarında ayrıncı başka hareketler dinî nedenlerden değil ya siyasi menfaatler ya da artık Bağdad'a bağlı kalmanın lüzumsuzluğuna inanmaktan ileri gelmektedir.

(179) İlk bağımsızlık esprisini gösteren 820 de Horasan'a vali tayin edilen Tahir oldu. Birkaç yıl içinde iktidarını Doğu İran ve Afganistan'a tanıttı. Bu topraklardan babadan oğula geçen bir devlet kurdu. Yalnız Bağdad'taki halifenin varlığını tanımaya yanaştı. Tahiriler sülalesi yerini 873 de otoritesini Secistan'dan Maverâünnehir'e yayan Saffariilere bıraktı. Bunlardan sonra da Samâniler 902 yılında İran'ın doğusundaki bütün müslüman toprakların hâkimi oldular. Bu sonuncu sülale diğerlerinden daha çok devam etti. Ancak X. yüzyılın sonunda, daha önce çağırdığı Türk askerlerinin darbeleri altında ortadan kayboldu.

Bu doğudaki ayırıcı hareketlerin ilginç yönü bir yandan İranlı olmaları öte yandan böyle olmakla eski siyasî, fikri ve kültürel geleneklere dönüş yaparak katkıda bulunmalarındandır. Bu İranlılığın, Sasaniler devrindeki bütün toprakları bir araya getirmek ve Orta-Doğuda bir imparatorluk kurma teşebbüsüdür. Fakat bu devletler Abbasi halifeleri tarafından saldırıya uğramadıkları halde eski Sasani imparatorluğunun olanaklarına sahip değildi. Sağlam ve devamlı devletler kurmayı başaramadılar.

Daha önemlisi, Mısır'ın -arkasından Suriye'nin- düşüşü oldu. Bu işin sorumlusu Ahmet İbn Tulun adlı bir Türk oldu. 868 de Mısır valisi olarak tayin edildi. Suriye'de mahallî bir isyandan yararlanarak buranın hâkimiyetini temin etti. Kuvvetli olunca halifeden bu iki eyaletin mâlî gelirlerini serbestçe kullanmayı, buna karşılık halifeyi cemaatin şefi olarak tanımayı ve ona yıllık bir vergi vermeyi ileri sürdü. Arzusu kabul edildi. Mahallî imalatın canlandırılması, sanayi ve bilhassa merkezi Fustat'da kendi adına bir büyük cami yükselen bir inşaat hareketini yürüterek Mısır'ı geniş gelişme halinde olan bir eyalet yaptı. Gerçekte istediği, kendi çapında, devleti içinde bir h a l i f e olmaktı; bunun için de Bağdad'da bütün yapılanları taklit etti. Belki daha da uzağı hedef (180) almıştı; Türk askerlerinden oluşan ordusunun desteği ile h a l i f e l i ğ i kendi hesabına geçirmek isterdi. Fakat ölüm onu 884 da ani bastırdı. O sırada Bağdad'dakilerle kendinden sonra oğlunu yerine bırakmak için görüşmelere girişmişti. Oğlu Humareveyh şımarık olduğundan Bağdad onu Mısır'ın lideri olarak tanımak istemedi. Bu yüzden savaş çıktı. Sonra otuz yıl için yapılan anlaşmada aynen İbn Tulun'un temel şartları vardı. Fakat Humareveyh öldürüldü. Bundan sonra otuz yıldan fazla bir anarşi devri takip etti. Bunun sonunda İhşid diye Farsça bir lakap alan Muhammed İbn Tuğaç adlı bir Türkün girişimiyle Mısır bağımsız bir eyalet haline geldi (939). Buradan Mısır'ı Fatimilerin 969 da fetihmelerine kadar devam eden İhşidler sülalesinin adı çıkar. Bu iki sülale için durum Doğu İran'daki sülalelerden farklıdır: Burada cesaret liderlerinin değeri sayesinde başarılı olan maceralar bahis konusudur. Bunlara bir de "milliyetçi" mefhumu katmak gerekir. Bilhassa Abbasi halifeliğinin parçalanması ve Türk askerlerinin oynadığı rolü farketmeye imkân sağlar. IX. yüzyılın II. yarısı Abbasi halifeliği için X. yüzyılgerekleştirdiği çöküşün başlangıcı oldu.

BÖLÜM V

X. YÜZYIL. DEĞİŞİMLER YÜZYILI SÜNNİLİĞE KARŞI ŞİİLİK

(181) IX. yüzyılın sonuna kadar, iç karışıklıklara, isyan ve hattâ ayrılmalara rağmen Abbasi halifeliği İslâm dünyasının tek halifeliği olarak kalmıştır. Fakat herkes tarafından tanınan halife olmamıştır. Haricîliğe bağlı çeşitli hareketler çoktan beri (Ezruh'tan beri) önce Emevi sonra Abbasi halifeliğini tanımayı reddetti. Şiiler kendi açılarından, bu uç noktaya varmadan, gerçek imamın geleceği vakti beklerler. Şimdilik ihtiyatlı bir şekilde kendilerini tuttular; üçüncü büyük aileyi teşkil eden İspanya Emevilerine gelince kendi emirlerini halife ilân etmeye cesaret edemediler. Bu da onların her ne kadar Abbasilere karşı biraz öfkesi olsa da kendileri için de lider tanıdıklarını gösterir.

Birkaç yıl içinde, X. yüzyılın başından itibaren müslüman dünyası büyük değişmelere sahne oluyor: Bir yandan üç halifeliğe ayrılırken öte yandan Abbasi halifeliğinin bünyesinde şiddetli isyanlar çıkıyor. Burada, halifeliğin yapısını değiştirerek hükûmette Sünnî Türk askerlerinin yanında, şiî İranlı vezirlerin yanyana bulunduğu görülür. Bundan başka bazı mahallî dinastiler, menfaat kaydıyla, sünnîler ve şiîler Abbasi ve Fatimi halifeliği arasında dalgalanıyor.

O halde İslâm dünyasında, güzel Emevi birliği ve kudretli Abbasilerden sonra kopmalara tanık oluyor. Bu ayrılma hareketleri neye tekabül eder? İçlerinden bazıları parçalanan bu birliği kendi menfaatlerine göre yeniden kurmaya çalışıyor mu? Herhalde bu onların ümitleriydi. Fakat sonuçlar ümitlere cevap vermedi. Böylece İslâm dünyasının birliğinin uzun bir süre için parçalandığı görülür.

A- ŞİİLİĞİN ZAFERİ:

KARMATİLER ve FATİMİLER

(182) Ali'nin ve onun soyundan gelenlerin halifelikten atılıp her taraf edilmesi ve içlerinden bazısının öldürülmesi Ali taraftarları arasın-

da bir, mahrum bırakılma havası yarattı. Öç alma arzusu ve ellerinden kaçan h a l i f e l i ğ i yeniden ele geçirme iradesi belirdi. Bu noktadan, bazen kültürel ve teolojik düşüncelere sığındığı zamanlarda üstü kapalı (esoterique) şekiller alan, bir nevi istikbalî ümitle bekleyen (messianique) mistisizm doğdu. Bazı hallerde gayr-ı memnunlar sınıfı diğer gayr-ı memnunlarla birleşerek, aralarında çok tehlikeli onları da bulunan başkaldırmalar, isyanlar çıkardılar, X.yüzyılın başına kadar ş i i l i ğ e bağlı olan hareketler nisbî başarı kazandılar. Emeviler tarafından ezildikten sonra Abbasiler tarafından da bastırıldılar. Bu başarısızlıklar onları gün ışı-ğına çıkmamaya ve işlerini gizlice hazırlamalarına sevketti.

Ivanov, Bernard Lewis ve Marius Canard'ın çalışmaları sayesinde şimdi ş i i l i ğ in X. yüzyılda ortaya çıkan nitelikleri hakkında iyi bilgi sahibi olduk. Bu asırda, ş i i l i ğ in aynı dalı olan İsmaililiğe bağlandıkları halde iki şekil altında ortaya çıkan **K a r m a t i l e r** ve **Fatimiler** vardır.

1- DOKTRİN

İ s m a i l i hareket çoktan beri Abbasilere ve e h l i s ü n e t e (183) karşı yürütülen devrimci bir hareket olarak görülmüştü. Bu hüküm özellikle onlara düşman olan kaynaklara dayanılarak verilmişti. Bu hüküm yeniden gözden geçirmek gerekir. Zira İsmaililik bir kültürel yenilenme tecrübesi ve bir sosyal değişim gayreti olarak görülür. Eğer sâlikleri şiddet hareketini benimsedilerse bunun nedeni, onlar için (bilhassa **K a r m a t i l e r**) Abbasi boyunduruğundan başka türlü kurtulma yolu olmadığından dolayıdır.

Ş i i doktrin, yalnız Hz. Peygamber'in kızı Fatma ve eşi Ali'nin soyundan gelenleri meşru halife olarak tanır. Emeviler ve Abbasiler (750 den sonra) gasbedicidirler. Emeviler ve bazı Abbasiler tarafından şiddetle takip edilen ş i i l e r bundan b'yle gizli bir doktrin (batıniye) takip ettiler. Doktrin bu gizli niteliği aldıktan sonra Ali'nin şahsını yüceltiyor, bir şekil veriyor ve onu takip edecek gizli kişileri sıralıyordu. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesinden çok, doktrinin kaynağını Ali'nin ölümünde bulan bu kişilerin efsanesi üzerine doğuda yaygın diğer inançlar gelip nakşoluyor: **H u l û l** (ilahî tecelli), **t e n a s u h** (ilahî bir ruhun insanî bir ruha geçişi), **r ü c u** (beklenen imamın dönüşü), gibi. Bu gizli imam kendi isteği ile uygun bir zaman yeniden kendini gösterecektir. Bu m e h d i d i r. İlahi hukukiyle dünyayı idare etmeye gelecektir. Ş i i anlayışında cemaatin başkanı i m a m d ır, h a l i f e

değildir. O Allah'tan ilham alır ve yanılmaz. Kendisine tabi olanların mutlak itaatini ister.

(184) Gizli bir imam a inanış Ali'den itibaren altıncı imam **Cafer el-Sadık**'ın ölümünden sonra iki kola ayrılır. On iki imam "isna aşare" tarafından temsil edilen kol Cafer'in oğullarından biri olan **Musa**'dan gelenleri imam olarak tanır. Onikincisi kaybolmuştur. Bu imam **el-Muntazar** dünyanın sonunda gelecektir. Bu kanaat, özellikle Sâ mânî ve Buveyhîlere aittir. Şiddet hareketleri göstermez. Salıklarının davranışları s ü n n i l e r i n k i n e çok yakındır.

Azılı kol (Ç u l a t) un yönelimi X.yüzyılda kendini iyice gün ışığına çıkardı. Bu, İ s m a i l i l i k adı altında tanınmıştır. Taraftarları imam olarak Cafer el-Sadık'ın başka bir oğlunu, yani yedinci imam **İsmail**'i tanır. Ondan sonra diğer imamlar gizlenmiştir. İ s m a i l i l e r i n mezhebi e h l i s ü n n e t t e n çok farklıdır. Esoterizm'e geniş yer verilir. Dünyanın varlığı bir takım dairelerle açıklanmak istenmiştir. Yedi peygamber vardır ve her peygamber arasında yedi imamın olması gerekir; İsmail ile bu süreç kapanmıştır ve yeni bir peygamber beklenir, bu mehdidir ayrıca *Kur'an*'ın her ayeti iki türlü tefsir taşır: Biri şure-tine göre, diğeri gizli olan ve ancak bu işe vakıf kimseler tarafından bilinen tefsirdir. O halde messianique bir itikadın karşısındayız. Bu toplumdaki yerlerine göre doktrine ilk girenlere öğretilir. Yükselme yedi derecede olur, en sonunda bütün gizli bilgiler teslim edilir.

Bu doktrin gizli bir teşkilat tarafından yayıldı. Bu, mezhebin, Abbasilerin takibinden kurtulmasına, yaşamasına ve devam etmesine yardım etti. Bazı hallerde imam iktidarını bir delegeye bazı kayıtlarla devredebildi. İ s m a i l i l e r d e, diğerleri gibi birtakım fırkalara ayrıldılar. Belli başlıları **Fatimîler** ve **Karmatîler**dir. Yalnız içlerinde **Fatimîler** bir dinasti ve imparatorluk kurabildiler.

(185) İ s m a i l i propagandası d â î l e r (çoğul: du'ât) aracılığı ile gerçekleşiyordu. Dâî, bir tacir ve zanaatkâr kılığıyla şehrin bir mahallesine gelip yerleşiyor, ibadet ve takvası, mütevazî hayatiyle kendini tanı-tıyordu. Çevresindeki kimselerle ilişkiler kuruyor, konuştuğu kimseleri tarttıktan sonra içlerinden gizli gerçeklere ilgi duyanları seçiyor ve onlar-da kendi istikballerinin ve müslüman cemaatinin istikbalinin gelişmesi ümidini uyandırıyor. Eğer seçilenler gerçek m ü r i d olmak isterler-se, d â î i m a m ın hazinesini beslemeye tahsis edilen bir vergi ödetti-riyordu. Sonra onları ele alarak doktrine, davaya, alıştırıyordu. Sırası gelince bu defa berikiler misyoner oluyordu.

X. yüzyılın başında Abbasi imparatorluğunda ciddi bir sosyal kriz sürdüğü sıralarda İsmailî dâîler büyük ölçüde şehir ve kasabalardan büyük kısmı idareden hoşnut olmayan taraftarlar tophyabildiler. Herhalde bunlar, doğrudan doğruya küçük esnaf ve sanatkârlar yanında harekete geçtiler. Belki bunlar herhalde kısmen meslekî birleşmelerin kaynağı olabilirler. Bu bakımdan İsmailî metinlerde fikir ve sosyal nazariyeleri hakkında belirli işaretlere raslanmaz. Fakat kesin bir şey varsa Abbasi valileri, ehli-sünnet kelmecıları, bu fikirlerde kurulu düzen için ciddi bir tehdit buldular. Sünnîler için Karmatî ve Fatimîler, halifelîği ve ehli-sünneti yıkmak isteyen bir hareketin görünüşleridir. Ortodoksi aynı zamanda İsmailîleri aşırı iştirakçilikle, bütün malları hattâ karlarını birarada kullanmakla itham eder. Gerçekte İsmailî doktrinde bunlardan hiç biri görülmez. Yalnız hayat şartlarının iyileştirilmesi vadi ve büyük bir kardeşlik duygusu vardır.

2- KARMATİLER

İsmailî hareketi IX. yüzyılın son yıllarından itibaren birdenbire kendini gösterdi. 890 yılı civarında, daha önce Zenc isyanının doğduğu Aşağı Irak topraklarında ârâî menşeli bir İsmailî olan Hamdan Karmat (müritlerine kendi adını verdi) ve kayınbiraderi Abdan, bölgenin çiftçilerini ayağa kaldırdılar. Propagandaları yıldırım tesiri yaptı. Birkaç yıl içinde nüfuzlarını Irak'ın büyük bir kısmı, Suriye ve Filistin'e yaydılar. Suriye'deki şefleri Zikraveyh belli başlı şehirlere şiddetli hücumlar yürüttü. Fakat 906 yılında öldürüldü. Mısır üzerine hâkimiyetini yeni yayan Abbasi hükümeti Irak ve Suriye'de aynı şekilde şiddetli davrandı. Bu arada Karmatîler içlerinden birini halife ilân etmiş ama bu geçici halife, Abbasilerin onu 904 de idam etmeleriyle yok olmuştu. Bu bölgede kurulan fakat imha edilmeyen hareket yeniden karanlığa girmişti.

Bununla beraber Bahreyn'de Hamdan Karmat'ın bir müridi Ebu Said Cennâbî 900 yılı civarında el-Hasa (ya da el-Ahsa) da, Zenc isyanından ayakta kalanların desteğiyle bir Karmat devleti kurdu. Bu devletteki rejim hakkında iyi bilgiye sahip değiliz. Muhtemelen oligarşik ve iştirakçidir. B.Lewis, el-Hasa'yı X. yüzyılda ziyaret eden iki İsmailî seyyaha dayanarak şu bilgileri verdi: Devlet başkanı eşit kimseler arasında başta gelen idi. Devleti ahabblarından oluşan bir komitenin yardımıyla idare ediyordu. El-Hasa şehri savaşa hazırlandığı zaman 20.000 den fazla nüfusu vardı. Bir "altılar meclisi" doğ-

rukuk ve adaletle devlet işlerini yürütüyordu. Karmatîler oruç tutmaz ve namaz kılmazdı. Şahıslar tarafından yapılan tek cami ehli-sünnet hacıları idi. Ödemekle sorumlu oldukları ne vergi ne de öşür vardı. Bu meclis tarım işlerinde çalıştırmak için 30.000 işçiye sahipti. Fakirleşmesine ve borçlanmasına rağmen, cemaatin yardımıyla ayağa kalkıyordu. El-Hasa'ya bir yabancı sanatkâr geldiği zaman vardığı andan itibaren yerleşmesi için gerekli fonu bulurdu. Fakirlerin evlerinin tamiri devlet giderlerinden alınırdı. Buğday devletin değirmenlerinde parasız olarak öğütülürdü. Alış-verişler dışarı çıkarılmayan nakdi paralar vasıtasıyla yapılırdı.

Bu rejim yalnız Bahreyn'i yönetmekle kalmadı. Ebu Said'in oğlu Irak'a seferler yaptı. Kervanlara saldırdı, 930 ocağında Mekke'yi işgal etti. Buradan Hacer ül-Esved'i götürdü ki bu ancak 952 de yerine iade edildi.

- (187) Daha sonra Karmatîlerin askerî hareketleri azaldı. Fakat halife için bir tehlike olmaya devam ettiler. El-Hasa İsmailîlik hakkında araştırmaların aktif bir merkezi oldu. Ve X. yüzyıl içinde bir grup taraftar *İhvan us-Safa* adıyla bir ansiklopedik risaleler neşrettiler. Bu ismailîler tarafından düşünülen dünya görüşünü açıklayıp izah ediyordu.

3- FATİMİLER

Fatimilerin en büyük başarısı önce Kuzey Afrika'da daha sonra Mısır'da bir halifelik, yani Fatimî halifeliğini kurmalarıdır.

890 yıllarına doğru Ali ve Fatma soyundan geldiğini iddia eden Muhammed el-Habib İslâm dünyasında her tarafa, ailesinde Mehdi'nin zuhur edeceği hakkında propaganda yapmak için misyonerler gönderdi. Bu misyonerlerden biri, Yemen asıllı Ebu Abdullah, Mekkede Arap idarecilerle karşı biraz düşmanlık besleyen, oldukça bağımsız ve İfrikiya'daki Ağlabilerin teorik vassalları olan, Küçük Kabil'de Kutama adlı Berberi hacılarla karşılaştı. Belki bu Kutamalar daha önce Haricîliğin salıkları idi. İsmailîliğe girdikten sonra politik düşmanlıklarını dinî düşmanlıkla pekiştirdiler. 893 ya da 94 yıllarına doğru Ebu Abdullah Kuzey Afrika'ya gelerek Kutama'larla birleşti. Ve onların yardımıyla Ağlabilere karşı bir orduyu harekete geçirdi. On yıl içinde bunlar tamamen yenilmiş ve ortadan kaldırılmıştı. Ebu Abdullah Mart 909 da başkentleri Rakkada'ya giriyor ve oraya Muhammed el-Habib'in oğlu Ubeydullah'ı çağırıyordu.

799 dan beri **Harun el-Reşid** sayesinde İfrikıya (bugünkü Tunus ve Cezair'in doğu kesimi), bir eyalet valisinin oğlu olan **Emir İbrahim İbn Ağlab**'ın hâkimiyeti altına geçti. Ağlabi sülalesinin şefleri iyi ilişkiler kurdukları Bağdad'ı örnek alarak bir hükûmet tesis ettiler. Büyük imar-
cı (onlar su yolları, büyük depolar, Kavravan Camii, Monastır'da ri-
batlar, Sfaks'da surlar yaptılar) ve Kuzey Afrika'da m a l i k i mezhe-
bini kabul ve yaydıkları için katı müslüman idiler. M a l i k i l i k, dinin
akıl yolu ile açıklanmasına ençok karşı olanıdır. Ayrıca Ağlabiler, Si-
cilya'nın 827 ve 878 yılları arasında fethini de kendi başarıları arasına
kattılar. 871 de **İbrahim II.** Kayravan'da çok önemli ölçüde olan maliki
bilginlerinin etkisinden uzaklaşmayı istediğinden buradan pek uzakta
olmayan Rakkada'da yeni bir başkent kurdu. Fakat hiç bir zaman
Ağlabiler, Berberileri kendi içlerine alamadılar. Bu onların uyguladıkları
zecri vergi politikasından iteri getir (Kur'an'a dayanmayan vergilerin
çıkışı, ürün değil para olarak öşür alınması).

Daha batıda 787 den itibaren H a r i c i-i b a d i olan **İbn Rüstem** (188)
tam sukûnet içinde yaşayan Tahert krallığını kurdu. Bir başka H a-
r i c i devlet aynı asra doğru Fas'ın güneyinde Sicilmasa'da yerleşti. Ni-
hayet Ali soyundan gelen **İdris İbn Abdullah**, akim kalan Ali taraftar-
larının isyanından sonra doğudan kaçarak 788 de Mağrib'e geldi. Bura-
da Medine't-ül- Fas şehrini kurdu ve Tlemsen'e kadar varan toprakları
fehetti. Onun oğlu **İdris II.** Fas şehrinin kurucusu oldu (809). Fakat
ölümünden sonra krallığı Fatimilerin fethine kadar devam eden birçok
küçük devletçiklere bölündü.

Ubeydullah Mağrib'e geldiği zaman durum bu şekilde görünüyordu.
910 Ocağında Rakkada'ya girdi. M e h d i ve e m i r e l-m u m i n i n
lakabını aldı. **Ebu Abdullah**'ın Ağlabiler tarafından konulan fevkalade
vergileri feshederek ve ülkeyi en küçük şiddet göstermeden idare et-
mesi, yeni liderin sevgisini kazandığı halk tarafından alkışlandı.

Maalesef, **Ubeydullah** sert ve toleranssız bir sultan olarak kendini
gösterdi. Arzusu hâkimiyetini bütün Kuzey Afrika, Sicilya, bilhassa Mı-
sır'a yaymaktı. Uzak hedef olarak Abbasi halifeliğini almıştı. Bunun
için kuvvetli bir ordu kurmak gayesiyle şiddetli bir vergi politikası
uyguladı. Üstelik tebaasına ş i i l i ğ i kuvvet yoluyla benimsetmek ist-
tedi. Karşı koyanları hapsedmeye ve asmaya kadar gitti. Bu böyle devam
edince, F a t i m i ünü süratle kayboldu ve ülkede kuvvetli bir mu-
halefet doğdu. Bu muhalefet elle tutulur belirtisini **Ebu Yezid** tarafından
yürütülen Berberi ve Harici isyanda buldu. **Ebu Yezid**'in yenilgisi bir
taraftan Kuzey Afrika'da artık hiç siyasi rol oynamıyacak olan h a r i .

liğin ve diğer taraftan Fatimilere bağlı yerleşik Berberilerin (Sanhaca'lar) göçebe berberilere yenilgisidir.

Bir komutan olan **Cevher** tarafından iyi yürütülen bütün Kuzey Afrika'nın Fatimiler tarafından fethi, onlara Kurtuba Emevileri tarafından gelecek hertürlü tehlikeyi bertaraf etmeye imkân ve Sahra'nın altınını getiren kervan yollarının kontrolünü ve nihayet Mısır'a saldır- mak için gerekli askerleri toplamayı kolayca sağlamak imkânını verdi.

Doğu asıllı müslümanlar olan, doğunun Mağrib'e üstünlüğüne inan- nan, her şeyden önce Abbasi halifeliğini bertaraf etmek isteyen Fatimî- ler, İfrikiya'da yerleşmelerini doğuda başarı sağlamak için gerekli un- surları temin etmeye bir vasıta saydılar. X. yüzyılın ilk otuz yılı içinde Mısır'a karşı birçok başarısız teşebbüsleri onları kanaatlarında pekiştirdi. Gerçekten Berberilerin sadakatinden pek emin olmayan Fatimiler ülke- ye hâkim olmak için Slav kaynaklı köleler üzerine dayandılar. İçlerin- den bazıları, ordu komutanı **Cevher** ve **Muiz** zamanında Fatimî devletinin üç nolu şahsiyeti hazine müdürü **Cavzar** gibi kişiler, idare ve orduda yük- sek görevler işgâl ettiler. Mahallî geleneklerle ilişkilerini kesmek için bir- biri arkasına iki başşehir kurdular. Biri, doğu sahili üzerinde Mehdiye (Araplar tarafından deniz kıyısında kurulan ilk başkent) diğeri **Kayra- van** yakınında **Sabra-Mansuriye**'dir.

(190) İfrikiya'da yürütülen yoğun propaganda sonunda, ki bunda birçok altın sarfedilmesi esirgenmedi, Fatimîler, **Cevher** sayesinde, İhsidî dinas- tisinin son yıllarını içine alan anarşiden yararlanarak birkaç hafta içinde bütün Mısır'ı ele geçirdiler.

969 da **Cevher** **Kahire** şehrini kurdu. Burada 970 yılında **Ezher** Ca- miinin ilk taşı konuldu. 973 Haziranında halife **Muiz** (952-975) İfriki- ya'yı terkederek yeni başkentinde yerleşiyordu: İki asırlık bir müddet için Mısır şii bir devlet oluyordu. O zaman Suriye'yi işgal eden komşu- ları **Karmatiler** ile bozuşmaları, Fatimilere bu bölgeyi ele geçirmelerini sağladı (978).

Mısır'ın yeni sahipleri bu ülkeye yeni politik, kültürel ve ticarî hareket verdiler. Bundan başka Fatimî halifeliği o zaman Bağdad ha- lifeliğinden daha çok gelişme halindeki Bizans Hristiyan imparatorluğu karşısında İslâm'ın öncüsü olarak görünüyor. Bu nedenle Halep'teki **Hamdaniler** Fatimilerle dost olmaktan çekinmediler. Buna kutsal şehir- lerin katılması da ilave edildi: Böyle olunca gerçekten Fatimîler Abbasi- lerin yerini aldı.

Şiîlik Mısır'da pek az tutundu. Burada Fatimîler ilk liderlerinin İfrikiya'da yürüttükleri politikayı takip etmekten vazgeçtiler. Aynı şekilde, yalnız el-Hakim (996-1020)'in son yılları hariç Hristiyanlara teveccüh gösterdiler. Fakat bilhassa, Abbasileri yıkmak iradesiyle bunlar tarafından hala idare edilen bölgelerde isyanlar çıkartarak propaganda-larını yürüttüler. İsmailî tesir yayıldı. Ve el-Mütenebbî (öl.968), İbn Havkal, Endülüs'lü İbn Hâni ve Ebu'l Ala el-Maarri (öl.1075) gibi şair ve edipler bu tesirlere kendilerini kaptırdılar.

Maliye işlerine bakan Yakub İbn Killis'in aldığı tedbirler sayesinde (191) Mısır'ın ekonomisi büyük hamle yaparak Basra Bağdad ticarî transit yolu Hind Okyanusu ve Akdeniz arasında yerini buraya bıraktı. Piza, Amalfi, Venedik gibi İtalya ticaret şehirleri Doğu Akdeniz'de İskenderiye'yi kendilerinin en başta gelen alış-veriş limanı yaptılar.

2- ABBASİLERİN ÇÖKÜŞÜ

Başarılı Fatimîler karşısında, devamlı iç karışıklıklara sahne olan Abbasi hükûmeti bütün imkânları ile imparatorluk içinde zuhur eden dağıtıcı kuvvetleri kontrolü altına almak istedi. İmparatorluğu savunmak için Türk generallere ve askerlerine gelirini hazineye vermek üzere topraklar dağıtıldı. Bu iktisadî sistemidir. Fakat bundan böyle Türk askerleri Abbasi Devletinin menfaatlerinden çok kendi menfaatleri yönünde hareket ettiler.

Mu'taz (866-869) ve Muhtedi (869-870) gibi halifeler boşuna şiî aleyhtarı sert bir politika yürüttüler. iyi sonuç almak ve tehlikeyi bertaraf etmek için uzun süre hüküm süremediler. Şiî propogandası devlet organlarına kadar nüfuz eder: Vezir İsmail İbn Bülbül, şiîliğe iyice bağlı Benu Furat'ları Kançılarya görevine alır. Şiîler gittikçe yerlerinin büyüdüğüne kanaat getirirler. İçlerinden biri Ali İbn el-Furat vezir olur ve kendi itikadında olanları geniş ölçüde korur. Aynı çağda Bağdad'da hanbeli kelmacılarla mutasavvıflar arasında tesir savaşına girildiği müşahade edilir.

Mutasavvıflar arasında ünlü Hallac bulunur. Nazariyeleri, kurulu düzen için çok tehlikeli ve çok devrimci görüldüğünden 822 de idam edildi. Aynı şekilde büyük Arap tarihçisi Taberi şüpheli görülmüş ve zaten ertesi yıl ölmüştür. Dinî ve sosyal karışıklık gittikçe arttı. Ve 936 da halife el-Râzi Basra valisi Muhammed İbn Raik'e siyasî ve askerî büyük selahiyetlerle, emir ül-ümera diye yeni bir ünvan verdi. Kendisi ise bütün müminlerin dinî şefi rolüne çekildi. Bundan böyle (192)

emir ül-ümera görevi elden ele geçecektir: 942 de Bağdad'ı ele geçiren, Musul'un Hamdânî şii emiri **Hasan**'dan sonra, bir başka İranlı şii **Ahmed İbn Büveyh**, Basra ve Vasit'i aldıktan sonra 945 de Bağdad'a girer ve **Muiz el-Devle** lakabıyla emir ül-ümera olur. Burada Halifeyi devirir, daha uysal birini halife tayin eder ve böylece **Büveyhiler sülalesini** kurar.

Bununla beraber Halep'te Hasan'ın kardeşi **Hamdani Ali** 944 de bütün kuzey Suriye'yi kontrolü altına alır ve halifeden, tarihte bu adla tanınan **Seyf üd-Devle** ünvanını alır. Bu yine şiiilerin bir başarısıdır. Fakat her şeye rağmen sünni halife ortadan silinmemiştir **Hattâ** lüzumlu olarak durmaktadır. Verilen kararları tasdik etmek kadıların tayinini kanuni ve lüzumlu, bunlara itibar kazandırmak gibi legal bir görevi temsil etmektedir. Sünni Abbasi halifesi ile şii **Büveyhi** emiri arasında müşterek hükümlerlik, pek fazla sürtüşme olmadan mümkün oldu. Fakat 950 den itibaren Bağdad'da şiiilerle sünniler arasında şiddetli kavgalar patladı. Şiiiler **Muiz el-Devle**'yi şiiileri koruduğu ve ayrılık tohumu ektiği için takbih ettiler. Bu durum Bizanslıları, müslümanlara karşı yeniden savaşa başlamaya teşvik etti.

Gerçekten bu çağda Makedonya sülalesinin büyük imparatorları **Nicephore Phocas**, **jean Tzimiskes**, Kürdistan, Ermenistan, Kuzey Suriye'ye akına geçerler. Suriye'de karşılarında askeri başarılarıyla Abbasi İmparatorluğunu kurtarmaya gayret eden **Seyf üd-Devle**'yi bulurlar: O, zaten Arap şairleri ve yazarları tarafından İslâm'ın önderi ve kahramanı diye terennüm edilmiştir. (sarayında **el-Mütenebbi**, **Ebu'l Farac el-İsfahani** gibi şairler ve filozof **Fârâbi** yaşadılar). Bizans ve müslümanların giriştikleri savaşlar önemli bir toprak değişikliğine mahal vermedi. Aksine her ikisinin yanında bir milliyetçilik duygusunun bir yanda **Digenis Akritas** öbür yanda **Seyyid Battal Gâzi** gibi efsanevi şahsiyetlerin doğmasına her iki halkın kahramanlıklarının birbirleriyle sıkı ilişkilerden doğduğunun bir ifadesidir.

Abbasi halifelerine gelince ellerinde hiç bir otorite olmadan gerçek iktidarı **Büyi ve zîrlerin** e bıraktılar. İçlerinden biri Irak ve İran'ın hâkimi **Adud ed-Devle** kaynakları İran olan Sultan ve Şahinşah lakaplarını alır.

Şiiilik, Akdeniz'den Horasan'a kadar bu çağlarda başarılıdır. Ancak X. yüzyılın son yıllarında Türk **Gazneli Mahmut** ile Sünnilik doğu müslüman dünyasında savunmaya geçer. Yine Türklerin gay-

retleriyle nihayet s ü n n î l i k başarıya ulaşır. Batı müslüman dünya-
sında ise, İ f r i k i y a h a l i f e l i ğ i ça ğ ı hariç, ş i f l i k s ü n n i l i ğ i n
durumunu sarsmadı.

B- SÜNNİLİĞİN BATIDA GELİŞMESİ:

İSPANYA EMEVİLERİ:

Müslüman İspanya (Endülüs) IX. ve X. yüzyılda siyasi, kültürel
ve ekonomik büyük bir devir yaşadı. İfrikuya ve doğudaki ş i f l e r i n
ve kuzeydeki Hristiyanların karşısında İspanya Emevileri kendi şahsi-
yetlerini kabul ettirdiler: Bunlar müslüman ve s ü n n î d i s l e r . Fa- (194)
timiler, devletlerini h a l i f e l i k seviyesine çıkardıkları zaman emir
Abdurrahman III. kendini h a l i f e ilân eder. Bu yolla kendisini yalnız
Emevi halifeliği geleneğine bağlı kalmayıp aynı zamanda Fatimiler
tarafından cephe alınan ve Abbasiler tarafından da terkedilen ortodoks
müslüman cemaatinin şefi olarak savunduğunu gösterir.

1- İSPANYA'DA İSLÂMİYETİN YAYILIŞI

Fetih ve ilk yerleşme yıllarından sonra Kurtuba'da yerleşen İ-
spanya valileri birçok sorunlarla karşılaştılar: Hristiyanların iç direnişi
müslümanların toleransları nedeniyle kısa sürmüştür ve belki bir bölgeye
münhasır kalmıştır (Asturies). Berberilerin Araplara karşı bazen h a r i -
c î l i ğ i n izleri dolayısıyla başkaldırması, Araplar arasında çeşitli kay-
naklardan gelenlerin Arabistan'ın güney ve kuzey kabileleri arasından
gelenlerin Arabistan'ın güney ve kuzey kabileleri arasındaki eski kav-
gayı yeniden öne sürmeleri, çekişmelere yol açmıştır. Bunun sonucu bu
karışık devirde doğudaki Suriye Emevileri bunu bastırmak için bölgeye
bir Suriye ordusu gönderdi. Bu ordunun başarısının birçok sonuçları oldu
Suriyeliler ülkede yerleşerek toprak sahibi oldular ve özellikle Akdeniz
sahillerinde yerleştiler. Böylece birçok şehri kolonize ettiler ve bu şehir-
lerin Araplaşmasına hattâ Suriyelileşmesin katkıda bulundular. Emevi
halifeliğinin düşüşü sırasında, 750 yılı katliamından kurtulan genç
Abdurrahman'a kucak açtılar. Suriyelilerin desteğiyle Abdurrahman yer-
li şeflere kendisini kabul ettirdi. ve Kurtuba'da 756 yılı haziranında emir
ilân edildi. Abdurrahman, Arapların İslâm dinini Hristiyan sâkinlere zor-
la kabul ettirmediği ve ibadetlerini serbest olarak icra etmeyi koruduğu
ve buna rağmen herhalde müslümanların yoğun bulunduğu güney ve doğu
İspanya'da İslâmiyete ihtidaların çok olduğu bir ülkede hüküm sürdü. (195)
İslâmiyete girenler m u s a l i m a v e m u v a l l a d u n adını taşıdılar.

İslamlaşma ve sonra Araplaşma sür'atli oldu. Birkaç kuşak sonra halkın karışımı neticesi fatihlerin soyundan gelenler ile m u v a l l a t soyundan gelenleri ayırtetmek imkânsız hale geldi.

Müslüman olan Hristiyanlar m u s t a ' r i b (buradan mozarab çıktı) veya m u a h i d û n (bir ahd yapanlar) diye çağrıldı. Kurtuba, Sevil, Tuleytula, Merida gibi şehirlerde çok sayıda idiler. Öte yandan Vizigotlar tarafından eziyet gören yahudiler müslümanları iyi karşıladılar. Hristiyanlarla iyi geçindikleri kadar müslümanlarla da iyi geçindiler. Araplara gelince onlar ilk hicret edenler b e l e d î ve Ş â m î veya S u r i y e l i l e r diye ikiye ayrılır. Bunlar ovadaki şehirlerde belli başlı nehirlerin vadilerinde ve doğu sahillerinde yerleşmişlerdi. Berberiler ise dağlık bölgeleri işgâl ederler.

Halkın çeşitliliğine ve küçük çapta karışıklıklara rağmen bu çağdan itibaren Endülüs Emevisi çeşitli elemanların barış içinde yanyana yaşadıkları bir cemiyet tipini meydana getiren bizâtihi bir devlet olarak görünüyor. Herkes tarafından kabul edilen Arapça ve Kelt-Latin dillerinin karışımı bir dil ve ayrıca Araplar arasındaki veya Araplarla Berberiler arasındaki rekâbet, belli başlı problemlerdir.

2- KURTUBA EMİRLİĞİ

Başlangıçtan 777 ye kadar olan zaman zarfında kabileler arasında emirlik içinde rekâbet dolayısıyla karışıklıklar vardır. Ama İspanya'nın kuzeyindeki Hristiyanlarla hiç bir düşmanlık olmadı. Hristiyanların tek saldırısı 778 de Şarlman tarafından Saragossa valisini desteklemek için yapılan seferdir. Roncevaux'nın hikâyesi bu sıralara rastlar.

(198) Başkentini Kurtuba'ya kuran Abdurrahman büyük idari değişiklikler getirmede. Resmen İspanya'yı da bağımsız bir devlet haline getirme yolunu aramadı. İlk yıllarda, halifenin adını hutbede okuttu. Kendisi de hükmü boyunca m e l i k ve e m i r lakabını taşıdı. Bu konuda siyaseti Bağdad'ın müdahalesine engel olmak ve ona karşı saygılı fakat arada mesafe bırakan bir tebaa olarak takip edilen bir siyaset görülebilir. Kritik bir zamanda bağımsızlığa yakın bir muhtariyeti korumasını bildi.

Abdurrahman'ın ölümünden sonra (788) kendisinden sonra gelen Hişam I. (788-796) ve el-Hakem I. (796-822) birkaç küçük isyana karşı durumlarını sağlamlaştırdılar. Halkın oluştuğu çeşitli unsurların kaynaşması buna çok yardım etti. Ayrıca, resmen tanınan m a l i k î mezhebi de müslümanlar arasında dinî birliğe katkıda bulundu. Hakem zamanında Hristiyanlar Pampelun ve bilhassa Barselona'yı geri almayı başar-

dılar (801). Bu onlara bir İspanya sınırı çizmelerine yaradı. **Abdurrahman II.** devri (822-852) içinde barış ve Astirnes Hristiyanları ile birkaç küçük çarpışma ile geçti. İşte bu devirdedir ki emirlik gerçek bir devlet gidişi kazanır. Bu şekilde ki Abbasi halifeliği bir takım güçlükler çeker ve Kuzey Afrika'da siyasi bölünmeler bir gerçektir. Abdurrahman devletini Abbasi idaresini örnek alarak tanzim etti. Hükümdarın yanılmaz ve tam otoritesi vardır. Merkezileşmiş, bürokratik ve hiyerarşiye dayanan idare bir nevi başbakan olan h a c i b'in başkanlığı altına verilmiştir. Ekonomi başarılı, ülke zengin ve saray rahatlık içinde yaşar. E m i r bazısı Doğu'dan çağırılan bilgin, şair, filozoflarla çevrilidir. Yine doğudan Iraklı şarkıcı **Zıryâb** geldi ki Kurtuba'ya müzikte olduğu gibi giyim-kuşam modasında ve mutfak içinde de Doğunun zerâfetini getirdi.

IX. yüzyılın sonu bir takım mahalli isyanlarla hareketli geçti. Fakat emir **Abdullah** (888-912) dinastiye bölünmez olarak koruyarak özellikle, saltanatı esnasında Endülüslü tüccar ve denizciler Kuzey Afrika (199) sahillerinde müslüman İspanya'nın ticaretinin canlılığına tanıklık eden belli başlı limanlarda koloniler kurdular.

3- MÜSLÜMAN İSPANYA'NIN ZİRVEYE ULAŞMASI: KURTUBA HALİFELİĞİ

Müslüman İspanya'nın zirveye ulaşması her bakımdan seçkin **Abdurrahman III.** (912-961) devrine raslar. O, otoritesini ve prestijini kuvvetlendirerek, Hristiyanlara kaptırılan toprakları geri aldı. Ve İspanya'yı Batı'nın kültürel ve artistik en büyük ülkesi yaptı.

Bilhassa, Fatimilerin hırsı karşısında bir yandan Batı İslâm dünyasında S ü n n î l i ğ i ayakta tuttu; öte yandan İspanya'nın tam bağımsızlığını gerçekleştirdi. Fatimilerin, propagandalarını Endülüs Emevisine yaymaya teşebbüs ettikleri muhtemeldir. Fakat görünür bir sonuç elde edilmemiştir. (İbn Hafsûn adlı birisi isyan ederek X. yüzyılın başında Fatimilerin desteğini sağlamak istediye de başaramadı) Şifîlerin tehlikesi bilincine varan Abdurrahman Fas'ta Fatimilere düşman **Zenata Berberi** kabileleri himaye ederek bir savunma alanı kurmaya çalıştı. Septe limanını doğrudan doğruya kontrolleri altına koyarak Fas'a müdahale etmekten çekindi. Ancak himaye altındaki **Zenatahlar** aracılığıyla hareket etti. Bu politika onun Fatimilerle, yalnız sınırlı deniz savaşlarında mukabele ederek, direkt kavga halinde olmasına engel olmadı.

İfrikıya'da bir h a l i f e l i k kuran Fatimilere karşı Abdurrahman kendisini h a l i f e ve e m i r ü l - m ü m i n i n ilân etti. Böylece kendisini ehl-i sünnetin savunucusu ve aynı zamanda Emevi sülalesinin halefi kuvvetli hükümdar olarak takdim etti. Bir halife olarak en yüksek hâkim, yanılmaz imam ve o zamana kadar kendisinde bulunmayan dini rütbe sıfatlarını aldı. Bununla beraber gittikçe mesafe bıraktığı tebaalarının arasında parlak ve karmaşık merasiyle kendisini gösterdi. Huzuruna ancak rağbetli kimseler girebilirdi. Bu halktan tecrit olma, Abdurrahman'ın Kurtuba yakınında Medinet ez-Zehra'ya yerleşmesinden sonra daha belirgindir. Kurtuba ise seçkin sınıf olan saray aristokratlarının ikâmet yeridir. H a l i f e ve yüksek şahsiyetlerin çevreleri Hristiyan ve Yahudi tüccarların o zaman Batı Avrupa'nın iki büyük esir pazarı olan Verdun ve Venedik'te tedarik ettikleri esirler, Endülüs korsanlarının ele geçirdikleri harp esirleri ve Avrupa asıllı e s i r l e r (s a k a l i h a) le çevrili olarak yaşıyorlardı. Doğu'da olduğu gibi, köleler azad olabilir ve yönetimde, ordudaki görevlere girebilirlerdi.

Abdurrahman Bizaus imparatorlarıyla devamlı ilişkilerini korudu. **Levi-Provençal'a** göre bu ilişkilerin insiyatifi Abdurrahman'dan gelmişti. Böyle yapmakla arkada kalan İslâm dünyası ile ilişkilerini kestiğine işaret ediyordu. Aynı zamanda, mimariye Bizans dekorasyonu temaları ve motifleri sokmakla Bağdad ve Kayravan'ın doğu tesirini siip atmaya çalışıyordu. Şunu belirtmek gerekir ki Bizanslılar o zaman Fatimiler ve Abbasilerle mücadele halindeydi ve Emevilerle aynı düşmana sahip olabilmeleri büyük bir yakınlaşmanın daha iyi anlaşılmasını sağlar. Öte yandan Endülüs korsanlarının Provence ve İtalya sahillerine seferleri (Fraxinetum'u 80 yıl boyunca işgal ettiler -la Garde Freinet-) ki bu seferler Ron vadisi, Alpler ve Lombardiya'ya kadar devam etmiştir. Abdurrahman Almanya imparatoru **Otton I.** den X. yüzyılın ortalarına doğru gelen bir elçiyi kabul etmiş bunun sonucu kendisi de bir Emevi elçisi göndermiş olmasına rağmen ne biri ne diğeri mücerret bir sonuç getirmemiştir.

Hakem II. (961-976) babasının yoluna sadık birisi idi. Ölümünden itibaren iktidar oğlu **Hişam II.** nin genç olması itibarıyla iyi bir Arap asıl-
(201) lı **Ebu Amir Muhammed İbn Ebi Amir'in** eline geçmiştir. **Levi Provençal** onu "bütün hasımlarını uzaklaştırdıktan sonra Endülüs hükûmetini itirazsız ve tek başına idareyi temin eden gerçek diktatör; Hristiyanlar karşısında İslâm'ın öncüsü ve S a k a l i h a ile Arap aristokrasisini bastıran orduyu yeniden organize edecek olan bir kimse" diye tasvir ediyor. **El-Mansur** (Hristiyan kaynaklarda **Almanzor**) lakabı alan İbn

Amir h â c i b ünvanına da sahip oluyor; halifeliliğin Medinet el-Zehra'daki hususî malikanesine naklediyordu. Halifeye gelince saraya kapanık kalarak hiç bir rol oynamadı. Fakat hiç bir zaman da İbn Ebi Amir halifeyi ünvanından mahrum ederek onun yerini almayı aramadı.

Berberî birlikleri tarafından desteklenen İbn Ebi Amir Arap askeri aristokrasisine üstün geldi; sıkıcı ve yapışkan devlet ricalini temizledi. Arap biyografıları onun Hristiyanlara karşı 57 başarılı sefer yaptığını yazarlar. Bunlardan en meşhuru 997 de Saint-Jacques -de-Compestelle'in alınmasını sağlayan seferdir. Kuzey Afrika'da, Fatimilerin buradan gidişinden yararlanarak Fas ve Batı Cezâir üzerinde Emevi hâmililiğini pekiştirdi.

İspanya müslümanlar için bu çağ Emevilerin ve onların yerini alanların tam bir başarısıyla bitiyordu. Bu zafer atmosferi inhitat başlamadan önce XI. yüzyılın ilk yıllarında da devam edecekti.

X. yüzyıl müslüman İspanya'nın büyük kültür ve sanat yüzyılı oldu. Kurtuba dünyanın büyük şehirlerinin önünde yer alır. Endülüs malikî ekolü büyük bir ün kazanır. Doğuda başarıya ulaşan şiflik karşısında, burası s ü n n î l i ğ i n prestijini ayakta tutar. Kurtuba sarayı Doğu'dan ve İfrikiya'dan kaçan birçok edip ve bilgine yuva olur. El-Hakem burada rivayete göre 400.000 cilt ihtiva eden bir kütüphane kurmuştur. Yine burada, maliki fukahayı barıştırmak kaygısıyla İbn Ebi Amir tarafından, maksatlı ve ehl-i sünnet görüşüne uymayan kitaplar temizlenmiştir. Nihayet Endülüs sanatı Büyük Kurtuba Camii ve Medinet el-Zehra sarayında en güzel birkaç örneğini verdi. Müslüman İspanya'nın tesiri sınırlarının dışına özellikle Fransa'ya taşı. İspanya -bir dereceye kadar da Sicilya-vasıtasıyla Hristiyan batı en olgun İslâm uygarlığını tanıdı.

C) X. YÜZYILDA İSLAM DÜNYASININ BİRLİK VE ÇEŞİTLİLİĞİ

X. yüzyıl Hz.Peygamber'in ölümünün ertesinde yürütülen yayıl- (202)
manın ulaştığı son büyük yüzyıl olmuştur. Artık genişleme, toprak kazanma ve fetih bahis konusu değildir. Ya da çok az ve geçicidir. İslâm dünyası zirvesine ulaşmıştır. Avrupa'nın hâlâ kendine özgü formülleri aradığı ve son göçlere maruz kaldığı, Bizans imparatorluğunun ikonoklast devirden çıkarak birlik yolunu bulmaya ve yeni fetihler yapmaya başladığı sıralarda İslâm kendine ait olan sahaya birkaç istisna ile

(mesela İspanya) mühürünü artık silinmez bir şekilde vurarak kesin yerleşir halklara kendisini kabul ettirir. Bu dine yeni girenler de diğerleri kadar heyecanlı olduklarını göstermek isteyerek cemaatteki yerlerini ararlar. Buradan, X. yüzyıldan itibaren, hele XI. yüzyıldan sonra İslâm artık Arap realitesi olmaktan çıkıp İranlı, Türk, Berberilerin yönetimlerini gösteren bir realite olduğu ortaya çıkar.

1- BİRLİĞİN TEMELLERİ

Her ne kadar İslâm Dünyası üç halifelîğe ayrıldı ise de, iki temel esasta birleşmiş durumdadır: Aynı dine mensup olmak, aynı dili konuşmak.

(203) Dışa karşı İslâm bir bütün teşkil eder. Sünnî Ağlabîler, Şîî Fatimîler Sicilya'ya saldırdıkları zaman bu İslâm'ın Hristiyanlığa karşı aynı savaşıdır. Sicilyalı ve Bizanslı, müslümana karşı saldırıya geçerek Sicilya'yı ya da Kuzey Suriye'yi işgal ettiği zaman onun için Şîî ya da Sünnî ya da Sünnî müslüman olmuş pek önemli değildir. Şüphesiz Kayser'in İfrikiya'ya karşı Kurtuba halifeliği ile yaklaşması ve Kurtuba halifesinin bunda biraz avantaj bulması mümkün olabilir. Fakat bu yaklaşımlar arızî mahiyettedir. Birinin ya da diğerinin uzak gayelerine engel olmaz. Bununla beraber Emevi halifesi, Asturias veya Leon Hristiyanlarına; Kayser, Girit ve Suriye müslümanlarına karşı savaşına devam ediyor, öte yandan fethedilen yerlerdeki halkın Araplar içinde erimesi nisbeten hızlıdır. Arap dili kendisi de gittikçe zenginleşerek bu eritme işini kolaylaştırmıştır. Bir yerden başka bir yere nisbeten lehçe farklarının olacağı, itiraz kabul etmez. Fakat İspanyalı bir tacirin Şam'da veya Bağdad'da aynı şekilde bir şarklının, kendini kaybedeceği -lengüistik yönden- düşünülemez. Eğer Arapça İslâmın çeşitli bölgeleri arasında müşterek bir âlet olmasaydı Yemen asıllı Ebu Abdullah ın Kutama ve bazı berberi kabilelerini Fatimîlerin yolunu kabul etmeye çağırmasını anlamak zor olacaktı. Aynı şekilde, bu dilin yardımı olmasaydı nasıl İsmailî propagandası bütün orta ve doğu İslâm Dünyasında yayılabilirdi? Buradan daha pratik mülâhazalara geçilirse, siyasi ayrılmalara rağmen İslâm Dünyası ekonomik yönden bir bütün teşkil eder. Akdeniz tamamen bir müslüman gölü olmamasına rağmen halifelerin filoları hâkimdir. İspanya'dan Kuzey Afrika'ya, Orta Doğu'ya devamlı mübadele yapılır. Bir bölgeden diğerine şehirler, içindeki ulucami, hükümet binaları ve ticarî kuruluşlarla aynı nitelikleri gösterir. İslâm'a has şehir uygarlığı Doğu'dan Batı'ya çok az fark gösterir.

Abbasilerin Emevilerden gelen hükümet anlayışı, Fatimiler tarafın- (204)
dan olduğu gibi Endülüs Emevileri tarafından da taklid edilmiştir. Baş-
langıçta dinî ve dünyevî reis olan h a l i f e , ayrı ayrı üç h a l i f e n i n
bulunduğu sıralarda dinî reis olmakla kalıyor. İster istemez iktidar re-
alitesini bir v e z i r (h â c i b)'e bırakıyor. Bu da hükûmetin gerçek şefi
olarak, bir aile içinde iktidarını sonsuz olarak sürdürmek yolunu arıyordu.
Kahire ve Kurtuba'da olduğu gibi Bağdad'da ordu yabancı parahasker-
lerden oluşturduğundan ordunun göz altında tutulması, gerekli bir hu-
sustur. V e z i r l e r az veya çok süren bahtiyarlıklarını buna bağlar-
lar.

Kağdın kullanılmasıyla yayılan Arap kültürüne gelince, yazar-
ların eserlerini kolayca tanımak yoluyla, seyahat ve seyahat notlariyle
genişledi. Eğer yazarlar, şairler, düşünürler özellikle bir şehir, bir halife
ya da yüksek şahsiyete bağlı kaldılarsa, içlerinden bazıları muhit ve hâmi
değiştirmekte tereddüt etmediler. Suriyeli veya Iraklılar İspanya'ya
geldikleri vakit buraya yeni şeyler getirdiler ki Endülüslüler bunları
çabucak benimsediler: moda, giyiniş, yaşayış şekli, yemek çeşitleri Do-
ğu'dan Batı'ya geçmiştir. (Batı'dan Doğu'ya geçenlerden daha fazla).
Bunlar müslüman dünyasında yaşayanların hayatına tektip yaşama
(uniformite) niteliği vermiştir.

2- ÇEŞİTLİLİĞİN TEMELLERİ

İslâm Dünyasının birliği, görünüşüyle, gerçeği saklar. Fiilen, müs-
lümanlar aynı Allah'a ibadet eder, aynı Kur'an'ı okurlarsa da dinî açık-
lamalar değişir. Henri Laoust'un son kitabı *Les Schismes dans l'islam*'ı
okurken Mağrib'den Orta-Doğu'ya kadar yayılan küçük veya büyük,
az veya çok önemli tarikatlar karşısında dehşete kapılıdır. Bu belki (205)
kelâmda delillerin zenginliğini gösterebilir ama aynı zamanda çoğu, kay-
naklarında, politik olaylar olan bazı ayrılıklara da tanıklık eder. Mesela
burada s ü n n i t l i k t e n ayrılan h a r i c î l i k ve ş i î l i k bahis konu-
sudur. Bunlar denilebilirse kendilerine özgü ayrı bir "m e z h e p" teş-
kil ettiler. Bazı hallerde, bu mezheplere katılma öyle bir noktaya itildi
ki, başka mezheplerin traftarları ortaya çıkınca gerçek bir din savaşına
tanık olundu.

Bu dinsel anlayış farkları üstüne bir de sosyal rekâbetler gelip gir-
miştir: Birçok h a r i c î isyanları, Z e n c ve K a r m a t î isyanları, şe-
hirlerdeki sayısız halk isyanları dinsel bir çehre aldılar. Çünkü ortada-
ki siyasi rejime muhalefetini belli etmek için en iyi araç idi.

Her ne kadar Kuzey Arapları ile Güney Arapları arasındaki düşmanlık halkların birbirini kucaklamasıyla bitmeye yüz tuttuysa da aksine yeni müslümanlar, cemaatte yerlerini almak için mücadele ettiler. Bu hedefe ulaştıktan sonra da eski Arapların yerini almaya çalıştılar. İkinci sınıf müslüman sayılan me v â l i n i n ş i î l e r i n saflarına katılmaları ve bunların iş başına gelmelerini teşvik etmeleri hayrete mucip değildir.

Zamanla bir başka muhalefet, İ f r i k i y a ve K u r t u b a h a l i f e l e r i n i n i l â n edilmeleriyle gün ışığına çıkarak büyüdü: Bu Batı ile Doğu müslümanları arasındaki muhalefettir. Orta-Doğu Arapları gerçek müslüman tarif edilirken kendilerinin herkesten daha çok buna yakın olduklarına ve her Arap ilminin ister dinî ister dünyevî olsun en iyi kafaların çıktığı Doğu'dan geldiğinin derin inancı içindedirler. Orta-Doğu Arapları kendilerini Mağrib'den daha çok Arap hissederler. Bu yüzden Doğulular Mağriblileri, Endülüslüleri ve hele Berberileri hor görürler. Asılları Doğu olan Fatımiler İ f r i k i y a lı tebaalarına, Kutamalıları hariç, değer vermediler (bu aksi yönde de gerçektir). **Halife Muiz** (206) Berberiler hakkında "Bu ülkenin sâkinleri dünyada en vahşi, en aptal, en ahmak olanlardır. Allah, yüceltmeye değer politikasıyla, bunları mütevazî kıldı". **Mehdi** de berberilerden bahsederken bunları "basit ve sürü" insanlar olarak görür. Endülüslü Araplar ekserisi Suriye ve Mısır kaynaklı (eski Arap kümesi yeni gelen küteler içinde eridi) olmalarına rağmen yerli halklar içinde kaynaşarak, iftihar ettikleri gerçek Endülüslüler oldular.

Bir bölgeden diğerine bu farklar bu çağdan itibaren, birbirini gittikçe rakip hattâ düşman görmeye yönelen devletler ile mücerretleşerek bölgesel politika yaratmayı sonuçladı. Ve üç büyük bölge üzerinde kutuplaştı: Irak-İran, Mısır-Suriye, İspanya-Mağrib. X. Yüzyıl halifelikleri, kendilerinde de sonra devam edecek olan eski bir tarihi geleneği yeniden buldular.

Hem birleşip hem dağılarak X. yüzyılda İslâm Dünyası uygarlık alanında şiddetli bir ışıkla parladı: Arap ve Arap olmayanların müşterek zevkini gözlerin ve kafaların tatmin olması için ortaya serdi.

BÖLÜM VI.

ARAP DÜNYASININ SONU

(XI. Yüzyılın ilk yarısı)

Yarım asır zarfında, Arap-İslâm Dünyası tedavisiz bir çöküşe uğ- (207)
ruyor. Çoktan beri Arap İmparatorluğunu ve onun hâkimiyetini teşkil
eden kuvvetler dağılmaya yüz tutmuştu. Yenilenme teşebbüsleri ancak
mahallî olabilirdi. Bu teşebbüsler taraftar bir espri içinde olduğundan büt-
tün İslâm Dünyasını kapsıyamadı. Politik dağılmaya, sosyal karışık-
lıklar ve ekonomik çöküş ekleniyordu. Araplar bu durum karşısında nasıl
dıştan gelen ve İslâm Dünyasının çehresini değiştirecek olan kuvvet-
lere dayanabilirdi?

İşaret edilmesi gerekir ki, hemen hemen aynı anda İslâm Dünyası
çeşitli yönlerden gelen akımlara hedef olmuştu: Türkler Doğu'da, Ber-
beriler Kuzey Afrika'da ve İspanya'da. O zaman yalnız, bu tehlikelerden
ayakta duran Mısır'ın Fatimî İmparatoru Arap Dünyası'nın kalesi gibi
görünüyor. Ancak bu da bir tek cephe idi. Zira bizzat kendisi Suriye'de
parçalanmalara duçar idi -sonunda Suriye ondan koptu- ve Mısır'ın da
kurtuluşu bir eski Ermeni kölesi tarafından geçici olarak temin edildi.
Bu kısa sürdü. Dışarıdan gelen bütün bu akımlar ilişki halinde değildir.
Her biri makul bir evrime tekâbüle eder.

1- HIRİSTİYAN SALDIRILARI

X. Yüzyılda hücumla geçmiş olan Bizanslılar Halep Hamdânîleri
tarafından durdurulmuştur. Hamdânîler cinayetler ve bazı trajik saf-
halar sonucu kaybolunca, Bizanslılar yeniden XI. yüzyılın başında Ba-
sile II. nin idaresi altında hücumla geçtiler: Antakya ve Aleviler ülke- (208)
sinin bir kısmını ellerine geçirdiler. Basile II. nin ölümünü takip eden
karışıklıklar Bizanslıların daha da ilerlemesine engel oldu. Yeniden fe-
tihlere girişmek istedikleri zaman, karşılarında bundan böyle tecrid
edilmiş Arap dinastilerini değil güçlü Türk Selçuklularını bulacaklar.

Fatimîlere itaat eden bir mahallî dinastinin yani **Kelbilerin** hâkimiyetine geçen Sicilya'da müslüman Sicilyalılarla Kuzey Afrikalılar arasında, iktidarın çözülmesini sürükleyen bir karışıklık patladı: Bundan böyle pek büyük önemi olmayan mahallî şefler vardır ve Güney İtalya'yı almış olan **Normandiyalı Robert I. Guiscard** 1061 de Sicilya'ya indiği zaman, kararlı fakat mahdud dayanmalarla karşılaşır. Zira adanın tam alınması için 30 yıllık bir süre gerekir.

Nihayet İspanya'da, Hristiyanlar XI. yüzyılın başına kadar sonuçları küçük olan fetihlere Endülüs Emevilerinin dağılmasından yararlanarak yeniden başlarlar. Bilhassa VI. **Alphonse** tarafından **Tuleytula'nın** alınmasıyla güneyde kendisini gösteren Berberî Murabıtların Kastilla bölgesine doğru yürümesiyle görülmektedir. Fakat bu ilerleme önce Murabıtlar sonra Muvahhidler tarafından durdurulmuştur ve yeniden başlaması için 100 yıl geçecektir.

2- DOĞU'DA ABBASİLER

En önemli değişim güçleri Doğu Müslüman Dünyasından gelmiştir. Önce, Çinliler ve Moğallar tarafından Orta-Asya'dan sürülen, daha sonra asker olarak toplanan ve müslüman olan Türkler İslâma yenilikler getirerek, yeni bir gelişmeye yol açtı. Büyümenin zirvesine ulaştıkları vakit Türk-Müslüman Alemi, Arap İmparatorluklarının daha önce ulaşmadıkları genişliğe ulaşıyorlardı.

- (209) Başlangıçta, Orta Asya Türkleri Saffarî ve Samanî hükümdarları tarafından toplanıyordu. Samanî ordunun ve idarenin büyümesinde gittikçe arttıktan sonra bu sülaleyi devirerek Afganistan'da Gazne'de ünlü bir lider olan **Mahmud İbn Sebüktekin** (999-1025)'in idaresi altında yeni bir dinasti kurdular. Kısa müddet sonra Gazneliler Abbasi İmparatorluğu'nun doğudaki bütün eski topraklarını kontrolleri altına aldılar. Öte yandan Gazne sarayı çok parlak idi. Genellikle Türk, savaşçı gösterilmiştir. Bu olabilir, ama Türk aynı zamanda bir idareci (Selçuklular sonra Osmanlılar bunu teyid eder) kültür arayan bir kimsedir. **Gazneli Mahmud'un** yanında İslâm düşüncesinin iki büyük adamı yaşadı: *Şehname*'nin yazarı şair **Firdevsi** ve bütün çağların en büyük mütecessis bilginlerinden **Birûnî**

Fakat Gaznelilerden sonra başka Türk kabileleri, bunlar içinde önemli bir grup olan **Oğuz Türkleri**, İslâm Dünyasına girmişlerdir. Selçuklular ismini dedeleri Selçuk'tan almışlardır. Selçuklular kendilerini son derece aktif ve girişken olarak tanıttılar. Çünkü Gaznelileri 1025 tarihinde yenip doğuya ittikten sonra Horasan ve İran'ı kendi kontrolleri al-

tına aldılar. Şefleri Tuğrul Bey, hareket merkezini İsfahan'a kurdu. Koyu s ü n n î olan Selçuklular ş i î l e r i, bilhassa parlak geçmişlerinden eser kalmayan son Bûyileri bertaraf ettiler. Irak'a girip Bağdad'ı 1055 de aldıktan sonradır ki kendilerini Abbasi halifesinin koruyucusu ve savunucusu olarak takdim ettiler. Fatimiler karşısında dayanabilecekleri emin bir kuvvet bulan Abbasi halifesi, Tuğrul Bey'e S u l t a n lakabını tevdi ettiler. Az sonra Tuğrul Bey Bağdad'a girmeye ve orada Fatimî halifesi adına hutbe okumayı başaran bir başka Türkü, Basasiri'yi, yenerek minnet duygusunu ve gücünü beyan etti.

Artık Türk hamlesi durmuyacaktır. Tuğrul Bey'in halefleri XI. (210) yüzyılın ikinci yarısında kendilerini, harbi Bizans topraklarına sürükleyerek, İslâmın savunucuları gösterdiler. Bilhassa Fatimîleri ve onların Suriye'deki dostlarını iterek e h l - i s ü n n e t i savundular. Onlar sayesinde İslâm'ın yayılışı yeni bir hamle tanıyordu.

3- FATİMİ HALİFELİĞİ

a- Mısır ve Suriye: X. yüzyılın büyük halifelerini 996 yılında, Arap tarihçilerinin dengersiz kabul ettikleri el-Hâkim takip etti. Toleranssız oluşu ve aynı zamanda liberalizmi onu kendine pek hâkim olmayan biri şeklinde gösterir. Belki de genç yaşta iktidara gelip bu mevki'in zevkinden sarhoş olabilir. Erken kaybolması onu ilâhlaşmış bir varlık yapmıştır. Makrızî'nin onun hakkındaki hükmü serttir: "Bütün işleri gayesizdi. Deliliğinin ilham ettiği rüyâlar akıl süzgecinden geçmemişti" der.

Bu ülkenin mamur ve hayatın kolay olması, geleneklerin terkedilmesini sürükledi. El-Hâkim bir nevi arınmış ş i î l i k getirmek istedi. Bunun için de hem müslüman cemaatine hem de z i m î l e r e yüklendi. Bayramları, her türlü eğlenceyi kaldırdı. Hristiyan ve Yahudileri dinlerinin alametlerini taşımaya mecbur etti (hattâ onları kuvvet yoluyla dinlerinden ayırmaya zorladı). Kilise ve Sinagogları ve Kudüs'teki Saint Sepulcre (İsa'nın Markedi) i yıkmak istedi. Hükümdarlığının son yıllarına doğru 1017 de belki veziri Muhammed el-Darazî gibi fanatik ş i î l e r i n teşvikiyle Allah'ın bir tecessümü, y e d i n c i i m a m, beklenen M e h d î olduğunu ilân etti. Bu garip huylarından dolayı, yılan halk isyan etti. Ve Darazî'ye saldırdı. Fakat Suriye'ye kaçmaya muvaffak oldu. Burada güney kabilelerini el-Hâkim'in ilâhî sıfatlarına ikna etmeye çalıştı: Bu Suriye ve Lübnan'ın tarihinde önemli rol oynayan Dürzilerin kaynağı oldu. D ü r z î l e r diğer bütün müslümanlar tarafın-

dan heretique olarak kabul edildi. El Hâkim 1021 Şubat ayında esare-
rarengiz bir şekilde kayboldu. Müridleri onun gaybubetini geçici kabul
ederler. Dünyanın sonunda gelecektir. Zira o gizli imamdır.
Her zaman hayattadır.

- (211) Bu zaman içinde, Suriye'deki güçlü Tayy kabilesi başkaldırdı ve
hattâ Mekke'de bir imam aramaya kalkıştı. Fakat isyan az sürdü ve para
almak suretiyle sahte-halife Mekke'ye geri döndü. Daha tehlikeli olanı
şehirlerde zaman zaman ayaklanmaların oluşudur. Fatimîlerin otorite-
si hemen hemen tamamen kaybolarak iktidar kuvveti kadılar
tarafından yürütüldü.

Kahire'de ise karışıklıklar eksilmedi. El-Hâkim kendinden önceki
halifeler tarafından Türkler ve Berberiler içinden toplanan paralı askerler
yerine daha emin olarak hükmettiği Sudanlılardan oluşan bir muhafız
ordusu teşkil etti. Bu üç grup paralı askerler arasında vuruşmalar sık-
laştı ve sokak kavgalarına döküldü. Bu rekâbetler daha sonra gittikçe
artacaktır.

El- Hâkim'in halefi el-Zâhir (1021-1036) daha hür bir siyaset yürüt-
tü. Bu politika tarım için birbiri arkasına birkaç yıl çok kötü oldu. Vurup-
çalan orduların disiplinsizliği ortalığı karıştırdı. Suriye, burayı paylaşan
bedevi kabilelerinin meydanı oldu. Tayy kabilesi Filistin'de, Kelb'ler
(Mirdasî'ler tarafından temsil edilmiştir) Kuzey Suriye'de bölgeyi pay-
laştılar. Kelb'ler ülkeye korku ve dehşet saldılar. Fakat Dızbırî gibi ka-
rarlı bir adamın müdahalesi sayesinde Mirdasîlerin yenilmesiyle ülkeye
yeniden sukûn geldi. Amma o, Halife Mustansır (1036-1094) tarafından
azledildi, bir müddet sonra da öldürüldü. Bu hal Mirdasîlere yeniden
Haleb'i işgal etme imkanı verdi.

- (212) Selçuklular Irak'ta görünmeye başladıkları zaman Suriye karışık-
lık içindedir. Bu durum Fatimîler için bir tehlike temsil eder. Zira Su-
riye Fatimîlerle Irak arasında bir sınır basamağı durumundadır. Burası-
nın Selçukluların eline geçmesi Kahire halifeliğinin akıbe-
tini tehlikeye düşürebilir. Belki de bu karışıklık Karmatîlere bağlı grup-
ların eseridir. Bunlar İsmaililik içinde, rakipleri olan Fatimîlere
zarar vermek için halk grupları ve meslekî teşekküller arasında hadise
çıkarmaya çalışmışlardır. Böylece şehirlerin büyük bir kısmı, eski bir
Ermeni köle olan Bedr el-Cemali'nin valisi bulunduğu Şam hariç, Fa-
timîlerin kontrolünden kurtulur. Fakat Şam halkı onu da sürer. Kahire-
ye sığınır ki burada halife onu kendine vezir yapar. Bundan böy-
le Suriye'de meydan Selçuklulara kalır. Onlarla Fatimîler arasındaki

kavganın patlaması gecikmez. Ancak haçlıların gelişi Mısır'ın Türklerin ve bu soydan gelenlerin eline geçmesini geciktirir.

b- K u z e y A f r i k a : Kuzey Afrika'nın tarihini, bu çağda iki olay belirler. Fatimilerin çıkışından ve teorik olarak İfrikiya ve Orta-Mağrib'in sahipleri olmalarına rağmen bu bölgeler **Sanhaca kabilelerine** mensup **berberî Ziri**'lerin hâkimiyeti altına geçer. **Ziriler** süratle Fatimilerden uzaklaştılar ama resmen tabiiyetlerini hiç ortaya atmadılar. Öte yandan 1015 tarihine doğru **Zirilerin** toprakları batı kısmından kopmuş ve başkentlerini Hodna bölgesinde kurmuş akraba bir sülale **Hammâdilere** teslim edilmiştir. Bunlar Tahert'ten Avres'e varan bütün Orta-Mağrib'i yönetirken **Ziriler**, Konstantin ve Mila'dan Tripoli'ye varan bölgelere hâkim olmuşlardır. Bu iki dinasti birbirleriyle bazen kavga halindedir. Fakat her ikisi göçebe **Zenata kabilelerinin** zamanı belli saldırılarına karşı koymak zorundadır.

Daha önemli ikinci olay, **Zirilerin** Fatimilerden ayrılması ve **Abba-** (213) **si** hâkimiyetinin ilân edilmesidir (1041 e doğru). Bu herhalde daha çok m a l i k i fakihlerinin propâgandası ve halkın tazyiki altında olmuştur. Hemen 1015 ve 1016 yıllarında ş i i katliamı vukubulmuştur. Kahire ile teması kesmek hem İfrikiya'lıların emellerini hem de **Ziri emir Muiz**'in arzularını tatmin ediyor. Buna Fatimilerin cevabı şiddetli oldu: **Hilâl** istilalarını sürükledi. Karmat isyanından sonra yukarı Mısır'da yerleşmiş olan göçebe Arap kabileleri, **Benu Hilâl** ve **Benu Sulaym**'lar burada devamlı vurgunculuk yapıyorlardı. Fatimî veziri **el-Yazûri** bunlardan kurtulmak için **Benu Hilâl**'i Mağrib'e sürdü (1051-1052). Daha sonra aynı şekilde **Benu Sulaym**'ı sürdü. 200.000 bedevinin göçü muazzam bir etki yaptı; şöyleki: Bu sıralar İfrikiya önemli sorunları olmayan, mamur bir ülke idi. Tek zayıf yönü coğrafi durumunda idi: Güneydeki ve Tunus'un ortasındaki ovalardan giriş kolaydı. Üstelik **Ziri** ordusu çok az kalabalıktı. Öte yandan göçebe birlikleri düşünüldüğünden daha az intizamsız değildi. Belki de Fatimilerin askeri bir desteği vardı.

Gabes yakınında **Ziri** ordusunun yenilmesinden sonra ülke **Hilâlîler** tarafından yağma edildi. Bunun sonucu olarak buranın sâkinleri dağlık bölgelere veya tahkim edilmiş şehirlere çekildiler. Ulaşım vasıtaları emniyetsiz, sulama tesisleri terkedilmiş ve bu zamana kadar sulandığı için verimli olan topraklar kıraç ve çöl olmaya bırakılmış durumdaydı. Köyler boşaldığı zaman doğu deniz şehirleri kuvvetleniyor ve bağımsız oluyordu. Bu büyük bir şehircilik ve ticaret aktivitesinin hareket noktası oldu. Arap göçü bir noktada kalmadı: Diğer kabileler

XI. yüzyılda **Benü Hilâl**'in izlerini takip ettiler ve daha batıya giderek Mitica ve Muluya vadisine doğru **Hammâdilerin** topraklarına ilerlediler.

- (214) Arap göçü Zirîlerin karşı koyması nedeniyle ancak İfrikiya'da yıkıcı oldu. Başka yerlerde, geçiş ve yerleşme mahallî otoritelerle anlaşma içinde oldu (mesela Hammadîler). Araplar Kuzey Afrika'da yalnız Arapların sayısını artırmadılar; göçebelerin de sayısı arttı: Bu konuda **Zeneta**'lılarla otlak ve geçiş sahası yüzünden birkaç çatışma oldu. Yenilen **Zeneta**'lar daha batıya itildiler. **İbn Haldûn**'un, Bedeviler tarafından Mağrib'in tahrip edilmesi hakkındaki mütalaası meşhurdur. Ama bunun sınıırını çizmek uygun olur. Zira bilhassa Araplarla, yerleşik hayat yaşayanlar arasında nihayet her iki tarafın da yararına bir denge kuruldu. Hilâlî istilalarının doğrudan doğruya en büyük sonucu Mağrib'lilere sahillerini ve ticarî aktivitenin önemini tanıtmaları olmuştur. Meselâ bu çağdadır ki Hammadîler başkentlerini Kal'a'dan 1067 yılında kurulan Bicâye'ye taşırlar. Daha sonra Zirîler ve Hammadîler Sicilyalı Normand'larla uzun zaman Kuzey Afrikalıların imtiyazı olan korsanlık işinde kavgaya girişirler.

4- İSPANYA

İspanya'da **İbn Ebi Amir** (1002) sonra oğlu **Abdülmelik** (1008 de öldürüldü) in ölümü anarşiye yol açar. Halifeliliği ele geçirme, karışıklık, adam öldürme, yıkıp yakma ve berberî birliklerinin işe karışmaları içinde geçer. Kurtuba Emevî halifeliliği 1031 de bir üne kavuşmadan ortadan kaybolur. Yerini güneyde Berberîler, doğuda Slavlar ve başka yerde Endülüslüler tarafından yürütülen bir takım küçük mahallî devletlere, m u l û k e l - t e v â f (İspanyolca Reyes de taifas) a bırakır. İçlerinden en önemlileri büyük kentlerde yerleşmişlerdir: Hammadîler Malaga ve Elcezira; Zirîler Gırnata; Tucibîler Almeria; Hûdîler Saragossa; Eftasiler Badajos; Zu-Nuvaslar Tuleytula ve Abbasiler Sevil'de yerleşmişlerdir. Bu sonuncular Endülüslün bütün güney doğusunu kontrol eder ve hükümleri esnasında Sevil, Kurtuba'nın yerini alır.

- (215) İspanya'nın kuzeyinde Reconquista (yeni Hristiyan fethi) devam ederken Fas'ta yeni bir dinasti ortaya çıkar. Murabıtlar Moritanya'dan gelen ve İslâm'ın büyüklüğü yolunda Hristiyan olsun, müslüman olsun iman düşmanlarına karşı karardır. Bu mutaassıp, uzlaşmaz Murabıtlar X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendilerini gösterirken hareketleri İspanya'dan İfrikiya'ya kadar olan sahaya yayılır ve İslâmın yayı-

lışının, artık bu defa Arap, Türk, değil, Berberiler tarafından yeni bir hamlesi yapılır.

XI. yüzyılın ortası iki olayla biter. Arap üstünlüğünün sonu -Mısır hariç- ve yeni müslüman kuvvetlerinin fethedici aksiyonu: Doğuda Türkler, Batıda Berberiler. İkinci bir genişleme dalgası, İslâm Dünyası önünde savunma için daha iyi silahlanmış ve Berberi İslâm topraklarına sürükleyen bir Avrupa bulacaktır. Hristiyanlığın İslâma karşı savaşı ki ilk safhası müslümanlar lehine kapandı, Eski-Dünya'nın politikasının temel tezahürleri oldu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(217)

**SORUNLAR, ORTAYA KONUŞU ve ARAŞTIRMALARIN
PERSPEKTİVİ**

İSLAM TARİHİNİN SORUNLARI ÜZERİNE GENEL GÖRÜŞLER

İslâm Dünyası üzerine yazılan genel karakterdeki kitapların yazarları zor sorunlarla karşılaştılar. Söz gelişi, en basit olmayan ilk sorun, bu dünyanın takdim edilmesi sorunudur. Saha o kadar yaygın ve iş o kadar geniştir ki bir tarihçi gerçekten bütün cepheleriyle konuyu işleyemez. Ona ansiklopedik bir bilgi gerekir ki bunu ne araştırmaları ve ne de zamanı elde etmeye müsaade eder. Ekseriya o bu tarihin şu veya bu kısmının “uzman”ı olmuştur: Bu ona diğer kısımlar üzerinde bir takım bilgiler edinmesine engel olmaz. Fakat bu bilgiler şarkiyatçıların aksettirdikleri pırıltıların birer yankısıdır. Şahsen ben, meslektaşlarımla çalışmalarımdan, birçok noktalarda yararlandım. Ve bazen birkaç tenkid ortaya attımsa bunlar hiçbir zaman pejoratif değildir. Yapıcı olmaya çalıştım. Veya faydalı olduğuna inandığım bir yönü işaret ettim.

İslâm Dünyasının tarihi uzun müddet Orientalistlerin işi olarak mütalaa edildi. Ayrılmış bir alan gibi Batı kültürü ile uğraşanlar buna dokunmadı. Bunun aksi de ekseriya doğrudur -esef etmek gerekir-. Yalnız şu fark vardır ki Batı'nın tarih araştırmaları Doğu'dan daha eski temellere sahiptir. Orientalist'ler Batı tarih okullarının usul ve tenkidlerine müracaat ettiler. Jean Sauvaget'nin ve ondan sonra yazan Claude Cahen ve diğerleri; İslâm tarihçileri artık İslâm Dünyasını çevreleyen müslüman olmayan devletlerin tarihini bilmezlik edemezler. Batılı tarihçilerin de İslâm tarihini bilmeleri gerekir. Böyle bir karşılaştırma diğer tarihler gibi İslâm tarihinin de problemlerin çeşitli kategorilerinden haberdar olmasına yardım eder. Böyle bir karşılaştırma sonunda bazı sorunlara (ekonomi tarihi ve sosyal tarih) hasredilen araştırmaların kifiyetsizliği ve Avrupa tarihi karşısında nishî geriliği görülür: Bu gerilik, tarihçilerle Orientalistler arasında dil zorlukları ve üniversitelerin kendi duvarları içine kapanmaları sonucu doğmuştur. Batılı Orientalistler uzun süre araştırmalarında kendileri için önemli olan sorunlarla ilgilendiler. Ve Doğu kendi öz tarihinin keşfi için uzun müddet gözü kapalı kaldı.

Bunu belirttikten sonra dil engelinin de bizzat önemli olduğunu müşahade etmelidir. Arapça, Türkçe ve Farsça diğer Batı Dillerine nazaran sert bir disiplin ister ki bu da birçok namzedin geri çekilmesine sebep olmuştur. İkinci bir şey Doğu Dilleri specialistleri tarih meselelerinden daha çok, edebiyat, felsefe ve dil ile ilgilendiler. Bunun sonucu, Orientalizmin içinde bile bu bilimin gelişmesine engel olan ayrı ayrı kümelenmeler var ki bu da menfidir. İslâm tarihçisi her şeyden önce Arapça-ya ve hattâ İslâm Dünyasının diğer dillerine kendini vermelidir. Bu bir engel değildir. Birçok müslüman olmayan ve ana dili Arapça olmayanlar tarafından yapılan araştırmalar buna bir örnektir. Kabul etmek gerekir ki bu sonuncular “Avrupalı” şarkiyatçıları şiddetli tenkid eden, gene Arap tarihçileri ne derse desin, bugün bir Orientalism ilmi varsa onların yardımıyla doğmuş ve gelişmiştir.

(221) İkinci bir zorluk konuların çokluğu ve birbirine girginliğindedir. Tarihi araştırma ekseriya güçtür. Bu güçlük İslâm Dünyası bahis konusu olunca daha da artar. İslamın ilk yılları hakkındaki tarihi kaynaklar çok sonra yazılmıştır. Bu kaynaklar ekonomik ve sosyal analizden çok siyasi tarihi teşvik eder. Arşiv vasikalarının eksikliğini arkeoloji ve epigrafi biraz takviye ederse de bu eksiklik şiddetle hissedilir. Sorunları iyice etüd etmek için en az ölçüde bile olsa Orientalistin tarihçi olması gerekir. Ayrıca İslâm’ın dogmatik, teolojik, filozofik sorunlarını ne İslâm hukukunu ne de İslâm sosyolojisini bilmemezlik etmelidir. Bu bir takım bilgilerin yığılması usandırıcı durumlar arzedebilir ve nihayet işin henüz özel fakat derinliği olan araştırmalar yapma safhasında bulunulur.

Arap uygarlığı ile meşgul meslektaşlarıma araştırmalarındaki boşlukları ve işleyecekleri alanları göstermeyi cüret edemiyeceğim. Onlardan her biri, kendi alanlarında İslâm Dünyası tarihinin son derece belirli alanlarına mahsus araştırmalar yaptılar. Yine herbiri dökümanların yetersizliği ve halihazırda bunları tamamlamanın güçlüğüne müdriktir. El yazması kitapların araştırılması bitmemiştir. Bunların içinden bilinenlerden faydalanılması iyi yürütülmemiştir. Birçok eski çeviriler, teknik incelikler kazandırmak gayesiyle, tekrar gözden geçirilmeye değer. Paleografi, epigrafi ve nümismatik henüz kendi el kitaplarını bekliyorlar. Şüphesiz bugün Orientalistlerin miktarı önemli bir ölçüde olduğu halde bütün bu işleri yapmaya yetmez. Bilhassa bu işler tek bir kişi tarafından yapılmak istenince. Grup çalışmaları, kollektif araştırmalar belli noktalar üzerinde karşılaştırmalar (orientalist olmayanlara başvuru-

rarak) bilgilerimizin daha kesin olarak mükemmele gitmesine imkân vermelidir.

Burada İslâm Dünyası tarihi üzerindeki bütün sorunları ne tetkik etmeyi ne de çözüm yolu bulmayı ve ne de bu alandaki yetenekli tarihçilere yol göstermeyi iddia ediyorum. Yalnız birkaç büyük mesele üzerinde durmak istiyorum. Bu dizi kitaplar uzman olanlara olduğu gibi olmayanlara da hitap ettiğinden bunları ne fazla teferuat altında sıkmak ve ne de çok sınırlı meseleler içinde bırakmak gerekir. Eğer bundan tesadüfen bir Orientalist yönelimi doğduysa her türlü zorlukların ve çok bilgince açıklamanın bir kara tablosunu çizerek söndürmek isterdim. (222)

Sevinçle belirtelim ki orientalism bugün kendinde çok geniş imkânlar gizlemektedir. Jean Sauvaget bunun henüz Orta-çağda kaldığını ve birçok ilerlemelerin yapılmasının gerektiğini söylüyordu. Burada takdim edilen meseleler, her ne kadar bazıları çözülmüşse de, bir kısım çözüm bulmaktan uzaktır ve üzerinde düşünölmeye değer.

Tek ya da çeşitli olsun İslâm daha önceki uygarlık ve toplumlardan farklı bir uygarlık ve toplumun doğmasına mahal verdi. Günümüze kadar sürebilecek orijinallik ve kuvvete tanıklık eder. Arap toplumu? Arap-müslüman toplumu? Cevap olayların içindedir. Ve J. Wellhausen'den sonra İslâm Dünyası tarihçileri İslâm Dünyasının evrimine tanıklık eden bu iki formülü ele aldılar. Siyasî ve dinî bir toplumun bütün geleneksel sorunlarıyla karşılaşan, iç ve dıştan gelen şeylerle zenginleşen bu dünya hiç bir zaman dondurulmadı. Hattâ gelişimi bazen şiddetli görünömler aldı: İslâm âlemindeki canlı elemanlar ne bazılarına tahsis edilen imtiyazları ne de her zaman hükümet edenlerin otoritesini tanıdılar (yanlış fikir olarak yaygın olan "müslüman kaderciliği"nden çok uzakta bulunuyoruz). Kur'an'da ifade edilen sosyal adalet adına "itiraz" müslümanların yapabilecekleri şeylerden biri idi: İtirazlar siyasî ve mezhebî ayrılımlara kadar gitmiş ve fakat bu İslâm'ın fikir ve aksiyon zenginliğini göstermiştir.

İslâm Dünyasındaki meseleleri coğrafi veya sistematik kronoloji içinde değil fakat bunları her büyük alanın zaman ve mekânı içinde evrimlerini incelemek tercih edilebilir göründü: Din, devlet, sosyal, ekonomik, entellektüel ve artistik hayat gibi. Bütün bu cepheler sırasıyla gözönünden geçirilmemiştir. Ama İslâm Dünyasının birlik ve çeşitlilik gibi iki temasını bulmaya gayret edilmiştir.

"Hz. Muhammed'in problemi" nin burada ortaya konulmamasına (223) hayret edilebilir. Her ne kadar bu kısımda temas edilmemişse ona ikin-

ci bölümde geniş bir gelişme hasrettik. Zira tarihin bundan sonraki kısmını şartlandırır. Ayrıca bu kitabın konusu olan İslâmın yayılışı tabiatıyla Hz.Muhammed'den sonradır. Zaten ondan sonradır ki İslâm Dünyasının büyük meseleleri doğar. Çünkü sağlığında herşey vahiy (révélation) ve otoritesi sayesinde halledildi. İtirazlar fetihlerin gelişmesi ve ve İslâm Dünyasının liderliği için yapılan kavgadan sonra yükselmiştir. Bundan sonradır ki imparatorluk anlayışı doğmuş ve çok daha sonra İslâm uygarlığı gelişmiştir. İmparatorluk ve İslâm uygarlığı bu gelişmenin iki türünü oluşturmuş ve Eski Dünyanın yedinci ve onbirinci yüzyıllar arasında büyük bir olayı olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM: DİNİ MESELELER

A- DİNİ MESELELERİN ÖNEMLİ YERİ

Eğer bu meseleler ilk başta ele alınmışsa bunun nedeni dinsel (225) faktörlerin İslâm Dünyasında her şeyin temeli olmasındandır. Bilindiği gibi herşey, müminin itaat etmesi gereken, Tanrı Kelâmı *Kur'an*'dan hareket eder: İslâm esasen Allah'a itaat (teslim) ve Peygamber'in yolunda gitmek (taklid) tir. Toplumun bütün unsurlarına tatbik edilen İslamin bu çehresi Louis Massignon tarafından iyice tesbit edilmişti: "Dinsel emir yalnız *Kur'an*'a aittir. Hukuk talimi (fıkıh) *Kur'an*'ı devamlı ve tutkulu okumakla her müslüman, belirtilen şeylerin belellenmesi ve ifade edilen cezaların anlaşılması ve onların uygulanması hakkını, elde eder. Bunun ötesinde hem medeni ve hem de şer'i icraî iktidar (hüküm) kalır. Haricîlerin dediği gibi hüküm yalnız Allah'a aittir. Ve bu yalnız bir aracı, tek şef, tarafından yürütülebilir..."

Kısa zamanda müslümanlar *Kur'an*'ın hükûmet, idare ve hukuk işlerinde bütün problemlere cevap vermediğini gördüler. O halde *Kur'an*'dan çıkmamakla birlikte bütün müslümanlar tarafından kabul edilen tamamlayıcı hususlar bulmak gerekirdi. Bu tamamlayıcı hususlar sünneti teşkil eder ki bu iman hususuna hiç dokunmaz. İmân *Kur'an*'da tamamen kendi "amentu"sunu bulur. Sünnet bilindiği gibi hadislerden teşekkül eder. Hadisler zamanla öyle bir şekilde zenginleşti ki ortaya doğru hadisleri, uydurma hadislerden ayırmak için bir hadis kritiği çıktı.

Kur'an ve sünnetten dinsel kanunlar, şeriat çıkmıştır. Bu da kaynağında İslâm hukuku denen şeydir. Fakat bu hukukun yerleşmesi ve şeriatın izah edilmesi ehli-sünnet olan ve olma- (226) yan birçok fıkıh mezheplerinin doğmasına sebep oldu. Bunlar da siyasi iktidarın organizasyonu ve bu iktidarın elde tutabileceği itaat üzerinde önemli etki yaptı

Şeriatın gelişmesi yanında, bazı siyasi olayların dinî yönden açıklanmasının gelişmesini not etmek gerekir: Mesela Muaviye ile Ali arasındaki rekâbet “siyasi partiler” diyebileceğimiz ve kaynağı *Kur'an* ve s ü n n e t in ayrı ayrı şekillerde açıklanmasında bulunan bölünmeyi doğurdu. Haricilik bu konuda çok erken olarak pozisyon aldı. Ve her ne kadar dinî planda şiîlik ehl-i s ü n n e t en çok uzakta değilse de zamanla daha keskinleşen birçok elemanları her şeye rağmen beraber getirmiştir.

Müslüman toplumunun organizasyonunda siyasal ve ekonomik hayatta dinsel faktörlerin çok büyük önemi olduğu açıktır. Bu konuda, fetihlerin ertesinde bir takım küçük görüş ayrılıkları ortaya atıldı ki bu küçük farklar, iktidara ve mahallî otoriteye karşı büyük muhalefet şekillenmesine dönüşmüştür. Nihayet belirtelim ki kelam nazariyeleri ve genel olarak İslâm düşüncesi her şeyden önce dinî kaynaktan beslendi.

Bu dinsel yönün önemi herşeyi bu açıdan görmeye götürmemelidir. Hiç şüphesiz bu hal ilk başta ve hicretin ilk yüzyılında tam bir üstünlük kurdu, ama daha sonra bu, hukukî ve entellektüel düşünce alanlarına inhisar ederek diğer meseleler arasında seyrek olarak görüldü. Pratik ve müşahhas konular ekseriya ilk plana çıktı. Bununla beraber dinsel anlayışlar kaybolmadı: Daha sonra gayr-ı dinî bir kurumun ortaya çıkması için bu anlayışların hüccet olarak kullanıldığı da olmuştur.

(227) Bütün İslâm tarihçileri dinsel meselelerin en azından İslâm Dünyasının ilk zamanı için çok önemli olduğunu kabul ederler. Daha sonraları için bazıları, özellikle sosyal ve ekonomik hayat alanlarında müslüman teologların “laik” şekilde ortaya koyulmalarında olduğu gibi, maddi ve realist anlayışlara müracaat ederler.

B- ÇEŞİTLİ AÇIKLAMALAR, KAYNAKLARI ve SONUÇLARI

İslâmiyet Hristiyanların anladığı anlamda ruhban sınıfı tanımaz: Müslümanların bir rehber ihtiyacı yoktur, çünkü hepsi *Kur'an*'da mevcuttur. İslâm hiyerarşisi bir din adamları hiyerarşisi değil hukukçular hiyerarşisidir. Bu ruhban sınıfının eksikliği görüşlerin ve mezheplerin çoğalmasını kolaylaştırmıştır.

Hareket noktasından itibaren, s ü n n e t bir takım meseleler ortaya attı. H.Laoust'u takip edersek “hâkim olan tarife göre, s u n n a mefhumu Peygamber'in bütün sözlerini, fiillerini, olayları tasdikini, içine alır. Fakat, s u n n a 'yı yalnız Peygambere mi tahsis etmek veya onu başka otoritelere de mi teşmil etmek meselesi ortaya atıldı”. Şüphesiz bir-

çok halife icraatlarını uygun kılmak için kendileri için müsbet birçok hadis aradılar. Kaynaktan uzaklaştıkça hadisler uydurmaktan korkuluyordu. Bu yüzden bir hadis tenkidi ilminin doğmasına ve doğruların yanlışlardan ayrılmasına gidilmiştir. Bu ilim dalı biraz muahhardır. Çünkü XIII.ve XIV. yüzyılda başlar ve altı esas eserin üzerine oturtulmuştur: **Buhari** (öl.870), **Muslim**(öl.875)- Bu ikisi önem kazanmıştır-,**Ebu Davûd** (öl.888), **el-Nasa'i** (öl.915), **el-Tirmizi** (öl.892) ve **İbn Mâce** (öl.886). Bütün bu yazarlar ilâhiyat araştırmalarının zengin olduğu bir çağa mensuplardır.

O halde *Kur'an*'ın yanında bir yeni, yazılı dinî kaynaklar sınıfı (228) başladı. Bu, gün ışığına IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çıktı. Bu zamana kadar hadisler şifahî olarak isnâd ile intikal etti ki bazıları daha fazla sağlamlık gösteriyordu. **Taberi** (öl.923) tarafından toplanan birçok hadisler eğer isnadların gerçekliği ve otantik olmaları hususunda düzeltmeler yapılmasaydı tarih için değerli kaynaklar olurdu. Bütün hadislerin tahkikinin yapılması henüz yapılmamış bir iştir. Bu ancak kollektif ve uzun zaman isteyen bir iştir. Aynı zamanda zor olduğundan hadis uyduranların (pia fraus), yapıcı ve ahlâkî hadisleri, hoşgörü ile karşılanıyordu. Yine bu mahkûm edilecek bir hareketi, meşmeşru kılmaya müsaade ettiği vakit kabul ediliyordu...

Bu hadislerin teşekkülündeki faktörler çoktur. Bir takım sorulara cevap vermişlerdir. Fakat bu sorular öyle koşullar içinde ortaya çıktı ki özellikle İslâm'ın genişlemesi çağında Suriye'de ve Mısır'da Hristiyan, Yahudi ve Yunan; İran'da İran ve Hindu dış etkenleri rol oynayabildi. Bu etkenler üzerinde düşünenler ve taraftarları ne derse desin bu etkenler İslâm tarafından unsurları içerisinde eritilerek tamamen İslâmî bir karakter aldığını müşahade etmek gerekir.

Daha önemli bir bahisde dinî ve siyasî hayatta s ü n n e t i n oynadığı roldür. Bu yüzden *Kur'an* ile s ü n n e t arasındaki ilişkiler sorunu ortaya çıktı. Her ne kadar s ü n n e t i n *Kur'an*'dan kuvvetli olduğunu iddia eden kelimciler oldu ise de, hâkim olan fikre göre sünnet *Kur'an*'ı açıklar ve tamamlar, Fakat bir dindar aileden diğerine, s ü n n e t i n ş i i l i ğ e ve h a r i c i l i ğ e doğru sünnet önemli farklılıklar gösterir. Aynı şekilde e h l - i s ü n n e t ve ş i i l i ğ i n içinde bile bu görülür. Bu farklılıklar, görüş ayrılıkları, her biri kendi dinî ve felsefî açıklamalara mahal vererek ve bazen kontrol edilmez unsurlara dayanarak mezheplerin çoğalmasına kaynak olmuştur. Hukuk alanında olduğu gibi bu alanda da Araplara hâs fikrî spekülasyon ve münakaşa kendisini gösterir.

(229) Akide konusunda Muaviye ve Emeviler tarafından iktidarın ele geçirilmesinden sonra dindar müslümanlar telaşa düştüler. Goldziher'e göre Emevilerin gayesi İslâmın kuvvetini korumak ve arttırmaktı. Onlara göre kendilerine muhalefet edenler ve bunların başında Ali taraftarları İslâmın düşmanı idiler. Halbuki samimi müslümanlar için Emeviler sünnete karşı hareket etmişlerdir. Emeviler devletin iyiliğini düşündüklerinden bu yolda devam ettiler. Bazılarına göre, İmâna sahip olduktan sonra pratik davranışlar buna zarar vermez. Bu "opportünist" fikirlere hariciler tarafından cephe alındı. Ki bunlara göre imân her şeye yeter değildi. Buna ehliyet ve yapılan işleri ilâve etmek gerekirdi. Bir kısım müslümanlar da imân konusunda derecelerin olup olmayacağını kendilerine sordular. Ve nihayet bir kısmı da "imân ve amelînin azalıp çoğalabileceğini" kabul ettiler.

Buradan ortaya büyük bir mesele çıktı ki bu da İslâm'a hasdır: Kişinin sorumluluğu ve cüzi irade.

Mekke devri başlarında Hz. Muhammed, kişinin yaptığından sorumlu olmasını ve cüzi iradeyi tam kabul ediyordu. Medine'de gittikçe kişinin hür olmadığı doktrini üzerinde durdu. Çok erken olarak bu tiranik anlayış birçok dindar kimselerin kafalarını karıştırdı. Öyle görünüyor ki kader konusunda en eski itirâz, Hristiyan tesirlerine açık olan Suriye'den gelmiştir. Kanaatlerine göre Allah'ın kişiyi sorguya çekebilmesi için bu kişinin yaptıklarından sorumlu olması gerekir. O halde bunlar kadere karşı geliyorlar ve insanın bir seçim hürriyeti olduğunu ileri sürüyorlardı: Bunlar Kaderiye'yi teşkil eder. Bu teolojik hareket aynı zamanda politik bir hareket de oldu: Ğûta-ı Şam'da birçok taraftarları oldu ve halife II. Ömer ile II. Yezid tarafından bunlara savaş açıldı. Daha önce, kurucularından biri olan ihtida eden Geylan el-Dimaşki, Hişam'ın hafifliği esnasında kanun hükmüyle idam edildi.

(230) Kaderiye'ye karşı Cebriye çıktı. Bunlar, hareketleri Allah tarafından tayin edilen insanın, belleği olan bir robottan ibaret olduğunu ileri sürdüler. Emeviler Kaderiye'yi kovaladı. Çünkü iktidarı Allah'ın kendilerine bir lütuf olarak verdiğine hükmediyorlardı. Zaten kader onların iktidara gelmelerine imkân verdi. Önceden yazılı olan halifelerin icraatı, mümin tarafından olduğu gibi kabul edilmelidir. Şu inancı iyice yerleştirmek gerekir ki Emevî halifelerinin bütün yaptıkları bir gün olacaktı, Allah tarafından istenmişti ve hiçbir insan iradesi buna engel olamazdı.

Kaderiye'ye karşı, politik yankularıyla daha çok önemli olan bir başka muhalefet mutezile'dir. Bu hareket Emevilerin sonuna

doğru Vasil b.'Atâ (ö1.750) ile birlikte ortaya çıkmıştır. Mutezile kelimesi "sakımanlar"a (halifelğe namzet birinin lehinde yer almya) denir. Mutezililer, Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan, cemaati bölen ve kana sürükleyen kavgalara girmeyi reddettiler. Hareketin başlangıçta Emevilere düşman ve Abbasilere dost bir tavır aldığı görünmüyor: Bu H.Laoust'un P.Abd el-Calil'in fikrine karşı olan görüşüdür. Böyle olmasa idi reddettikleri bir yola engaje olmuş olurlardı. Bu durum birkaç Abbasi halifesi dolayısıyla devam etmedi.

Mutezililer İslâm dinine Aristo felsefesinin etkisi altında nüfuz etmeye başlayan kelâm ilmini ilk defa sokanlardır. Yunan felsefesine karşı a k i d e v e v a h y i savunmak için akli kullandılar. Onlara göre, akıl, *Kur'an*'ı basit ve antropomorfik görüşle anlamaktan temizler. (231) Aritma çalışmalarını iki nokta üzerinde topladılar: İlâhî adalet ve ilâhî birlik. K a d e r i y e'nin fikirlerini ele alarak insanın hareketlerinde sonsuz bir hürriyete sahip olduğunu, bu hareketlerin yaratıcısı olduğunu, aksi takdirde Allah'ın onu sorumlu tutması ile adaletsiz olacağını ileri sürdüler. Halbuki zorunlu olarak Allah âdildir. Adil olan Allah iyilere mükâfat, kötülere ceza vermelidir. Mutezililer için, aklın ölçü olduğu mutlak bir iyi ve bir de kötü vardır.

İlahî birlik konusuna gelince Allah'ın insan suret ve siretinde temsilini ve sıfatlarını reddettiler. Allah'a bölünmez ve değişmez birliği içinde birtakım sıfatlar tanıyarak imân etmek mümkün mü? Bu konuda e h l - i s ü n n e t ile münakaşalar kamu görüşünü heyecana sürükleyerek tehlikeli bir durum aldı. E h l - i s ü n n e t e göre: Allah'ın kelâmı ezeli bir sıfattır ve vahiy ezelden beri vardı. Bu nedenle *Kur'an* yaratılmamıştır. Mutezililere göre ise Hz.Peygamber tarafından işitilen ses yaratılan bir sestir, dolayısıyla *Kur'an* yaratılmıştır. Bütün esas bu olmayan mutezile doktrininin görünümü şiddetli münakaşalara mahal verdi. Ve mutezileciler akılcı olmalarına rağmen ne liberal ne musamahakar idiler. Çünkü onlar yalnız geçerli olduğuna inandıkları katı formüllerle, din ve akli ahenk içinde tutmak istiyorlardı. Onlardan birine göre "mutezili olmayan bir kimse gerçek inanan bir kimse de değildir."

Mutezililer, üç Abbasi halifesinin desteğini gördüler. Bunların başında, *Kur'an*'ın yaratıldığını açıktan açığa kabul eden ve tabiyesine zorla kabul ettiren Me'mun yer alır. Özellikle kelamcılar ve hâkimler arasında bu doktrini kabul etmeyenler kamu görevinden uzaklaştırıldılar. Kendinden sonra tahta geçen Mutasım ve Vâsık bu cezaya hapsi,

eziyet hattâ öldürme cezasını ilave ettiler. Fakat 847 de **Halife Mutevekkil** tekrar ehl-i sünnet anlayışına geri döndü.

(232) **Mutezililiğin** ilk Abbasiler zamanında böyle önem kazanması pek bilinmiyor. Öte yandan birçok **mut ezilî** kelamcılarının **mevalilerin** içinden geldiği kesindir. Burada aydınlığa kavuşturulacak noktalar vardır. Aynı şekilde bir devlet enkizisyonu (Mihna) ile başlayan eziyetlerin tarihçesi de karanlıktır. Bu **mut ezilecilerin** gösterdiği toleranssızlık ile ilgili görülmelidir. Eğer bir takım fıkıh imamı boyun eğdiyse de (önemli hallerde gizleme mubah görüldü), diğer bir kısmı ve bunlar arasında dört mezhep imamlarından **Ahmed İbn Hanbel** reddettiler.

Şiddetle takip edilen **mut eziliğin** 847 yılından sonra artık hiç taraftarı kalmadı. X. yüzyılda önce **mut ezilî** olan **el-Eşari** (öl. 955) ehl-i sünnet anlayışına daha sonra talebelerinin tesbit edeceği uzlaştırmacı çareler getirdi. Ve bu şekilde **eşarilik** ortodoks kelâm okulu oldu. İçinde bu defa zayıflamış olarak akıl ve yaratılış ile yaratılmayı (Création, Incréation) arasında bir vasat yer aldı.

Bu dinsel münakaşalar, görüldüğü gibi bazen (özellikle **şii**lik ve **haricilik** gibi gerçek partiler üzerine dayanabildiği zaman) derin politik sonuçlar verdi.

C. EHL-İ SÜNNETİN ŞEKİL ALIŞI

Bazı noktalar üzerinde değişik olmasına rağmen, müslümanlara sağlam dinî temeller vermek için **ehl-i sünnet** doktrininin “tedvini” zorunluğu anlaşılır. Bugün bile sünni İslâm Dünyasında tanınan dört mezhebin hedefi bu oldu.

(233) Hem dinî hem hukûkî olan bu mezhepler Kur’an’ın yalnız başına İslâm Dünyasına legal bir düzen vermeyişinden doğmuştur. Fetihlerin ilk yıllarında ve aşağı-yukarı **Emevi** halifeliğinin sonuna kadar halifeden eyalet valisine dek herkes ortaya konulan sorulara cevabı önce Peygamber’e başvurarak veya sahabiye sorarak ya da örf hukukunda arayarak buluyordu. Daha sonra *Kur’an* ve **sünnet** kâfi gelmediğinde başka kaynaklara başvurmak zorunda kalındı. Fakat ayrılıklar o hadde vardı ki dinî ve dünyevî lider olan Abbasi halifeleri din ve devletin birliğinin tek şekil altında resmen başarıya ulaşması için müdahalede bulundular. Bu fikrin Bizans ve Fars kaynaklı olup olmadığı sorulabilir. Dış etkiler sorusu da henüz tam bir cevap bulmamıştır.

Bundan böyle Fıkıh, Medine’de kadı olan **Malik İbn Enes** (öl.795) in mezhebi, ana kaynak olarak önce *Kur’an*’ı sonra s ü n n e t i ve en sonda Medine’nin m a h a l l i h u k u k u n u alır. Fakat o, s ü n n e t i n, halkın yararı (istislah) ile çarpıştığı zaman yumuşatılabileceğini kabul eder. Sonra bir mesele hakkında Medineli müctehitlerin i c m a s ı n d a ifadesini bulan şahsî gayret (i c t i h a t) ve şahsî fikre (r e y) baş-vurur.

Aynı çağda başka mezhepler de doğarlar: Nazariyateci İran kay-naklı **Ebu Hanife** (öl.767) olan Kûfe ekolü **Evzâ’i** tarafından Şam’da ileri sürülen fikirleri ele alır. Bu ekol kıyas prensipleine uygun olan r e y (serbest fikir)i getirdi. Ama buna i s t i h s a n yani şahsî değerlendirmeyi de ilave etti. Bu, duruma uyarak, en iyi çareyi seçme işidir. Ebn (234) **Hanife** s ü n n e t i ikinci plâna attı. Çünkü hadislerin doğruluğundan şüphelendi. Fakat i c m a ’yı Medineli müctehitlere münhasır etmeksiz-in kabul etti.

Şafii (öl.820)nin mezhebi, ashab-ı hadise sıkıca bağlanır. Şafii’nin gagesi fıkıh âlimleri arasında görüş ayrılıklarını azaltacak bir metod saptamak ve bir doktrin birliği sağlamaktır. Önce müctehitlerin bir mesele üzerinde yine belli bir çağda icmada bulunmaları prensibi üzerinde ısrarla durdu. Bu fıkıh âlimlerinin yanılmazlığını ifade eder; r e y’i, M a l i k î l e r i n istislahını ve hanefilerin i s t i h s a n ı n ı reddeder. İslâm hukukunun temelleri olarak sırasıyle *Kur’an*, s ü n n e t, i c m a ve k ı y â s ı tanır.

Dördüncü mezhebin kurucusu Şafii’nin talebesi, bir Bağdadi olan **Ahmed İbn Hanbel** (öl.855) dir. **H.Laoust** onun üzerine bir takım araştırmalar hasretti: Ahmed İbn Hanbel her bidatın düşmanıdır. Hadis taraftarlarının topluluğuna katıldı. Kur’an’a ve Peygamber’in öğretisine en uygun olan düşünce yolunu serbestçe seçmek istedi. Hadîscilerin katı bir şekil alan doktrinini belirledi. Kur’an, Allah’ın yaratılmamış kelâmıdır; imân bütün inanç, niyet, amel ve sünnete bağlılığı içine alır. Politikada, uygun sıra ve ilk dört halifenin üstünlüğü kendi kronolojik sıralarına uygun düşer. Bütün ashaba ve bunlar içinde **Muaviye**’ye hürmet edilir. **İbn Hanbel** mezheplere karşı çok sert bir tavır alır. Fakat bir müslümanı cemaatten taretmek ancak hadis otoritesi ile mümkündür. **Haricîleri**, **kaderiyeyi**, **mutezilîleri** ve İranlıların Araplara üstünlüğünü savunan ş u u b i y e taraftarlarını reddeder. **Hanbelilik** XVIII. yüzyılda Arabistan’da **Vahhabilik** adı altında büyük bir kuvvet kazandı.

Hanbelîlikten çıkan zahirîlik daha da katıdır. Çünkü ichtihadı asla kabul etmez ve ancak *Kur'an* ve Hz.Peygamber'in sahabisi ile sınırlı sünneti kabul eder.

(235) Bu dört mezhep İslâm Dünyasında yayıldılar. Bilinmesi gereken bir şey de belli bir mezhebin neden belli bir bölgede yayıldığıdır. Hanefîlik Türk ülkelerinde, Abbasi halifeleri tarafından bir ara kabul edilen şafiîlik Mısır ve Hicaz'da, malikîlik Kuzey Afrika'da ve İspanya'da, hanbelîlik Suriye ve Irak'da yaygındır. Bunu izah etmek için bu bölgelerde oturan halkların her birinin özel karakter çizgilerini veya herhangi bir gayretkeşin derin tesirini ya da idarelerinin az-çok sertliği dolayısıyla eyalet valilerinin bir seçim yapmasını göstermek mi lâzımdır? Bu soruya henüz cevap verilememiştir. Bu mezhepler İslâm hukuku anlayışı üzerinde doğrudan doğruya yankılar yaptılar. Bu da yalnız hukukî prensipleri değil dinî ve sosyal hayatı ve hattâ entellektüel hayatı içine aldı.

Bu dogmatik düşünce hareketlerinden, Arapların ve onlarla birlikte Arap olmayanların, bilhassa İranlıların İslamı bir heyecan kaynağı olarak aldıkları ve buna kendi kanaatleri içinde ayrıca Yunan felsefesi, Hristiyanlık ve mazdekilikten gördükleri tesir ile derinlik vermek istedikleri ortaya çıkmaktadır. Hepsi, siyasî davranışlarında bile, nihayet *Kur'an*'dan ve sünnetten çıkan deliller aramaya çalıştılar. Hattâ haricîler ve şiîler de bu yolda gittiler.

Bu teolojik ve dogmatik münakaşalar yeni müslüman olanlara kendi entellektüel, filozofik ve hattâ dinî mirasları ile İslâm toplumuna girmelerine müsaade etti. Bu durum İslamda mezheplerin, tarikatların çokluğu ve çeşitliliğini açıklayabilir. Bu dinî tolerans, fethedilen ülkelerin halkının İslamı kucaklaması veya kendi dinlerinde kalmaları ölçüsünde fetihleri hızlandırdı. Mevalînin dogmatik düşüncelerde önemli rolü olduğu görünüyor. Kuzey Arapları ile Güney Araplarının da esas dinden çok, onun, politik, ekonomik ve sosyal hayattaki açıklamaları üzerinde çeşitli anlayışları olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM: HÜKÜMET VE İDARE

(236)

Görüldüğü gibi. Hz. Muhammed kendinden sonra yerine hiç bir kimseyi tayin etmemiştir. Öte yandan Peygamber'in ölümünde İslâm topluluğu gerçek anlamda bir devlet teşkil etmiyordu. Araplara, başta bir şefi, idare ve nizamları ile gerçek bir devlet kurmanın zaruretlerini anlatmak için fetihler lazım geldi. *Kur'an*'dan ve daha sonra sünnetten faydalı olacak her şey çıkarıldı. Ne var ki bütün sorunlar çözülmedi. Başta Hz. Muhammed'in yerini almak meselesi ile birçok noktalarda görüşler birbirinden ayrıldı. Yerine göre polemik veya kavga bazen dinî olmaktan çok siyasî, bazen de dinî bir yön aldı. Fakat *Kur'an*'a müracaat, rakipler tarafından öne sürülen esas delil oldu. Büyük ayrılıkların, haricilik, şifilik, her şeyden önce dinî temelleri vardır. Politik nedenlerle politika sahasına götürülmüşlerdir. Emevilerle Abbasiler arasındaki muhalefet, kaynağında politik ve sosyaldır. Ama Abbasiler iktidar arzularını zarurî olan bir dinî taç ile çevirmelerini bildiler. Bu olaylar İslâmın tabiatına ve bizzat Peygamber tarafından verilen hükûmet vasfına bağlıdır: Bu bir teokratik devlet doğurdu. Müslüman devleti son şekillerini alıncaya kadar da böyle kaldı.

Bununla beraber bu devlet daima aynı şekilleri taşımadı. Başkanları her zaman, birbirinin aynı olan prensiplere itaat etmediler. Ebu Bekir ve Ömer'in hilafeti Emevilerinkinden, bunlarınkı Abbasilerden farklıdır. Fatimilerin ki daha başkadır.

Böylece iki büyük sorun çıkıyor: Biri müslüman devlet anlayışının evrimi ve diğeri halifelüğün evrimi. Bu iki sorun birbiriyle çok sıkı ilişkili olduğundan müşterek tetkik etmek mümkündür. (237)

A- HALİFELİK

1- TEORİ VE DOKTRİNLER

"İslâmda otorite ile iktidar arasında geleneksel ayırım çok azdır. Tipik müslüman sitesinde, otorite prensibi ve ondan doğan iktidar,

halife veya büyük imamın şahıslarında geleneksel olarak temsil edilmiştir.” Bu otorite *Kur'an*’ın şu iki ayetinde vardır: “Ey inananlar! Allah’a itâat edin. Peygamber’e ve sizden buyruk sahibi olanlara itâat edin...” (*Kur'an* IV,59) ve “Peygamber’e itâat eden Allah’a itâat eder.” (*Kur'an* IV,80). Mesele bu otoritenin hangi yollarla elde edildiğini bilmektir. Müslüman devlet geliştikçe politik ve dini akımlar çoğaldıkça, halifelik ve halifeliğe hak kazanma hakkında anlayışlar gelişti.

Bağdadi (öl. 1037) tarafından tesbit edilen sünni doktrine göre cemaatin başma, ibadeti idare etmek, şeriatın hükümlerini uygulamak, ordulara komuta etmek, yoksulları evlendirmek ve müslümanlar arasında ganimetleri dağıtmak için, bir halife veya imam lâzımdır. İmam **Kureyş kabilesinden** olmalı ve bir takım sıfatları kendinde toplamalıdır: Şerefli, sağlam kafalı, icihat gücü olan ve görevini yapmaya yeterli olan bir kimse olacaktır. Hiç bir zaman ehl-i sünnet, imamın mükemmel ve yanılmaz olmasını şart koşmamıştır.

(238) Şiîlikte, **H.z.Peygamber**’in, görevi imamlık ile devam eder. İmam olan vahiy hariç bütün peygamberlik imtiyazlarına sahiptir. O hiç bir zaman yanılmaz. İnsanlarla Tanrı arasında aracı ve şeriatın teslim edildiği kimsedir (şeriatın bekçisi ve açıklayıcısıdır; *Kur'an* ve sünnet bütün özel durumları öngörmediği için). Her ne kadar on-imam ve Fatimîlerin imamlık götüşünde **H.z.Peygamber**’in imama üstünlüğü açık ise de aksine imamî şiîlikte imam **Peygamber**’e tercih edilmiştir. Bu yönelim şiîliğin ayrılan kollarında daha da belirlenecektir.

Şiî doktrinde imam **Ali**’dir. **H.z.Peygamber**’in bildiklerinin vârisi ve onun kendinden sonra yerine seçtiği kimsedir. Yalnız O emir ül-müminîn ünvanına hak kazanır. Onun çocukları haklıdır. ve yanılmazlık onlardan intikâl etmiştir.

Haricîlere gelince, bunlar **Muaviye** ile **Ali** arasındaki **Ezruh**’daki hakem kararını kabul etmediler. Onlar, müslüman cemaatinin başkanının içlerinden en lâıyk olanının seçilmesini ileri sürerler. Hiç bir aile ve sosyal sınıf imtiyazı yoktur. Herkes halife olabilir. Yeter ki en lâıykı olsun. En lâıyk olan da, gönderildiği şekliyle, dinî nizamla tamamen itaat edendir. **Haricîler** aynı şekilde büyük günah işleyen bir halifeye karşı isyan etmeyi beyan ederler.

Bu teori ve doktrinler, politik ya da dinî grup reislerinin iktidarı almaları için haklı olmalarına delil olarak kullanıldı. Bunlar halife-

li ğ i anlamak konusunda ilk h a l i f e l e r d e n Fatimîlere, daha sonra Osmanlılara kadar değışik anlayışlara tekâbül eder.

2- TARİHİ EVRİM

İlk iki halife, Ebu Bekir ve Ömer herkes tarafından halife olarak tanındı (hattâ hariciler tarafından). Çünkü Ebu Bekir ölümünden önce Hz.Peygamber tarafından cemaat reisi sıfatı ile yapılan bir hizmet olan cemaate namaz kıldirmaya memur edildi. Ve yine Ebu Bekir ve Ömer'in seçimi ashab tarafından çoğunlukla yapıldı. Bütün müslümanlar buna katıldılar. Nihayet her ikisi de Medine'deki havayı yaşatmaya devam ettiler.

Osman'dan bilhassa Ali ve Muaviye'den sonra, haricîlik is- (239)
tisna, kanaatler gelişir, Osman ve Ali s ü n n î l e r ve hariciler tarafından h u l e f a - i r a ş i d û n arasında sayılır. İktidarın Emevilerin eline geçişi şüphesiz yalnız ş i î l e r l e s ü n n î l e r arasında kopma ile kalmamış s ü n n î l e r arasında da ayrılıklar olmuştur Çünkü Abbasiler bu meşruluk adına, Emeviler eline geçmiş olan iktidarı kendi ellerine aldılar.

E.Tyan'a göre "Emeviler, h a l i f e l i ğ e müslüman olmaktan ziyade, İslâm öncesi kuvvetli bir durumu olan bir ailenin üyeleri olmak sıfatıyla geldiler. Bu bir nevi Hz.Muhammed'in iktidardan ayrılışından sonra Mekkeli nüfuz sahibi kimselerin misliyle mukabesidir." Yine burada kabile şefinin, s e y y i d'in rolünün devamını ve bunun ötesinde Muaviye'nin halife olarak kabul edilmesinde etkisi büyük olan bedevî kabilelerini göz önüne almak gerekir.

Fetihler ve İslâm topraklarının gelişmesi nedeniyle Emevi halifelerinin temel endişesi ne din ne şeriattır. Fakat yalnız siyasî idare idi. Bu noktadan "onlar İslâmî kanunlara mağlupların siyaset adamlarıyla hükûmet prensiplerini, özetle adapte etmek ile iktifa ettiler". Bununla beraber bu adapte işi L.Gardet'nin ifade ettiğinden daha büyük ölçüde olmuştur. Çünkü her ne kadar bu düşünce Emevi sülalesinin başları için anlaşılabilir ise de Abdülmelik ve Velid'den sonra hiç de böyle değildir. Yine anlaşılması güç olabilecek bir şey varsa eğer Emeviler zamanında bir ön çalışma yoksa Abbasiler zamanında hukuk görüşleri ortaya atan okulların nasıl meydana çıktığıdır.

Şüphesiz Emeviler halifeliği, hattâ bazen dinî meşguliyetlerden uzak (240)
lâdini bir karakterde organize ettiler: Halifelik teorisine göre tabiatıyla Arap ve Kureyşli bir ailenin mülkü ve eski Arap aristokrasisinin rızası

ve otoritesiyle bu iktidarı icra ederler. L.Gardet ile birlikte “Emevi sülalesi İslamın değerlerinin zaferinden çok, Arap ırkının kuvvetinin başarısı olmuştur” demek doğrudur.

Fakat Emevi halifeliği Bizans ve İranlı yeni çevrelerle ilişki halinde idi. Bu çevrelerde devlet anlayışı, halkın gücü ve idari organizasyon çok gelişmiş idi. İki olay bu ilişkilerin önemini belirler: Biri Emevi halifeliğinin ilk döneminde Bizanslı ve İranlı memurların kullanılması; bu memurlar organize edilmiş bir iktidara ve bu itibarla dengeli idareye almışlardı. Diğeri, babadan oğula geçen ve sülalede kalan iktidar sisteminin yerleşmesi. Muaviye tarafından açılan, bu babadan oğula h a l i f e l i ğ i n intikali esasta bir Bizans tesiri olmaktan çok bir zaruret olarak izah edilir. Ali taraftarlarının isteklerine karşı koymak, Emevi ailesi içinde iktidarın devamını korumak, halifenin otoritesini tehlikeye düşürecek ve dengeyi bozacak her türlü itiraz ve isyanı (harcîlerin oldu ğ u gibi) bertaraf ederek yakınların tasdikini alarak iktidarı meşrulaştırmak anlayışı hâkimdir. Uzun müddet Suriye valisi olan Muaviye Bizans sülalesi geleneklerinden ne ölçüde etkilenmemiştir? Ya da en azından bu geleneklerin taraftarı olan memurların etkisine maruz halmamıştır? Meseleye açıklık kazandırmak, delil yetersizliğinden dolayı zordur. Fakat herhalde öyle görünüyor ki İbn Sarcûn gibi bir şahsiyet görevleri dolayısıyla h a l i f e l i k üzerinde büyük etkisi olmuştur.

İşaret edilmesi gerekir ki hiçbir zaman iktidarın miras yoluyla geçmesi meşru bir yol olarak kabul edilmedi. Eğer her ne kadar uygulamada miras yoluyla intikal bir gelenek olduysa da gerçekte tek resmi tayin, serbest seçimde veya b i â t ve tavsiyededir.

- (241) Abbasiler, Kureyş kabilesine (daha çok Hz.Peygamber ailesine) ait olan miras yoluyla geçen iktidar geleneğine sınıksız sarıldılar ki Ali taraftarlarının muhtemel iddialarını durdurmak gerekiyordu. Sonunda İran gelenekleri ve İran'ın “doğu” krallık geleneğinin etkisi altında kaldılar.

Dinastinin ilk yüzyılında, h a l i f e cemaatin dünyevî ve uhrevî reisiydi. Daha sonra, istisnalar bir yana, “kullarından uzaklaşmış, dinî görevlere ilahî bir tayinle hasrolmuş, uzun bir hükümdar silsilesiyle meşruluğu tanınmış, şahsını aşağı halk tabakasıyla kötü bir temastan korumak ve yine kullarına karşı iki Cihanın Hakimi tarafından gönderilmiş olarak empoze etmektedir.” Böyle bir anlayış onu bütün maddî meşguliyetlerden uzak bir şahıs (0, yalnız e m i r ü l - m ü m i n i n değil aynı zamanda z i l l u l l a h - ı f i l ' a r z d ır) yaparak devletin idari

ve siyasi yükünü bir vekile yüklemeyi getiriyor. Hiç bir mânevi iktidarı olmayan v e z i r ve daha sonra s u l t a n, askerî ve siyasi işlerde halifenin iktidarının gerçek kaynağı olur.

G.E. von Grunebaum'un yazdığına göre Fars geleneğine dayanarak iktidarın miras yolu ile geçmesi prensibi kuvvetlenerek, beş asır boyunca, Hz.Peygamber'in akrabaları olan Abbasileri iktidardan uzaklaştırmak için hiçbir girişim olmadı. Bu fikir kısmen doğrudur. Maamafih Abbasi halifeliğini devirmek için Fatimiler tarafından birkaç teşebbüs olduğuna dikkati çekelim. Öte yandan b ü y i v e z i r l e r ve Selçuklu sultanları -birinciler şif, ikinciler Arap olmayan ve müslüman olduklarından- iktidarı icra etmekte kendilerini rahatsız etmeyen bir h a l i f e sülalesini ortadan kaldırmayı veya yerlerine başkalarını bırakmayı hedef almadılar. Aksine bu sülaleye bir suikast, müslümanların muhalefitini doğuracaktı. H a l i f e n i n meşru olarak tanınması, onun ardından v e z i r ve s u l t a n ı n da meşruluğunu getiriyordu. Bu durum Mısır'ın 1517'de Osmanlılar tarafından fethine kadar süregeldi. (242)

·3- HALİFENİN TAYİNİ

Bilindiği gibi h a l i f e l i ğ i n miras yoluyla intikali resmi bir doktrin olarak kesinleşmedi. Olayların gelişimiyle evrime uğradı. Hz.Muhammed'in ölümünde, O'nun yerine bir kimsenin atanması, Arap kabilelerinin geleneği üzerine yapıldı. Şu şekilde ki, seçim, nüfuzu en yüksek olan bir kişinin üzerinde birleşti. Bu seçim yetkili bir grup insan tarafından saptanarak, umumî efkâr tarafından tasdik edildi. Ömer, Osman, Ali için de aynı şekilde oldu. Yine Arap kabilelerinin geleneğine uygun olan bu seçim prensibi - i m a m ı cemaate bağlıyacak olan bir sadakat yeminiyle, b a y 'a veya m u b a y a 'a ile, kuvvetlendirildi.

Emevilerin iktidara gelişi ve bilhassa Muaviye tarafından iktidarın miras yoluyla geçmesi bu atama işini değiştirdi. Müslüman hukukçuların çalışması, yeni verileri Kur'an sistemi içersine oturtmaktı. Muaviye oğlunu kendinden sonra h a l i f e olarak belirtmek istediği vakit bu seçimi tasdik eden imparatorluğun büyük kişilerini bir araya topladı. B a y 'a halifenin tayini ve onun otoritesine boyun eğmeyi ifadeden ibaretti. Bu tayin sistemi Abdülmelik'in iktidara gelişine kadar kullanılmıştı. Onunla halifenin otoritesi oldukça kuvvetlendirildi ve halife bizzat kendisi vasiyet tanzim ederek halefini belirledi. Artık b a y 'a, kararı saygı ifadesiyle resmen tasdik etmek için yapıldı. Eski hali kalmadığı halde b a y 'a zorunlu bir müessese olarak durdu. Zamanla uydurma bir şey oldu.

(243) Fakihler geniş izahlara mahal veren bir doktrin tesbit etmeye ulaşırlar: **H a l i f e l i ğ i** ifa eden kimse bizzat kendinden sonra gelen kimseyi seçerken istenen iktidar şartlarının varolduğuna hükmeder. Bu seçim işi, makul kabul edilmiştir. Gerçekten **h a l i f e** cemaatten hükûmet için geniş selahiyet ve onun menfaatlerini eline aldığı gibi bu iktidarı kendinden sonra gelen kimseye de devretmeye ehliyetlidir (meselâ, **Ebu Bekir'in Ömer'i** tayini gibi). Daha sonra halifenin seçimi nüfuzlu kimseler ve ulema tarafından biat edilerek tasdik görür. Bu şekilde hem miras hem cemaatin danışıklığı yolu saygı görmüş olur.

Fakat Ifrikiya'daki Fatimîler'de birkaç değişiklik vardır. Önce imamın ölümü etrafında dolaşan bir sır ortaya çıkar. **El-Kâim'in** ölümünden sonra, **el-Muiz** de aynı şekilde **el-Mansur'un** ölümü sırasında böyle davrandı. Öte yandan işbaşına geçecek **h a l i f e n i n** tayini bir müddet gizli tutuldu. Bu gizliliğin nedenini karışıklıkların çıkmamasını önlemekte görmelidir (özellikle **tam Ebu Yezid'in** isyanının ortasında ölen **el-Kaim'in** durumu gibi). Burada belki de **Ali** taraftarlarınının devam eden gizlilik döneminin hâlâ yaşaması düşünülebilir. Aynı şekilde selefinin yerine oturmak da sırlarla doludur: **Mehdi** öldüğü zaman yerine tayin edilen **el Kâim**, **Cevzar'a** ancak kendi hüccetini tayin etmeden babasının gömülmesi işine girişemeyeceğini söyler: “Ey **Cevzar**, hüccete kendisi için bir hüccet tayin etmeden imamı toprağa vermek doğru değildir. O halde bana hüccetimi belli etmeden böyle hareket etmeme izin verilmez. Sana sırrımı teslim etmek için, her şahsın dışında tutarak, onu seçiyorum” ve **Cevzar** ilave eder: “**el-Mansur** billah hakkında sırrı korudum ve yedi yıl boyunca kimse benden onun hakkında en küçük bir sırrı öğrenmedi”. Yine burada kökleri gizlilik döneminde bulunan bir istikrar arzusu vardır. Fakat bu usul **el-Muiz'den** itibaren artık uygulanmamıştı. Çünkü **Fatimî** halifesi sağlam bir şekilde yerleşmiş idi.

4- HALİFENİN GÖREVLERİ

(244) **Maverdi** (öl.1058) *el-Ahkam us-sultaniye* adlı kitabında **h a l i f e l i k** görevinin temellerinin neler olduğunu yazdı: Halifenin baş görevi dinin savunulması ve dünya işlerinin yürütülmesidir. Halifeyi tayin etmek, ona itaatla görevli İslâm cemaatinin bir görevidir. Seçimi **Kureyş ailesi** içinden olan biri ancak inam olabilir. **H a l i f e n i n** görevleri şunlardır: 1)İslâmı aslına sadık olarak korumak. Halife **b i a t** sahiplerine hatalarını göstermelidir. 2- Cemaatı içinde adaleti icra etmek ve hükümlerin ifa edilmesini gözetlemek. 3- **D a r u l - İ s l â m 'ın** hudutlarını korumak ve her müslümanın hayatına ve malına saygıyı sağlamak. 4- Ş e r i a t

kanunlarına karşı gelenleri cezalandırmak. 5- Düşmanın hücumlarına engel olmak için sınırlara gerekli olan kuvvetleri yerleştirmek. 6- İslâmiyetin tavsiyelerini reddeden kâfirlere karşı vergi verinceye veya müslüman oluncaya kadar savaşmak. 7- Kur'an'daki tekliflere göre vergileri aldirtmak. 8- Kamu giderlerini ayarlamak. 9- Kamu görevlerine, namuslu ve yetenekli kimseleri görevlendirmek. 10- İdareyi ve bütün devlet işlerini şahsî denetimi altında tutmak.

Bu sayılan halifenin görevleri -ki bazıları itibara alınmadı- hukukî bir iktidarın eksikliğini gösterir: Kanunlar Kur'an'dan sünnet icma ve kıyastan çıkarılır. Halife şeriatı tevil edemez ayrıca prensip olarak o da şeriat a tabidir. Ne var ki görevinin yüksek niteliği dolayısıyla ve Abbasiler devrinde artık "Pe y g a m b e r'in h a l i f e s i" değil "Alla h'ın h a l i f e s i" olması hükümet işlerinde onun kararını tanımak ve ona başvurmak alışkanlığını verdi.

Yine belirtmek gerekir ki **Maverdi** bir Kur'an prensibi olmasına (245) rağmen **meşveret** (şura) prensibini halifenin görevleri arasında saymamaktadır. Bu, müslüman olmaktan ziyade eski Arap kabile geleneklerinin hatırası, daha sonra s a h a b i y e başvurma işi, halifeliğin mutlak gücünün yavaş yavaş gelişmesi karşısında dayanamadı. İslâm'ın ilk çağlarında yazılan kitaplarda **meşveret** prensibi kabul edildiği halde X.yüzyıldan itibaren bu kitaplarda h a l i f e y e, mutlak itaat öğretilir.

Nihayet halife bu haliyle "iyiyi emreder, kötüden sakındırır" (Kur'an III, 106). Bu sorumluluğu yüzyıllar boyunca özellikle X.ve XI. yüzyıllardan itibaren önemi artan görevliler aracılığıyla yerine getirir: Polis başkanı (s a h i b e l -ş u r t a) ve h i s b a ile görevli memur m u h t e s i b yani pazarların ve ticarî alış-verişin denetimi, bunun yanında Kur'an hükümlerine karşı her tucavüzün bastırılması görevleri vardır.

B- HÜKÜMET ARAÇLARI

İlk müslüman fetih dalgalarının ertesinde halifenin Şam'dan imparatorluğun bütün işlerini yürütemeyeceği ayan-beyan oldu. Emeviler, başkentte doğrudan doğruya halifeye bağlı bir merkezî yönetim kurdular. Elinde bütün sivil iktidarı toplayan, daha sonra Abbasiler devrinde görüldüğü gibi bir vezir yoktu. Ama, Bizans sefleri örnek alınarak, halife, çeşitli şehirlerde kendisini temsil edecek v a l i l e r tayin etti. Yalnız mali ve hukukî işlerde iktidarı eksikti.

(246) İlk Abbasi halifeleri ve ilk zamanlarında Fatimiler hükümet sistemlerini Emevilerden aldılar. Daha sonra halifelerin sadece ruhanî bir role sıkışmaları ile iktidarın esasî vezirin eline geçmişti ki bunun da otoritesi gittikçe ferdileşmeye meylediyordu. Fakat iktidar ile çeşitli şekilde sarmaş-dolaş olmaları hukukî imtiyazları çığniyordu.

1- İDARENİN YÜKSEK GÖREVLİLERİ

Emevî halifesi zamanında, halifenin yanı başında, sivil iktidarın başkanlığı yerini alan bir vezir yoktur. Şam'ın yüksek görevlileri ordu ve maliye işleriyle görevlendirilmişlerdi. Halife devlet işleri üzerine el koymuştur. İlk üç halife devrinde birçok yüksek görevli Hristiyan idi. Vilayetlerde halife bir vali ile temsil edilmiştir. Her ne kadar ilk başta onlar arasında birkaç Hristiyan vardı ise (özellikle Suriye) yerleri kısa zamanda müslümanlar tarafından dolduruldu. Bir Ziyad İbn Eblhi veya bir Haccac'ın Irak'ta önemli rolü olduğu görülmüştür. Öte yandan âşîler ya da haricîler tarafından çıkarılan isyanlar bir yana, valiler, fethedilen vilayetlerden bütün maddî avantajlara ulaşabilen Arap ordusunun desteğini görebiliyorlardı.

Merkez ve taşra yönetiminin daha aşağı seviyesindeki yöneticiler ise Abdulmelik'in halife olmasına kadar bilhassa Bizans ve İranlılar arasından toplandı. Daha sonra, Araplaşma kuvvetlendi fakat müslüman olmayan birçok memur yönetiminin görevlileri olarak kaldılar. Selahiyetleri tahdid edilmiş vezirler (vizara tanfiz) belli başlı hizmetleri (divan) yürütüyordu.

(247) İlk Abbasilerin halifeliği İfrikiya Fatimileri ve İspanya Emevilerinin emirleri ve ilk halifeler devirlerinde idare sistemi kaba taslak son Emeviler üzerine bakılarak taklid edildi. Hiçbir zaman bütün selahiyetleri alan bir şahsiyet (vezir ya da hâcib) görülüyor. Fakat yalnız belli başlı idare servislerinin şefi olan vezirler vardı. Bununla beraber, İspanya'da halife ile vezirler arasındaki aracılık içlerinden bir vezir, hâcib, tarafından yapıldı ki protokolde önde gelme hakkı vardı. Maamafih çok kere bu hâciblik görevi işgal edilmedi.

Daha sonra, bütün müslüman topraklarında, ya çok genç veya yeteneksiz halifelerin iktidarlarnın zayıflığından, ya da bazı halifelerin önce idarî sonra politik otoritelerini, tayin ettikleri birine devretmelerinde vezir veya hâcib büyük rol oynadılar. Halife tarafından önce idarî

sonra siyasî yük alan vezirler mutlak iktidarı temin ettiler (vizara t a v f i z).

Her Abbasi vilayeti başkentteki özel divanı aracılığıyla idare ediliyordu. 900 yılına doğru, bu divanları merkezi büroda (d i v a n e l - d â r) Doğu, Batı, Orta ve Güney Irak olmak üzere üç bölge ile birlikte bir araya toplandı. Hükûmet emirlerini, harp, malî giderler, posta, halifeye gönderilen dileklerin tanzimi ile uğraşan halife kabinesinin resmi yazı bürosu gibi d i v a n l a r a bildirirdi.

Maverdi'ye göre, X. yüzyıldan itibaren, taşra v a l i l e r i kendi toprakları üzerinde sivil ve askerî iktidarlara sahip oldular. Ayrıca (önceki devirlerin aksine) birtakım vergiler alınmasını sağladılar. Bu durum, Mısır da Tulunilerde halifelîğe bağlı doğu bölgelerindeki valilerin bağımsızlık emri vâkilerini kolaylaştırdı. Ve mahallî sülaleler kurulması yolunu açtı.

İdarenin merkezleşmesi fenomeni XI. yüzyılda Fatimîlerde ortaya çıkar. Bundan önce, doğrusu, Kuzey Afrika'da Zirîler geniş bir muhtariyetten yararlanıyorlardı. Doğuda Fatimî toprakları bir muhtariyete ve bölge valilerinin bağımsızlığına yarıyacak dereceye, Suriye şehirlerinde olduğu gibi, mahalli isyanlar hariç hiçbir zaman yeterli ölçüde ulaşmadı. Aynı şekilde İspanya, bölgesel dinastilerin çıkışını görmek için ancak h a l i f e l i ğ i n dağılmasını beklemek gerekti.

Maliye ve hazine (b e y t e l - m â l, İspanya'da: h ı z a n a t e l - m â l) (248) anahatlarıyla bilinirler. Arzu edilir ki bu bölüm daha geniş olarak araştırılsın. Şimdilik en iyi açıklama E. Levi Provençal'ın İspanya üzerine bir etüdü ile C. Cahen'in *Encyclopedie de l'Islam*'daki (b a y t e l - m â l) maddesidir.

2- HUKUKİ TEŞKİLÂT

Kur'an'dan ahkam çıkaran hukuk mezheplerinin ortaya çıkarılmasından önce, Emevi halifeleri tarafından bir hukuk örgütü yürürlüğe konmuştu. Çünkü Hz. Muhammed sağlığında adalet sahasında bir hakem olarak kalmayı istedi. Yine bu sahada, *Kur'an*'dan kanun çıkarma bir takım ihtar ve yasaklara munhasır kalarak daha çok legal kaideler olmaktan çok bir ahlâkî kaideler şeklindedir.

J. Schacht'a göre Emevi halifeleri veya onların valileri müslüman h â k i m l e r i veya k a d ı l a r ı tayin etmek için insiyatiflerini kullandılar. Müslüman kadı eski Arap hakemin B i z a n s m a-

j i s t r a l a r ı v e b e l k i S a s a n î h â k i m l e r i n i n s ı f a t l a r ı n ı t e v a r ü s e t t i . H a l i f e y a d a o n u n v a l i l e r i t a r a f ı n d a n a t a n a n b u k a d ı l a r o n l a r ı n h u k u k i ş l e r i n i n s e k r e t e r l e r i y d i . İ l k m ü s l ü m a n k a d ı l a r ı K u r ’ a n h ü k ü m l e r i n i n a z a r - ı t i b a r a a l a r a k v e ö r f v e a d e t ü z e r i n e d e d a y a n a r a k k e n d i g ö r ü ş l e r i n e (r a y) g ö r e h ü k ü m v e r i y o r l a r d ı . Y i n e J . S c h a c h t ’ a g ö r e E m e v i ç a ğ ı b o y u n c a , k a d ı n ı n t e m e l g ö r e v i n e k a s â s y a n i h a l k ı d i n i y ö n d e n a y d ı n l a t m a g ö r e v i d e e k l e n d i .

Daha sonraki çağda k a d ı n ı n g ö r e v i b e l i r l e n d i . B u g ö r e v i y ü k l e n e n l e r İ s l â m h u k u k u n u n o l u ş m a s ı n a k a t k ı d a b u l u n d u l a r . A b b a s i l e r d e v r i n d e d e k a d ı ş e r i a t ı i y i b i l e n b i r k i m s e o l a r a k b e l i r l e n d i . N o r m a l o l a r a k o n u n t a y i n i m e r k e z î h ü k ü m e t t e n g e l i r v e b i r d e f a s e ç i l d i k t e n s o n r a h ü k ü m e t i n h i ç b i r g ö r ü ş ü n ü a l m a d a n ş e r i a t ı u y g u l a m a l ı d ı r . B u a t a m a i ş i i l k A b b a s i l e r i n i d a r e y i b i r m e r k e z d e t o p l a m a l a r ı n a t a n ı k l ı k e d e r . İ l k A b b a s i l e r y i n e b i r b ü y ü k k a d ı (K â d î ’ l K u d â t) g ö r e v i k u r d u l a r . (B u ü n v a n s ü r a t l e , h a l i f e n i n b e l l i b a ş l ı d a n ı ş m a n l a r ı n d a n o l a n v e s ı f a t l a r ı d o l a y ı s ı y l e d i ğ e r k a d ı l a r ı a t a y a n y a d a a z l e d e n m e r k e z d e k i k a d ı n ı n ü n v a n ı o l d u) . B e l k i d e b u g ö r e v S a s a n î k a y n a k l ı d ı r : Z e r d ü ş t i l e r i n m o b e d a n - m o b e d ’ l e r i g i b i .

Maverdi’ye göre k a d ı n ı n g ö r e v i , “ k a v g a l a r ı h a l l e t m e k , s o r u m l u l u k l a r ı v e g ü ç s ü z , y e t i m l e r i n h a k l a r ı n ı s a h i p l e r i n e v e r m e k , e v k a f ı i d a r e e t m e k , m i r a s h ü k ü m l e r i n i i c r a e t m e k , k e s i n l e ş e n c e z a l a r ı y e r i n e g e t i r m e k , b u l u n d u ğ u b ö l g e y i , k a n u n l a r a k a r ş ı g e l e n l e r e v e k a r ı ş ı k l ı k l a r a k a r ş ı k o r u m a k , z a y ı f v e k u v v e t l i , k ü ç ü k v e b ü y ü k o l a n l a r i ç i n a y n ı a d a l e t i u y g u l a m a k ” t ı r .

Uygulamada mahalli yetkililer özellikle emniyet adalet işlerini kısmen üstlerine alırlar. K a d ı n ı n b i r k ı s ı m k a z a s e l a h i y e t i m a z a l i m h e y e t i n e b a ş k a n l ı k e d e n v e z i r v e y a v a l i t a r a f ı n d a n s o n u c a b a ğ l a n m a s ı i ç i n i c r a m a k a m n a v e r i l m i ş t i r . j S c h a c h t ’ a g ö r e b u b i r S a s a n î g e l e n e ğ i d i r . “ Ş i k a y e t l e r i n d i n l e n m e s i ” n e t e k a b ü l e d e r : M u t l a k m o n a r k ’ ı n b i r i m t i y a z ı d ı r k i b u s a y e d e h a l i f e l e r v e y a o n l a r ı n g ö r e v l e n d i r d i ğ i ö z e l g ö r e v l i l e r d a ğ a s o n r a s u l t a n l a r , h â k i m t a r a f ı n d a n r e d d e d i l e n v e y a b a ş a r ı y a u l a ş m a y a n ş i k a y e t l e r i d i n l e r l e r d i . B u ş e k i l d e d i r k i s ü r e k l i “ ş i k a y e t m a h k e m e l e r i ” k u r u l d u . B u m a h k e m e l e r ş u k o n u l a r ı y ü k l e n e b i l i r l e r d i : H a l k a k a r ş ı v a l i l e r t a r a f ı n d a n y a p ı l a n h a k s ı z l ı k v e t i r a n î ; v e r g i l e r i n u y g u l a n m a s ı n d a v e d a ğ ı l m a s ı n d a k i h a k s ı z l ı k l a r ; d e v l e t m e m u r l a r ı n ı n m â l i h a r e k e t l e r i n i n d e n e t i l m e s i ; d e v a m l ı a s k e r i n g e l i r l e r i n i n a z a l t ı l m a s ı v e y a k e s i l m e s i k o n u s u n d a b a ş v u r m a l a r ; k u v v e t y o l u y l a a l ı n a n m a l l a r ı n i a d e s i ; d i n i k u r u m l a r ı n k o n t r o l ü ; k a

dılar tarafından alınan ama uygulanmayan kararların uygulanması muhtasibin bastıramadığı hilecilerin aranılması; halkın ibadetini yapmasının kolaylaştırılması ve genel olarak anlaşmazlıkların giderilmesidir.

Bu mahkemelerin kurulması şeriatın yetersizliğini kadılar tarafından yürütülen adalet yönetiminin başarısızlığını gösteriyordu. **Maverdi'**ye göre **Mazalim** meclisleri kadılara nisbetle rütbe ve kuvvet bakımından daha yüksek idi. Daha geniş bir kaza hakkı ve daha geniş bir korkutma "göz gören haksızlıkları ve açık tecavüzleri ceza ve disiplin yoluyla bastırma" gücüne sahip idiler. Mahkeme huzuruna çağırarak için tam yetkilerini kullanıyorlardı.

Aynı çağlara doğru (X., XI. yüzyıl) kadılar ayrıca bir muhtasib'in (pazarları kontrol eden kimse) varlığına da tahammül ettiler. j.Schacht bu görevliyi, Bizans agoranomos'unun yaşayan örneği olarak kabul eder. Maalesef hisba (muhtasibin işi) ile ilgili kaynaklar XI. yüzyıldan önce hemen hemen hiç denecek kadardır. Ancak İspanya, Kuzey Afrika'da muhtasib ile ilgili belgeler değilse de çarşı-pazar polisinin birkaç nokta üzerinde toplanan hukukî istişarelerini içeren belgeler vardır.

Muhtesip'in görevi Kur'an'ın emrettiklerine halkın saygısını sağlamaktır: "İyiliğe teşvik; kötülükten çevirmektir" (Kur'an III,100). İslâm toplumunda ahlâk kaidelerinin ve doğru hareketin yürürlükte (251) olması sorumluluğunu taşır. Muhtasibin gittikçe dairesi daralarak, rak, pazarların ve alış-verişin kontrolü ve halk içinde kanunları çiğneyenler ile ilgilendi. Her ne kadar o bir tanık dinleyemez, birine yemin ettiremez ise de bir takım soruşturmalar yapabilir. Yürütme iktidarı orta bir hâkiminkinden daha fazladır.

Çok defa siyasî iktidar kadılar üzerine baskıda bulunmuştur. Bu yüzden dindar ve samimi olan kimseler bu görevi gittikçe artan hassaslıkla kabul etmişlerdir. Ayrıca, kadıların -ve adaletin- şöhreti gittikçe küçülmüştür. Müslümanın, devlet görevlisinin derecesinin düşmesi, daha geniş ölçüde, siyasî iktidarın çöküşü karşısında tavrı, XI. yüzyım sonunda herhangi bir otoriteye boyun eğme yerine otorite eksikliğini tercih etme ve bunun anarşiyle sonuçlanmasını görmeye sürükleyecektir.

3- ORDU

Ordu Emevi halifeliğinde temelde askerî bir rol oynadı ve İslâmın yayılmasını temin etti. Daha sonra fethedilen ülkelerde top-

rak kazanmak veya dağıtmak yoluyla ekonomik ve sosyal bir tol oynamaya başladı.

Başlangıçta yalnız Araplar arasında toplanan halife ordusu E m e v i h a l i f e l i ğ i n i n sonuna kadar bu millî niteliğini muhafaza etti. Bu ordu, genellikle sadakat gösterdi. Bununla beraber, ücretlerin dalgalanması ve kutsal savaş duygusunun gerilemesi sebebiyle Emevi ordusu önemünden çok şey kaybetti. Sekizinci asırdan itibaren halifeler yine Arap olan ama birçok şey isteyen hususî bir koruyucu ordu topladılar.

(252) Abbasilerle birlikte Arap olmayaların da toplanması kaide şeklini aldı. İranlı ve Türkler gittikçe daha çok ölçüde orduya girerler. Hemen hemen onuncu asırdan itibaren ordu artık paralı askerlerden kuruldu. Me'mun devrinden itibaren birlikler para avansları ve yeni bir halife işbaşına geçince c ü l u s isterler. İsyanlarla tenkid edilen halifeler Türklerin çoğunlukta olduğu Slav ve Zencilerin de bulunduğu bir muhafız birliği ile çevrilirler. Sadakatlatmalarını temin etmek için ücretler ve pansiyonlar yerine kaim olmak üzere halife, askerlerin gelirlerini sağlamaları için toprak vermeye (ı k t â') yönelirler.

İspanya'da durum aşağı yukarı aynı idi: Başlangıçta Suriye asıllı olan ordunun yerini yavaş yavaş mahallî unsurlardan oluşan ordu aldı. Sonra IX. yüzyıldan itibaren Berberî, Fas ve siyahî Sudanlı paralı askerler geçti. Önceleri askerî hiyerarşinin aşağı derecelerinde toplanan bu paralı askerler eski Suriye hâkimiyeti kayboldukça daha iyi muamele gördüler. Bilhassa orduyu Berberîleştiren el-Hakam II. in saltanatından sonra İbn Ebî Amir Hristiyan İspanya'ya karşı savaşmak için olduğu gibi askerî aristokrasisinin prestijini kırmak için de Berberî toplamaya devam etti.

Ordunun hükûmet teşkilatı içine sokulması özellikle Abbasi İmparatorluğunda ekonomik ve sosyal alanda çok önemli sonuçlar verdi. A b b a s i h a l i f e l i ğ i n d e birçok değişmelerden, siyasî evrimlerden ve nihayet Türkler tarafından iktidarın ele geçmesinde ordu sorumlu olmuştur. Fakat bu sorumluluk bizzat halifeler ve vezirler tarafından paylaşılır.

Bununla beraber unutmamak gerekir ki Abbasi ordusu -veya mahallî dinastiler- sınırların savunulmasını sağladı ve Bizans saldırısına karşı h a l i f e l i ğ i n ayakta durmasını tamin etti.

BÖLÜM III

ARAP-MÜSLÜMAN TOPLUMU

Kur'an'ın nâzil oluşu, arkasından Arapların yeni dine katılmaları, (253) sonra müslüman fetihleri, sosyal hayatın mahallî koşullarını alt-üst ederek bir takım evrimlere uğrayan yeni bir toplumun doğmasına yol açtı. Önce Arap sonra Arap-müslüman daha sonra yalnız müslüman diye isimlendirilen bu toplum birçok ciddi iç problemlerle karşılaştı. Bu, Arapların yükselmesi, kabile adetlerinin değişmesi, diğer uygarlıklarla temasa gelmesi, şehirlerin gelişmesi, feodal tip bir askerî aristokrasinin gelişmesi nedenleriyle olmuştur. Fetihler Arap toplumunu karıştırdıkça ona manevi ve entellektüel zenginlikler, o zamana kadar bilinmeyen maddî avantajları getiriyordu. Sonra, zaman geçtikçe diğer halklar müslüman cemaatine katılarak Arap toplumunu bir müslüman topluma dönüştürüyordu. Bu yeni toplumda etnik kaynak artık bir ayırım ölçüsü olmadı. Sosyal kriter Arapların içinden gelmek değil şu veya bu sınıf “mesleğe” mensub olmak idi. Bermekî veziri Fadl İbn Yahya (803 de affedilmiş), denildiğine göre insanları dört sınıfa ayırmıştır “1-Hükümdar, ki kıymeti onu birinci plana getirir; 2- Vezir, aklı ve görüşü ile temayüz eder; 3- Yüksek şahsiyetler, zenginlik onları yükseltir; 4- Orta sınıf, kültür ile diğer sınıflara bağlıdır. Geri kalan insanlar, yemek ve uyumaktan başka birşey bilmeyen artıklardır.

Her ne kadar bu hüküm zorlanmış ve acı bir hükümse idareci sınıfların, aşağı sınıfları hor gördüklerine tanıklık eder. Fakat, kültür ve bil- (254) gisi olan kimselere de bir ölçüde saygı gösterildiğini işaret eder.

A- YENİ BİR TOPLUMUN OLUŞUMU

“Arap” kelimesinin “Arap” halkını ifade etmesi konusundaki uygunluk B.Lewis tarafından “*The Arabs in History*” (Tarihte Arap’lar adı altında Türkçeye çevrildi, çev.) kitabının girişinde aydınlığa kavuşturulmuştur. “Arap” mefhumu ilk bilinen anlamıyla “b e d e v i” anlamı verir. Göçebe hayatı yaşayanlara, onları yerleşik hayat yaşı-

yanlardan ayırmak için bu ad verildi. **Hz. Muhammed'in** ve çağdaşlarının gözünde Araplar çöldeki bedevilerdi. *Kur'an* 'da kelime munhasıran bu anlamda kullanılmıştır. Hiçbir zaman Mekke, Medine ve diğer şehirlerin sakinlerine söylenmemiştir. Aksine bu şehirlerin ve *Kur'an*'ın dili "Arap dili" diye tavsif edilmiştir. Bu noktada, en temiz Arapçanın, ilk Arap geleneklerinin sahibi bedeviler tarafından konusulduğu fikrinin filizi bulunur.

Fetih, genişleme -Arap dilini kullanan din kadar-istirak eden bedvî kabileleri mensupları ya da yerlilere de teşmil edilerek kelimeye geniş anlam verdi. "İslâm tarihinin bu ilk çağında, İslâm yalnız bir Arap dini ve halifelik bir Arap krallığı olduğu zaman "Arap kelimesi" Arapça konuşanlara, bir Arap kabilesinden gelenlere, ya şahsen ya da dedeleri itibariyle Arabistan kaynaklı olanlara uygulandı." Yazılıştada yukarıdaki bilgilere tekabül eden **A r a b i l e b e d e v î** anlamı veren **a'rah** arasında fark vardır.

- (255) Görüldüğü gibi **Hz. Muhammed'in** sağlığında, **bedevilerle** yerliler birbirine yaklaştırmaya başladılar. Kendi özel sıfatlarını koruyarak (bilhassa Kuzey Arapları ile Güney Arapları arasındaki fark en azından Emevîlerin sonuna kadar devam edecek) **Hz. Peygamber'in** otoritesini tanıyan **M ü s l ü m a n C e m a a t i n** de, u m m a, bir araya geldiler. Aynı şekilde **Hz. Muhammed'in** oynadığı rolün büyüklüğü ve Arabistan'da bir devrim yapıldığı gösterildi. Dinî emirlere boyun eğme (İslâm), yalnız kabileleri kendi aralarında birleştiren bir prensip değil aynı zamanda göçebe ve yerlileri de birleştiren bir yüksek prensip idi. Bundan yalnız yeni bir toplum değil fakat dinî bağlarla birbirine bağlı bir **c e m a a t** doğuyordu.

Hâlâ birbirine karışmamış unsurlarla ahengi temin etmek için ilk halifeler tarafından çareler bulundu: Kafirlerle karşı savaş, Bizans Sasanî topraklarını fetih, müslümanlar arasında teorik olarak eşit dağıtılan ganimetler toplamak. Her ne kadar dinî açıdan bir **c e a m a t** var ve savaşlar esnasında müslümanlar bir arada bulunuyorlardı ise aksine, kısa zamanda, fetih olaylarının dışında iç münakaşalar, Kuzey ve Güney kabileleri arasındaki rekabet, yerli ve **bedeviler** arasında muhalefet gecikmeden yeniden ortaya çıktı. Politik ve dinî mezhepler olmadan önce şahıslar üzerinde yapılan münakaşalara konu oldu. Bu kabileler arasındaki rekabetler Arabistan'da olduğu gibi Irak, Suriye ve İspanya'da kendini gösterdi. Bütün **E m e v î h a l i f e l i ğ i** süresince devam etti.

Yeni Arap-müslüman toplumunu eski Arap kabile geleneklerini silip atmak için güçlük çekiyordu. Bu gelenekler o şekilde iyi korunmuştu ki, Araplar ancak kendilerini gerçek müslümanlar olarak görüyorlardı. M e v a l i ve yeni ihtida edenler Arap sıfatına giremezlerdi. Araplar politik ve askerî hakimiyetleri sayesinde, imparatorlukta diğer unsurların katkısı olmadan kendi görüş ve geleneklerini daha geniş bir alana götürebilirlerdi.

Birçok faktörler bu kabile geleneklerini daha az sert olmaya ve hattâ yeni bir müslüman toplumu için silmeye götürdü: Önce İslâmi- (256)
yete giren veya girmeyen eski uygarlıkların mensupları ile temas Araplar üzerinde söz götürmez etkide bulundu; sonra kent hayatının gelişmesi ve nihayet yeni hayat şekli tanıyan büyük sayıda bedevîlerin hayat şeklinin değişmesi ve bunların toprak ve mal sahibi olmalarıyla sosyal ve ekonomik özel davranışlarında değişiklikler husule gelmesi gibi.

Arap fâtihleri gittikleri yerde yerli halkın yanında azınlıkta idiler: Asker veya memur, şehirli veya bedevîler, ve bu halklar karşısında sayıları onları içine alacak kadar artmadığı ve yeni ihtida edenler eşit işlem istemediği sürece bir nevi aristokrasi ve sosyal bir otonomi teşkil ettiler. Yeni istekler kısmen Emevîlerin çöküşüne, m e v a l i l e r i n ş i i l i ğ e veya Abbasilere bağlanmalarına sebep oldu. Şiîlik (siyasî ve dinî tutum olma dışında) bazı Arap kabileleri için Emevîlere muhalâfetlerini göstermek için bir araç ve sosyal alanda, Emevîlere akraba ya da menfaat kaygısıyla bağlanma suretiyle teşekkül etmekte olan Arap aristokrasisine karşı olmak için bir vasıta idi.

Emevîler devrinde, yeni ihtida edenler bir Arap kabilesine bağlanıyorlar bu kabile kendi himayesini vermekle onları, m e v a l i s i olarak kabul ediyordu (mevla, çoğul=mevali, mevla kelimesi azad edilen köleye de denir ki eski sahibinin mevlası olur). Teorik olarak Arap olmayan m e v a l î müslüman Araplarla eşit işlemden yararlanması gerekirdi. Fakat bilinir ki bu böyle olmamıştır.

Arapların ve m e v a l i n i n altında, yeni toplumda net olarak belirgin gayr-ı müslim bir sosyal sınıf vardır. İslâmda müslümanlarla, müslüman olmayanlar arasında eşitlik yoktur. Müslümanlar, vahiy ve Allah'ın onları seçmesi dolayısıyla gerçek yoldadırlar. Bu nedenle de müslüman olmayanlara üstündürler. Bu dünya müslümanlarındır. Bununla beraber bir kısım vahyi ellerinde tutan diğer cemaatlara karşı görevleri de vardır. Fakat putperest, payen ancak ya ihtida ya ölüm arasında bir seçim yapabilir. Payen hiçbir küçük toplum yaşayamaz.

(257) “Yalnız Hristiyan, Musevî ve Zerdüştiler teşkilât kurmuş azınlıklar olarak tanınabilir. İslâm dünyasında belli bir pozisyonun mensubu olmak, sosyal farkları ortadan kaldırmaz. Müslüman olduğu için, inanan diğerlerine üstündür. İnanmayan da durumunu yükseltmek için ancak İslâmı kabul ederek, hâkim grubun üyesi olacaktır. Bu “ehl-i kitap mensuplarına karşı tutum müslümanların onları zorla dinlerine çevirmesi veya imha etmesi zorunluğunu getirmez. Zaten budur ki islâmiyete toleranslı din şöhretini vermiştir. Müslümanların Hristiyan ve Yahudilere kendi dinlerini uygulamalarına izin vermeleri şüphesiz sabittir. Fakat Batı nazarında tolerans, kanunun önünde eşit şartlarla herkesin sivil ve politik hayata katılması ölçüsünde mevcuttur.”

E h l-i k i t â b z i m m i (himaye görenler) olarak sayılmışlardır. Müslümanlar tarafından bahşedilen z i m m a (himaye) ya karşı bazı haklarından vazgeçerler. Fakat dinlerini ve geleneklerini koruyabilirlir.

Nihayet toplumun son halkası kölelerdir. Kölelik koşulu azad etme yoluyla değişebilir. Şeriat onlara bir takım yetersizlikler yükler. Azad edilen köleler eski sahibinin veya kabilesinin m e v a l i s i olurlar.

(258) G.E.Grunebaum’un işaret ettiği gibi, Ortaçağ müslüman toplumu başka kollar da ihtiva eder: İslâm bünyesinde dinî grupların farklılığı; ırklar arasındaki ayrılım (fertleri az-çok belli bir meslekî hiyerarşiye tâbi tutarak dar anlamda sosyal farkları tayin eder) gerçekte bu farklar birbirinin içine geçmiş durumdadır, kesin olarak ayırmak zordur. Ancak müslüman, müslüman olmayandan ayrılabilir. Müslümanların içinde kaydedilecek bir husus Ortaçağda m e v a l i n i n gittikçe yükselmesidir.

B-MEVALİ

Bugünkü bilgilerimiz, bu sınıfın gelişimini şu şekilde görmeye imkân verir: Emevîler ve müslüman Araplar İslâmiyete yeni girenleri alt tabakadan kimseler görüyorlardı. Bundan bir vergi haksızlığı doğuyordu. Müslüman kimseler olarak m e v a l i n i n ö ş ü r ve Kur'an'da bulunan malî yükümlülükleri vermeleri, c i z y e ve h a r a c d a muaf tutulmaları gerekiyordu. M e v a l i bütün gayretlerini bu adaletsizliği silmeye sarfettiler. Sayıları gittikçe arttığından idarede büyük rol oynuyor ve doğrudan doğruya imparatorluk işlerine katılıyor, esnaf ve tüccar olarak şehirlerde kendilerini kabul ettiriyorlardı. Sonunda c i z-

ye den kurtuldular. Bundan itibaren cizye, zimma'nın bir alâmeti olarak kabul edildi. Fakat toprak sahiplerinden alınan haraca gelince gelirlerin azalmasından korkularak görüldüğü gibi Emevî halifelerini bunu korumaya icbar etti. Bu defa sahibinin dinî sıfatı ne olursa olsun hakılmıyarak doğrudan doğruya topraktan alındı. Öyle görünüyor ki vergiden kurtulmak için yeni ihtida eden birçok küçük toprak sahibi talciâ yoluna başvurdular. Büyük bir toprak sahibinin himayesine girerek, topraklarının idaresini ve kiralatılmasını ona bırakıyorlardı. Maamafih bu ameliye henüz açıklık kazanmamıştır. Bu konunun araştırılması derinleştirilmelidir: Belgelerin azlığı ve sarahat eksikliğinden korkulmaktadır.

Harac ödememek için diğer bir takım mevalî, topraklarını (259) terkederek şehirlere gelip yerleştiler. Buralarda yeni müslüman olanlar ile durumdan memnun olmayanlar sınıfının sayısı fazlalaştı. Bununla beraber kent uygarlığı mevlayı, kabilenin ferdi olan bedevînin zararına olarak yükseltti. Müslüman-Arap toplumu mevalînin girmesi o kadar açık bir hale geldi ki, dört mezhep kurucularından olan Ebu Hanife 750 yıllarına doğru şöyle yazıyordu: "Bütün Kureyşliler ancak bir kabile teşkil eder; kabilesi ne olursa olsun bütün Araplar eşittir. Arap olmayan müslümanlar arasından bir kişi, doğuşundan itibaren eğer babası ve büyük babası her ikisi kendinden önce müslüman ise bir Arap ile eşittir..." Malikî mezhebine gelince bu da Arap olmayan müslümanlarla Arap müslümanlar arasında tam eşitliği tanıyordu.

Abbasilerin zaferiyle, mevalîlerin durumu o derece değişti ki Arap ile Arap olmayanlar arasındaki fark kayboldu. Hattâ üstelik Arap olmayanlar, bilhassa içlerinden İranlılar, daha üst mertebeye çıktılar. İranlıların hükûmette ve sarayda işgal ettikleri mevkiele sayesinde, yavaş yavaş (Doğu'da) eski Arap üstünlüğünü kaybettirerek birinci sıraya eski İran edebiyatı ve tarihinin zaferlerini çıkardılar. X. yüzyılda Ebu Said el-Rustemi, iki asır önce düşünölemiyecek şu sözleri yazıyordu: "Araplar, dünyanın sahibi ve halkın efendisi olmakla övünüyorlar. Daha ziyade niçin çoban ve deve sürücüsü olmakla övünmezler?" Eski Arap ırkçılığının revanşı olan bu İran milliyetçiliği, bir Kur'an ayeti nedeniyle şuu biyye adı altında tanınır. Bu ayette kabail (kabileler) ve şuu b (halklar) yanyana gelir ve bunu Arap olmayanlar kendi yararlarına göre açıklarlar. Bu İran rönesansı yalnız (260) edebiyatta ve şiirde görülmez. O, bilhassa VIII. yüzyıldan X.yüzyıla kadar siyasî ve dinî ayaklanmalarda ve özellikle Saffari ve Samaniler gibi tam bağımsız devletlerin doğuşunda da kendini gösterir. Samaniler ken-

di sülalelerini Sasanilere kadar çıkartmışlardır. Bununla beraber İran milliyetçiliği Arap Dünyası ile temasını tam kesmedi. Bu milliyetçiliği ş u u b i y y e vasıtasıyla ifade eden yalnız İranlılar olmadı, paralı askerler olan Türkler de daha sonra mevali ve tam müslüman olarak otoritelerini (ilk defa IX. yüzyılda, ikinci defa XI. yüzyılda büyük başarı ile) Araplara empoze ettiler.

Zencilere gelince, içlerinden azad edilenler IX. yüzyılın sonlarından itibaren idarî hiyerarşinin bütün derecelerine nüfuz edebildiler. Yine içlerinden biri, **Kâfûr**, X.yüzyılda yirmi seneden fazla müddetçe Mısırın aşağı yukarı bağımsız valisi oldu.

Arap olmayan müslümanlar her ne kadar tam müslüman olmak hakkına ulaştılsa da dinî alanda ve bazı sosyal alanda Arap asıllı olmak bir nevi asalet ve hele Peygamber ailesine mensup olmak (ş e r i f, çoğul= şurfa veya a ş r a f) veya en azından Kureyşe mensup olmak bir ayrı asalet veriyordu.

Kuzey Afrika'da, m e v a l i l e r meselesi Doğu'dan daha az bilinir. Bölgelere göre bu iki şekilde ortaya konuldu. Mağrib'in Orta ve Batısında Arap fethi arkasında işgal ve oldukça ağır Araplaştırma önce Araplar ve Berberiler arasında çatışmalara mahal verdi. Daha sonra, s ü n n î E m e v i tipi hâkimiyeti kaybolarak, yerini h a r i c i d e v l e t l e r e bıraktı ki bunlar da müslümanlar arasında eşitlik prensibi olduğundan m e v a l i meselesi ortaya çıkmadı. Öte yandan Hilâfî istilalarına kadar, hattâ daha sonra araplar çok azınlıkta idiler ve askerî güce sahip olmadıklarından Berberileri himaye altında tutmaya çalışmadılar.

(261) Aksine İfrikiya'da, Kayravan'dan destek alan, Arda hâkimiyeti daha sıkı ve uzun idi. Çünkü Ağlabilerden sonra Fatimilerin buradan çıkışlarına kadar devametti. Şimdilik bilinebileceği kadarla Ağlabiler Berberileri kötü şartlarda tuttular. Ama bu X.yüzyılda Fatimilerin hor görme ve sertliklerinden daha azdı. Bu da Ebu Yezid'in h a r i c i ve b e r b e r i isyanını izah eder.

E.Lévi Provençal'ın çalışmaları sayesinde İspanya hakkındaki bilgimiz daha iyi durumdur. Bu yazara göre önce çeşitli dalgalar halinde gelen göçlerle Araplar, yüksek görevler işgal ettikleri belli başlı şehirlerveya adanın en verimli en zengin topraklarında yerleştiler. Bu Araplar kısa müddette İspanyalı oldular ve kabile rekabetleri silindi. Arapların arkasından Berberiler geldiler ki bunlar da kısa müddette İspanya'da eriyerek yerleştiler. Diğer Araplarla bir olarak X.yüzyılın ikinci yarısı

sında Âmirî diktatörlüğü zamanında Berberî, Mağribî ve İfrikîyahlrın İspanya'ya girmelerine karşı savaştılar.

Yeni müslüman olan m u v a l l a d veya m u s a l i m a'ya gelince bunlar da çok kalabalık oldular. M o z a r a b l a r ın sayısı azaldıkça bunların sayısı arttı. Nihayet nüfusun çok önemli bir kesimini teşkil ederek ülkenin ekonomisinde temel rol oynadılar. “Gelişmelerini kolaylaştırmak, içlerinden bir çoğunun müslüman toplumuna intibak etmelerini sağlamak için Emeviler akıllı bir politika örneği verdiler... İspanya'nın yeni sahipleri eskilerden daha kötü değillerdi. Halka, eğer İslâmiyeti cebir olmadan kabul ederlerse, hayat şartlarının iyileşeceğini teklif ediyorlardı. Müslümanlaştırma politikası kendine has bir takım konular ortaya serdi. Eğer Emevî İspanyası XI. yüzyılda fikir alanında geliştirse bunu m u v a l l a d'lara borçludur (İbn Hazm gibi)”. Maamafih düşünülmesi gerekir ki Araplar böyle hareket etti ise nedeni, batı Mağrib'de olduğu gibi, küçük bir azınlık teşkil ediyorlardı ve durumlarını sağlamlaştırmak için yeni ihtida edenlerin desteğine muhtaç idiler.

İbn Ebi Amir Arapları diğer Endülüslülerle aynı seviyeye getirir- (262) ken son kabile bağlarını kopardı. Yine c u u d'ların eski askerî sistemini ve buna bağlı menfaatlerini kaldırırken Berberî paralı asker ve memlûkların taşkınlıkları karşısında çare aramak gayesiyle eski Arap asabiyesinin yerine kâim olmak üzere bir Endülüs asabiyye (dayanışma)sının doğmasını teşvik etti. Ama henüz III.Abdurrahman'ın hâkimiyetinden itibaren halkın birbiriyle kaynaşması gerçekleşmiş ve bu sosyal bir dengeye ulaşmıştı: O halde durum Doğu müslüman aleminden çok farklı bulunuyordu.

C- HİMAYE GÖRENLER (“ZİMMİ”LER)

Ehl-i kitap mensupları bir himaye anlaşmasından yararlanırlar ki şu hakları elde ederler: Şahsiyetlerine saygı gösterilmesi, İslâm top- raklarında oturmak, kamu haklarından yararlanmak, özel haklardan yararlanmak. Kamu ve özel hakları ancak c i z y e ödedikleri ve müslüman otoritesini tanıdıkları zaman kazanırlar. Bunun karşılığında müs- lümanlar z i m m î l e r e karşı her türlü düşmanca hareketten kaçınıp, mallarına, canlarına gelecek zararın sorumluluğunu omuzlarına alırlar. İçerden ve dışardan gelen tehlikelere karşı bunları korurlar. Z i m m a devamlı anlaşmadır. Zaman sınırlamadan akdedilir. İmza edenler öl- dükten sonra, onların yakınlarına geçer.

“*ahd el-Ömer* ” adı altında bilinen bir metin (muhtemelen VIII. yüzyılın sonlarına doğru yapılan özel anlaşmaları yoplayan bir muhtasar) gösteriyor ki z i m m î l e r eşit olmadıklarını bilerek ve devamlı birtakım garantiler elde ederler. Hristiyanların Ömer’e verdikleri bir mektup bu metnin en güzel özetini teşkil eder: “Siz (Ömer) bize geldiğiniz zaman, biz sizden hayatımız, ailelerimiz, dinimiz mensupları için şu şartlarla emniyet istedik: vergiyi derhal ödemek ve size başeğmek; hiçbir müslümanın gece ve gündüz kiliselerimizde durmasına engel olmamak; onu burada üç gün beslemek, yiyecek vermek ve kapıları açık tutmak; nâkûs’u yavaşça çalmak (nakus, çanın yerini tutan tahta parçası); şarkı söylediğimiz zaman ses yükseltmemek; kilise, manastır ve hücre inşa etmemek, harabe olanlarını onarmamak; ne müslüman mahallesi içinde bir yerde ne de müslümanlar yanında toplanmamak, putperestlik gösterisi yapmamak ve buna davet etmemek, ne kiliselerin üstüne ve ne de yollara müslüman pazarlarına haç koymamak, Bizim çocuklarımıza *Kur’an*’ı öğretip bilgi vermemek; akrabalarımızdan isteyen varsa hiçbirine müslümanlara dönmelerine engel olmamak; dış görünüşüyle, giysi ile müslümanlara benzememek; onları şerefendirip, hürmet etmeye, beraber bulunduğumuz sırada bizi kaldırmalarına, evlerimizi onların evlerinden yüksek yapmamaya; silah ve kılıç saklamamaya; bunları bir şehirde ya da müslüman kentleri, yolları üzerinde taşımamaya; bir müslümanı dövmemeye, müslüman olan bir köle edinmemeye; bu şartları kendimize ve kendi dindaşlarımıza uygun buluyoruz. Bunları reddeden himaye görmeyecektir”.

Bu kısıtlamalar gayr-ı müslimlerin Ömer devrinden itibaren devlet idaresinde önemli mevkilere gelmelerine engel olmadı. Emevîler devrinde, II.Ömer devrine kadar gayr-ı müslim memurların sayısı çoktu: Bu, bilindiği gibi müslümanların eli altında kalifiye eleman bulunmamasını ve aynı zamanda fetihlerin ertesinde, toprakların yönetimi ve vergi tahsil edilmesi için belgelerin hemen Arapça yazılmasının imkânsızlığını izah eder. Buradan Farsca ve Arapça vesikalara başvurma ve dolayısıyla bunları anlamak ve Arapçaya çevirmek için ayrı bir personelin kullanılması zorunluğu doğdu. A.Fattal’a göre yalnız Arapça yazılan ilk papirus 709 ve iki dilde yazılı papirus de 720 tarihlerini taşır. II. Ömer’in gayr-ı müslimleri idareden uzaklaştırmasına rağmen özellikle Suriye’de Hristiyan ve Yahudi büyük bir kısım kaldı.

(264) Gayr-ı müslimlerin Abbasi idaresi bünyesinde ve VIII.-IX. yüzyılları arasında yeni teolojik teorilerin ortaya çıkmalarındaki tesirleri inkâr edilmez. Bu, Sultan Mutevekkil zamanında Bağdad’daki infialı izah

eder. Mutevekkil mütezili olanlara sert davrandı ve ortodoksiyi dar anlamda uyguladı. Bu ortodoksi adıyla Hristiyanlara karşı harekete geçti ve onlara hak ve vazifelerine uymalarını hatırlattı. Sonra, halifenin etrafındaki kimseler Hristiyanların toplumdaki yerlerinden kışkırtıyorlardı. Bu konuda Cahiz Hristiyanlara karşı bir “m a n z u m” döşeyerek niçin onlardan nefret edilmesini ve hattâ müslümanları şaşırtan kültürleri nedeniyle onların ortadan kaldırılmasını yazdı. Müslümanların böyle sert davranma ve eziyetler etmeleri enderdir: Mutevekkil dışında not edilen yalnız biri XI. yüzyılın başında Fatimî halifesi el-Hâkim’dir.

Her zaman, z i m m î l e r e, İslâm topluluğu içinde daha alçak bir tabakadan gözüyle bakıldı. İdarede görev almalarına rağmen bu bir zorunluluk altında yapılan işti. Müslümanların z i m m î l e r i horgörmeleri şehirlerde her dinî grubun ayrı bir mahallede oturmasına meydan verdi.

İspanya’da, z i m m î l e r m u z a r a b ismini taşıyorlardı. Tuleytûla, Kurtuba, Sevil ve Merida gibi şehirler ve tabii köylerde cemaatleri önemli bir miktarda idi. Zamanla, ihtidalar nedeniyle sayıları azaldı. Bununla beraber IX. yüzyılda her şehirde geride kalan nüfusa nisbetle düşük kalan bir Hristiyan, bir Yahudi mahallesi bulunuyordu. (265) Kurtuba’da, halifenin vergi talep etmesi ve m u v a l l a d’lerin Hristiyanlar aleyhindeki gayretleri nedeniyle m o z a r a b halk başkaldırdı (858-859); karşılıklı horgörme şiddetli muhalefete dönüştü. Bu da trajik sahnelere mahal verdi (Kurtuba “şehitleri”). Daha sonra bir arada oturma Tavaif-i müluk devrine kadar vuruşmasız geçti. M o z a r a b cemaatlerinin başına kendileri tarafından gösterilen birini hükûmet sorumlu kimse olark tayin ederdi. Ayrıca anlaşmazlıkların çözümü için bir “Hristiyanların kadısı” vardı. Bu çağdaki İspanya Yahudi cemaatleri üzerine çok az bilgi vardır.

Z i m m î l i ğ i n şartı başlangıçta insan başına verilen c i z y e ile topraktan alınan h a r a c vergisiyle belirlenmişti. Emevî İmparatorluğunun başında, bu iki vergi karıştırılan ve birbirine girgin bir konu oldu. C.Dennett’in çalışmaları gerçek uygulamaları tayin etmeye yardımcı etti.

Daha önce, Wellhausen ve ondan sonra Becker, Caetani ve Grohmann bu vergiler hakkındaki müslüman teorisinin muahhar olduğu fikrini ileri attılar. Fetih işine giren Araplar, itaat altına aldıkları halktan bir miktar para ve bir miktar da eşya cinsinden vergi alırlardı. Bu Bi-

zans veya İran metodlarına göre toplanan toprak ve gelir üzerinden alınır. Araplar toplu gelire ilgi duyuyorlardı. Onlar için harac ve cizye'nin özel bir anlamı yoktu. Eğer bir kişi İslâmiyete yeni geçerse bu iki vergiden hiç birini ödemiyordu. Eğer bir gayr-ı müslimin toprakları bir müslümanın eline geçerse bu toprak üzerinden alınan harac kalkıyordu. İslâmiyete girmeler ve köylerin boşalmasıyla ekonomik güçlüklerden korkuldu. Bunun için el-Haccac köylere yeni ihtida edenlerden birkaçını göndererek vergi ödettiriyordu. II.Ömer bu tedbirlerden vazgeçerek, bundan böyle müslümanlara toprak satılmasını yasakladı. İhtidalar vergi ödemekten mükellefleri kurtarıyordu. 738 tarihinde Horasan valisi Nasr İbn Sayyâr zimmîlerin cizye ödemeleri gerektiğini fakat İslâmiyete girenlerin harac vermeleri kararını çıkardı. (266) Becker'e göre Mısır'da ilk kadastro yapılırken (724) cizye ile haracın farkı yapıldı. Buna göre cizye zimmîlerin başından ve harac müslüman ve zimmîlerin topraklarından alındı.

Bu cazip teori, vilayetlere göre vergi sistemlerini çeşitliliğinin varlığını gösteren metinleri yeteri derecede hesaba almıyor. Ayrıca, Emevî rejiminin sonuna doğru radikal bir değişimin olduğu Horasan için Taberi hariç, hiçbir yerde zikredilmemiştir.

Her verginin tam tabiatını belirlemek ve Bizans, Sasanî vergi sistemlerini de tanımak gerekir.

Bu iki imparatorlukta bir toprak vergisi ve bir de baş vergisi vardı. Bizans İmparatorluğunda baş vergisi (kephaleion ya da kephalition) köylerdeki aşağı tabakadaki halk üzerinden veya Hristiyan olmayanlardan alınıyordu. Ekilen toprağın yüzeyine göre (jugum) alınan bir başka vergi vardı ki miktarı belirli idi ve toprağın kalitesine göre tayin edilirdi. Muhtar bölgelerde (autopraktoi) toprak vergisi jugum'a göre değil insan sayısına göre alınırdı. Vergi toprağı işleyenlerin sayısına göre hesaplanırdı. Bu da mahsûlün verimine ve işletilen yüzölçümüne göre değişirdi.

Sasani imparatorluğuna gelince, bilindiği gibi VI. yüzyılın ortasına doğru I. Husrev devrinde bir vergi reformu yapıldı: Ekilen toprakların kadastro su yapılarak, yüzölçümü birimlerine göre (cerib) toprak vergisine tâbi tutuldu. Ayrıca, yirmi yaştan elli yaşına kadar bütün insanlara baş vergisi mecbur edildi. Yalnız "asiller, büyükler, askerler, din adamları, kralın hizmetinde olan sekreter ve personeli" muaf tutuldu. Baş vergisi kişinin malî gücüne göre 4 dirhemden 12 dirheme (Taberî'ye göre) kadar değişirdi.

Bunlar genel düşüncelerdir: Her eyalette, fetihlerin ertesinde de- (267)
ğişik şekillerde uygulandılar. Yavaş yavaş Sasanî anlayışına yakın bir
birliğe doğru yöneldiler. Gerçekte, cizye ile harac arasındaki fark
ancak Abbasiler devrinde yapıldı.

Arap yazarlarına göre cizye (Kur'an'da bulunur IX,29) kâfir-
lerin, sağ-salim yaşamaları için ödedikleri ve İslâm topraklarında
oturmaları, kendi dinlerinde kalabilmeleri, emniyet ve devletin himaye-
sinden yararlanmaları için verdikleri paradır. Bu zimmî akdinin bir
sonucudur. Vergi şahsidir. Ancak himaye görenleri içerir. Kadın, ço-
cuk, köle, sakat ve hastalar muafıdır. Din adamları cizyeyi Abdulme-
melik'in saltanatından sonra ödediler. Miktarı zimmînin zenginlik
durumuna göre değiştirdi. 12,24,48 dirhem (veya 1,2,4) idi. Ödenmesi,
başlangıçta para ve mal cinsinden yapıldı. Birçok aya tevzi edile-
bilirdi. Halife Ömer'in cizyenin ödendiğini zimmînin boynuna bir kur-
şun mühür asılmak suretiyle belirlenmesini emrettiği söylenir. Bu mü-
hür o zaman bir hakaret alameti niteliği taşıdı. Bu usul daha sonra ter-
kedildi.

Harac konusuna gelince, Yunanca khorigia kelimesine
yaklaşır. VI yüzyılda, toprak sahibine çiftçinin ödediği yıllık irad veya
vergidir. Kur'an'da "ücret, mükafat" anlamında kullanılmıştır. Ayrıca
Kur'an da belirtilmiştir ki mülk Allah'ındır ve O'nun peygamberi ar-
zusu ile istediği kadar alır. Yine Kur'an'da fey' devletin mülkiyetidir.
Toprak vergisi, fethedilen fakat eski sahiplerinin eli altında bira-
kılan topraklarda müslüman cemaatinin hakkını ifade eder. Bu tedbir
bilhassa Ömer tarafından, ilerde müslüman kuşaklarına bırakılması için
önemli bir gelir kaynağı olan bütün toprakların Arap savaşçılara da-
ğıtılıp kurutulmaması gayesiyle alınmıştır.

Sonra harac birçok nevilere ayrılmıştır.

1- Harâc vâzifa: Bu vergi toprak miktarı üzerine kurulmuş (268)
ve muntazam bir kadaastro ile tesbit edilmiştir. Fetih sıralarında eski
Roma eyaletlerinde tatbik edilmiştir (özellikle Mısır).

2- Harâc mukâsama: Toprak mahsulleri üzerinden mahsul
cinsinden ödenen yıllık vergi. Bu sistem Hz.Peygamber devrinde kul-
lanıldı. Sonra muhtemelen para cinsinden ödendi.

3- Harâc mukâtâa ya da kânûn: Fertler, kasabalar, şe-
hirler veya vilayetler tarafından ödenen belli miktarda vergi. Bu özel-
likle avasım şehirlerinde (Ermenistan, Tabaristan) uygulanan bir şekil
vergidir. Dağıtımı mahallî otoritelere bağlı idi.

H a r a c'ın ölçüsü, mahsulun nevine, bölgelere ve çağlara göre değişti: Vergilerin toplanması bir ara süren düzensizliklerden sonra, güneş takvimine göre, rekolte tarihinde oldu.

Her ne kadar bir kısım z i m m i devletin yönetim hayatına katıldılarsa da büyük bir kısım köylerde yaşıyordu. Şehirlerde icra ettikleri meslek, prensip olarak, müslümanların yapmadıkları işlerdi. Özellikle para ticaretine bağlı olan işler. Z i m m i l e r banker, sarraf ve tüccar olabildiler. Bu alanlarda büyük bir rol oynadılar. Câhiz bunu kabul ederek şöyle yazıyor: "İdarenin Hristiyanlara da verilmesinin bir nedeni onların hükümdarın sekreteri ve hâdimleri olması, içlerinde ileri gelen kişiler, doktor, attar ve sarrafın bulunmasıdır." Aslında buradaki Hristiyanlara Yahudileri de katmak lâzımdır. Gelir getiren meslekleri icra ettikleri doğru ise de daha az aranan meslekleri de yaptıkları olmuştur. Nihayet, Yahudi, Hristiyan z i m m i l e r müslüman düşüncesinin gelişmesine kendi hisselerini kattılar. Cemaatin dışında tutulmalarına rağmen, fetihler ve genişlemeler sonunda, yaratılan yeni toplumun en canlı elemanlarını teşkil ediyorlardı.

(269) D- ŞEHİRDE OTURANLAR

İslâm uygarlığı bir kent uygarlığı mı oldu? Kentler ve kent uygarlığı hakkında William Marçais'den bu yana yürütülen araştırmalar, henüz son söz söylenmeyen soruna birçok katkılarda bulundu.

İslâm uygarlığının kentte doğması esasen orijinal değil. Orijinal olan, İslâmın başlangıcından beri, müslüman sitenin, cemaatin hayalî merkezi oluşudur. Müslüman şeflerin ve Hicaz'daki yerlilerin Suriye'deki büyük kentlere yerleşmeleri ve yeni kentler kurmaları bedevilerin göçebe hayatına yönelimlerine karşı bir tercih ile seçim yapmalarını belirlemiştir. Öte yandan cuma günü toplu namaz kılma zorunluğu, bütün cemaati bir arada toplayan büyük bir yapıyı, c a m i y i gerektirir. Medine'de Hz.Muhammed'in verdiği misal İslâm Dünyasının diğer kentlerinde yankısını bulur. İlk zamanlar, Medine'de olduğu gibi câmi yalnız bir ibadet yeri değil minberinden her konuda irşatta bulunulan bir yerdir. Caminin etrafında "site"yi oluşturan çeşitli sosyal gruplara ve mesleklere sahip kimseler toplandılar.

Müslüman kentinin ortaya koyduğu evrimin sorunları çok ve karışıktır. Henüz bu evrim tam öğrenilememiştir. Bizi ilgilendiren çağ için yapılan monografilerin sayısı mahduttur. Demografik veriler hemen hemen yok gibidir. Arap kaynaklarında kentlerle ilgili belgeler

XI. yüzyıldan önce sosyal sorunlar üzerinde pek aydınlatıcı olmayıp genellikle hadiseleri nakledici karakterde ve az açıktır. Bilginler, aydınlar ve edipler hakkında bilgiler ne kadar çoksa yüksek memurlar (k u t t a b) ve t â c i r l e r hakkında bir o kadar azdır. Ekonomik hayat ancak ikinci derecede tetkik edilmiş, esasen ekseriya XI. yüzyıldan sonra h i s b e (çarşı-pazarın kaidelere bağlanması) üzerine yazılan kitaplar ekonomik karakterde değil m u h t e s i p l e r i n hizmetinde, başvurmaları için hukukî karakterde kitaplardır. Loncalar ya da mesleki topluluklar sorununa bakılırsa bu da henüz bir takım sorulara mahal verir.

Durum böyle iken İslâm Dünyası kentleri üzerinde ne denebilir? Detaylara inmeden, Araplar ilk yayılma dalgaları içinde işgal ettikleri antik kentleri (Şam, Halep...) baştan sona değiştirmeden kendi halinde evrime bıraktılar. Bu itibarla antik kent ile müslüman kenti arasında devamlılık vardır. Sonra bir süre için savunma noktaları ve askerlerin bir arada toplandığı askeri üstlerin bulundukları askeri şehirlerin (Basra, Kûfe, Fustât, Kayravan) kurulduğu görülür. Bir müddet daha kaynağındaki özel karakteri taşıyan bu üslerden “sivil” kentlere doğru bir evrim oldu. Nihayet daha sonraları yeni şehirler doğdu. Bunlar mesela Bağdad, Fas, Mehdiye, Marrakeş, Kahire gibi bir dinasti başkenti veya Samarra, Rakkada, Sabra-Mansuriye, Medinet ül-Zehra gibi prens rezidanslarıdır.

M.Lombard’ın tezinin aksine bu yeni kurulan şehirler bir demografik artışın ifadesi değildir. Gerçekte ya bir kentten diğer bir kente (Bağdad’dan Samarra’ya, Kayravan’dan Rakkada’ya...) geçici yer değiştirmeler olmuştur; zira kral rezidansları sonradan terkedilmiş ve yıkılmıştır veya köylerden şehirlere göçler olmuştur. Bu kentlerden bazıları yükseliş ve düşüş devirleri tanımıştır. Mesela Emeviler devrinde Bizans’ın Akdeniz geleneğini devam ettiren ticaret merkezi ve Emevilerin başkenti Şam, Abbasiler devrinde bir çöküş tanımıştır. Çünkü Abbasiler onu politik merkez olma rolünden ve Akdeniz ticaretini Basra körfezine cevirmeleri dolayısıyla mahrum etmişlerdir. Şam kendi üzerine kapanarak birbirinden ayrı mahallelere bölünür. Uzun süre Bizans geleneğini koruyan ve Emeviler devrinde de bir takım mimari unsurlar ilave edilen Halep kentinden de aynı şekilde söz edilebilir. Sonra X.ve XI. yüzyıllarda Bizans saldırıları ve iç karışıklıklar nedeniyle bu şehir dışa kapanır. küçük mahallere ayrılır ve bir küçük yerleşme yeri olur. (271)

Aksine Bağdad, Kurtuba, Kahire gibi kentler gelişmelerine ve siyasî önem kazanmalarına geniş ölçüde katkıda bulunan dış ticarî hareketlerin bilinçli yönetilmesi ve istikrarlı bir hükûmet sayesinde ulaşırlar.

Bu çağdaki “b e l e d i y e” organizasyonu hakkında pek az şey bilinir. Başkentlerde hükûmetin bulunması hem hükûmet ve hem belediye görevlilerinin bulunmasını gerektirir. Diğer önemli kentlerde durum nasıldı?

(272) Eyalet valilerinin merkezî büyük kentlerde, valiler kendi ölçüleri içinde, başkentlerin servisleriyle karşılaştırılabilir servisler ihdas ettiler. Daha az önemli olan kentler için pek az belge vardır. Bu belgeler XI. yüzyıldan sonraya raslar. Büyüklüğü ne olursa olsun bütün kentlerde merkez olarak bir büyük c a m i ve buna ilaveten az çok gelişmiş bir s û k, çarşı bulunur. Daha önemli kentler için resmi binalardan başka ticarete hasredilmiş binalar, kıymetli mal ve kumaşların bulunduğu binalar (K a y s a r i y a) vardır ki bunlar akşamlar dikkatle kapatılır ve zaruret halinde burada para değişimi de yapıldı. H a n l a r ise bir avlu etrafında dizilen ve bir giriş kapısıyla korunan bazı çok büyük binalardır.

Böylece iki görev ortaya çıkar: Bir dinî (ve hukukî) görev, (zira ekseriya kadı camide iş görür) diğeri ticarî görevdir.

Kent toplumuna gelince, bu bir çok unsurlardan oluşur: Az çok miras yoluyla elde ettikleri askeri ve sivil yüksek memurlar; sosyal ve siyasî bir etkinliğe sahip olan din adamları ortamı; az çok yüksek tabakaya bağlı olan aydınlar zümresi; “orta sınıf” esnaf ve sanatkarlar; nihayet malî ve ticarî işleri ellerinde tutan Yahudi ve Hristiyanlar. Bu saydıklarımızdan bir grup “seçkinler” tabakasını teşkil eder ki M.F. Ghazi Bağdad için bir taslak çalışması yaptı. Bunlara iki grup daha ilave edelim. Birincisi, kalifiye olmayan işçiler, köleler, çeşitli nedenlerle -ki bunun başında bölgedeki şiddetli karışıklıklar en fazla olanıdır- kente kabul edilen göçmenlerdir. Bilhassa bu gruptadır ki karışıklık çıkaran unsurlar (a y y â r û n) bulunurlar. Özellikle Bağdad’da, bugün dahi pek iyi belirlenmeyen (f i t y â n ismini taşırlar, delikanlılar) fakat bazen milise mensup kimselerin (a h d â s) de katıldığı birçok başkaldırmaların kaynağında bulunurlar. Diğer grup ise kentin hemen yakınında bulunan köylülerdir. Bunlar, hükûmet görevlilerinin (önce tahsildarın) tüccarın, toprak sahiplerinin emri altındadır. Mahsulleri kenti besleyen bu köylüler hemen hemen ondan birşey almıyorlar. Aksine kentte oturanlar tarafından sömürülüyorlar. Karışıklık zamanlarında da

kente gidip sığınak arıyor ve bazen buradan ayrılmıyorlardı. Böylece fakir ve gayr-ı memnunların sayısı gittikçe artıyordu.

E- KÖYLÜLER

(273)

Köyde oturan halk, kentte oturan halktan daha az tanınır. Gerçekte, bütün Arap yazarları kentli idiler, ya çiftçileri tepeden görüyor ya da onlar hakkında bilgileri yoktu.

Arap fetihleri toprak sahibi olmayan çiftçiye bahtını iyileştirecek birşey getirmedi. Çiftçiler fetihlerin toprakları üzerinde ortakçı olarak çalışmış mal sahiplerinin ödedikleri h a r a c gibi onlar da yıllık bir ücret ödemiştir. Görüldüğü gibi müslüman olmayan mal sahipleri vergilerden kurtulmak için ihtida ettiler. Ortakçılar için de durum aynı şekilde oldu. Valiler ve büyük toprak sahipleri bu ihtidaları yasak etmeseler bile tahdid ediyorlardı. Zira kendi mâlî gelirlerine zarar getiriyordu. Bu büyük toprak sahipleri arasında özellikle İran'da hükûmete bağlı şahsiyetler vardı ki hallerinden yararlanarak çiftçileri alabildiği kadar sömürüyorlardı.

Zamanla, birçok olay, küçük çiftçi topraklarının kaybolmasını sürükledi: Tüccar ve iş adamları gelirlerinin bir kısmını toprak alımına sarfettiler, i k t a adı altında bir miktar toprak askerlere hasredildi ve nihayet bir kısım toprak büyük mülkiyetler altında toplandı. Böylece çiftçi bir büyük toprak sahibinin hizmeti altına girdi veya kente göç etti. Sosyal durumu değişti ama iyileşmedi.

Öte yandan büyük göçebeler vardır. Ekseriya deve ve koyun yetiştiren kışlık-yazlık hayatı yaşayan kimselerdir. Bunlar yerleşik çiftçilerle genel olarak işbirliği halindedir. Bu çiftçiler onlara çok kere (274) zorluk gösterir. Göçebeler ise savaşların ve siyasî değişimlerin kurbanları olurlar. Bu işler onların geçtikleri topraklar üzerinde sonuçlarını gösterir. Maamafih bunlar sınırlıdır. Nihayet bu devirde, göçebelerin yerleşmeleri çok az görülmüştür. Hilâliler de Kuzey Afrika'nın bir kısmını işgal ettikleri zaman ne göçebe hayatından ne de geleneklerinden vazgeçemediler. Çok daha sonra yerleşik hayata geçtiler.

Herhalde müslüman İspanya'da çiftçinin hayatı Doğu'dan çok daha iyiydi. Levi-Provençal birçok ortaklık belgelerinin varlığına işaret eder. Çeşitli tarım kuruluşlarına, hukukçuların geniş yer verdiklerini ve sıkıca nizamla bağlı olduklarını gösterir. İspanya, köydeki mülkiyet sahipleri, daha önce eksik olan garantilerden yararlanmış olsa gerektir.

Bütün bunlara rağmen Doğu'da ve Batı'da çiftçilerin hayat şartları iç açıcı değildi. Sosyal hiyerarşi de en son sırada bulunuyordu.

BÖLÜM IV

EKONOMİK GELİŞME

- (275) Arap toplumu, politik ve toprak genişlemesi sonucu olarak, IX. ve X.yüzyıl başlarında müslüman tacirlerin bulunduğu, Okyanustan Hindistan'a varan bir ekonomik yayılma ile, derin çalkalanmalara sürüklendi. Bu ticarî genişleme, İslâm Dünyasının iç ekonomik yapılarının üzerinde yankılar uyandırdı. Özellikle bir kısım topraklar tüccarın eli altına geçmiştir. Fakat X.yüzyıldan itibaren tüccar karşılarda yeni bir rakip bulurlar ki halifeler onlara toprak vermek suretiyle zenginleştirirler: Paralı askerler. Bunlar, hiçbir zaman siyasi bir iktidar olmayan tüccarların aksine, silah kuvvetine, siyasi nüfuz ve zenginliği ekliyerek başarıya ulaşırlar.

A- MÜSLÜMAN ÜLKELERİN EKONOMİK HAYATININ EVRİMİ

Bu ekonomik evrim nasıl gerçekleşti? Emevî çağı için dokümantasyon azdır ve araştırmalar fazla değildir: Araştırmaların kesin sonucundan çok, hipotezler öne sürülür.

- (276) Fethin başlangıcında Araplar birçok topraklar kazandılar veya aldılar: Genellikle bunları alanlar yeni koşullara henüz iyi intibak etmemiş bedeviler olmadı; fakat daha çok Emevîlerin dostu, Mekke geleneğiyle ticaret ve mülkiyet mefhumuna sahip olan Mekkeliler veya Medîneliler olmuştur. Diğer yandan fetihler, alınan ülkelerin ekonomik alışkanlıklarını alt-üst etmedi: Yalnız sahip değişti ve henüz o kendine uygun bir sistem empoze etmeye vakit bulamadı. Şam bir büyük başkent oluncaya kadar ticari ilişkiler bir takım değişmelere uğrar. Muhtemelen Mısır'ın ihracatının bir bölümü Suriye'ye doğru yöneldi. Fakat diğer bir bölümün de hemen bir iki gün içinde terkedilmeyecek kadar önemli bir ticaret merkezi olan Bizans'a gittiğine inanmamıza hiçbir şey engel olmaz. Elde edilen kâr besleyici olsa gerek. İranlılar ve Iraklılar, Akdeniz'le Hindistan bölgesi arasında çok trafik olmamasına rağmen,

Hindistan ve Hint Okyanusu ülkeleri ile ticarete devam ettiler. Bu istikrarın şu nedene bağlı olduğu bilinir: O zaman Arapların ne denizde bir üstünlükleri ne de kendi öz ticaretlerini geliştirecek olanakları vardı. Özetle, ekonomik hareketlerin temeli, çok ilerde olarak, tarımda bulunur. Zaten bunun için, hemen gelir getiren, tehlikesiz toprağa para bağlanmıştı. Bilhassa kurulan vergi rejimi sayesinde toprağa ilgi duyulmuştur.

VII. yüzyılın sonlarından itibaren koşullar değişir. Müslümanlar artık bir filoya sahiptir. Bu bütün Doğu Akdenize hâkimdir. Pratik nedenler ve Bizans'a karşıt politika dolayısıyla tamamen müslümanların eseri olan bir para çıkarıldı. Bu para onları Bizans veya Sasanî etkisinden kurtararak imparatorlukta alış-veriş olanaklarını kolaylaştırdı. İdarci sınıfların zenginleşmesi, eski ve yeni şehirlerin gelişmesine yardım eder. Bu hem ticarî hem tamamen beledî olan hamle bir takım inşaatla belirlenmiştir (canî, saray, su kanalları...). Bu da halkın akınını, pazarların (s ü k) kurulmasını, sanatkâr ve küçük esnafın çoğalmasını sürükler. Bundan sonra Arapların büyük ticarete ilgi duydukları, Hristiyan ve Yahudilerin yanında bu işe giretikleri mümkündür. Artık hamle yapılmıştır. Bu hamle Kuzey Afrika ve sonra İspanya, müslümanların eline geçince yeni bir itiş kazanır. Bundan böyle ulaşabilecekler için iki zenginlik kaynağı ortaya çıkar. (277)

Abbasi çağı, müslüman ekonomisinin başarı çağıdır. Şehirlerde ve yollar üstündeki yoğun ticarî aktivite ve İslâm Dünyasını kaplayan bolluk, bütün Akdeniz'e ve Hint Okyanusunun batısına hâkim olunması ve iki büyük ticarî bölge arasında çekim ve alış-veriş merkezi Bağdad'ın başkent haline gelmesinden dolayı olmuştur. Denizlere hâkimiyet İspanya'dan Yakın-Doğu'ya, Avrupalı ve Bizanslıların arasından geçmeden seyahat etme olanağını vermiştir. X. yüzyılda müslüman ülkelerinin çeşitli hükümdarların otoritesi altına geçmesinin, tüccarlar için hiçbir önemi yoktur. Kuzey Afrika'nın elde edilmesiyle, müslümanlar Akdeniz'e varan altın ve Sahra'nın güneyinden Afrika ürünlerini getiren kervan yollarının kontrolünü temin ettiler.

İslâm Dünyasının Avrupa ve Bizans üzerine bir itiraz götürmez üstünlüğü tarihçiler tarafından birçok kere tahlil edildi. Ama bu daha çok İslâm Dünyası yönünden değil de Avrupa yönünden yapıldı. Henri Pirenne'in meşhur tezi bilinir. *Mahomet et Charlemagne* adlı kitabında Avrupa'nın X. yüzyıla kadar gelişmemesinin sebebini bu İslâm Dünyasının üstünlüğünde görür. Bu fikre karşı Maurice Lombard "VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar müslüman altını" adlı makaleleriyle

itiraz etti. Ona göre İslâm Dünyasında dolaşan paralar buraya münhasır kalmıyordu. Müslümanlar Hind, Çin, Hind-i Çin ve Batı'dan birtakım eşyalar alıyorlardı. Bunlar arasında, köle, odun, kalay, kürk, silah gibi eşyalar vardı. (280) Zaruret halinde Bizans, Batı ile İslâm arasında köprü oluyordu. Bu ticaret ihrac eden ülkeler için Doğu Akdeniz sahillerinden Hint sahillerine ve Uzak-Doğu'dan Suriye ve Mısır aracılığıyla Akdeniz ticaretine açıldıklarından dolayı yararlı olmuştur. Bu ticaret işine en çok atılan Venedik ve Amalfi siteleridir. İslâm Dünyası, kendi hesabına çalışırken yalnız gelişmemiş Batı'nın ekonomik gelişmesini teşvik etmekle kalmamış aynı zamanda, sınırlı ilişkileri de genişletmiştir. Bu birkaç Avrupa sitesine bunun meyvelerini toplamayı ve daha sonraki yüzyıllarda kesin bir şekil alacak pozisyonlar kazanmasını temin etti.

X. yüzyılın sonunda, Fatimiler Mısır'ı ele geçirdikleri vakit Akdeniz-Hind Okyanusu ticaret trafiği kesilmemiştir. Yalnızca Basra Körfezinden, Kızıl Deniz yararına çevrilmiştir. Gerçekten (B.Lewis'in iyice gösterdiği gibi) Tunus'ta bulundukları zaman İtalyanlarla ilişkileri olan Fatimiler bu ilişkilerini Mısır'a uzatarak İskenderiye'yi Akdeniz'in büyük limanı haline getirdiler. Kızıl Deniz ve Hind Okyanusunda limanlar ve Doğu Afrika'da İran ve Belucistan'da dinlenme yerleri yaptılar. Bu düşünülmüş bir politikadır; Fatimiler, iç karışıklıklarla yıpranmış olan, Abbasi İmparatorluğunun yıkılmasını istiyorlar. Hiç olmazsa XI. yüzyılın ortasına kadar varan bir başarı sağlıyorlardı. Ama bu karışıklıklar ve kriz kendilerine musallat oluyordu. Fakat Kızıl Deniz XVI. yüzyıla kadar Akdeniz ile Hind Okyanusu' arasında belli başlı transit yolu oluyor.

B- TİCARİ ANLAYIŞLAR

(281) Yeni çıkan bir kitapta (*İslâm ve Kapitalizm*) Maxime Rodinson, İslâm Dünyasında hüküm süren ekonomik görüşleri ortaya koydu. Şimdiye değin çok önem verilen, nazari yasaklara rağmen, siyasi genişleme ile ekonomik genişlemenin beraber yürüdüğünü bu görüşler ortaya kor.

M.Rodinson'un verdiği bilgilerin ışığı altında müşahade edilir ki *Kur'an*'da özel mülkiyete karşı hiçbir şey yoktur. Bu mülkiyet bir ailenin olabileceği gibi eğer mülkiyet hakkı bazı mulahazalarla sınırlandırmışsa, bu hiçbir surette müslüman mal sahibini meşru yoldan mallarının kazancından yararlanmasına engel olmaz.

Ekonomik hareket, kazanç peşinde koşmak, ticaret dolayısıyla pazar için imalat *Kur'an*'ca müsbet görüldüğü kadar s ü n n e t l e d e g ö -

rülmüştür. Bununla beraber S ü n n e t tarafından bazı ticarî işlemler yasaklanmıştır: Hileli satış, haram olan maddelerin ticareti, hububat üzerine birikim yapmak, ihtikâr, üzerinde şüphe götüren bir şeyin satışı, kâr ve zararı meçhul anlaşma yapmak, r i b â'nın yasak olması (ribâ genellikle ya anlaşma yapan taraflardan birisinin miktarın iki misli borçlu olması, ya da satış sırasında, kıymetli metal alış veriş ve gıda maddelerinde bütün avantajın bir tarafa râci olmasıdır) gibi. Bu tür işlemlerde her iki tarafın verdikleri arasında ahenk bulunması gerekir.

R i b â'nın yasaklanmasının pratik sonuçları az oldu. M ü c t e h i t l e r teorik yasakları çevirmek için bir takım olanaklar yaratmaya gayret ettiler. Bu metodlara h i y â l (incelik bulma, kurnazlık) denir. Hattâ H a n e f i m e z h e b i dar anlamda, zaruretler yasak olanları mubah kılar, der.

İslâm içinde doğduğu ve ticaretin önemli rol oynadığı Mekke toplumu, bütün yasak ve ihtarlara rağmen, ticaret ve tüccarlar hakkında müsbet bir katkıda bulunmaya devam etti. Fetihlerden sonra birçok Mekke'li, idareci ve toprak sahibi olarak ticareti terketti. Çoğu ticaret hareketlerine devam ettiler. Ticaret yolları çok az değişmiş ve genel durum Arapların lehinde idi. Belki Araplar önceki çağlardan daha çok *Kur'an* yasaklarına itaat ettiklerinden (eskisinden daha geniş) yeni büyük ticaret işlerine atılmaktan acaba çekindiler mi? Fakat bunun ispat edilmesi gerekir. Öte yandan, Hristiyan ve Yahudiler, Suriye ve Mısır'da büyük ticaretin ana damarlarını ellerinde tutarlar. Fetihlerden sonrada bunlar ticaret imkânlarına birde ödünç ve faiz ticaretini eklerler. Yavaş yavaş ellerinde para biriken müslümanlar da bu ticarete birçok faktörlerin yardımıyla katılmak istediler: Bütün İmparatorluğun Araplaştırılması, büyük bir kısım halkın İslâma girmesi ticaret merkezinin Bağdad'a kaymasıyla Hristiyan ve Yahudilerin Şam'da oynayacakları rolü burada oynayamamaları. Böylece özellikle VIII. yüzyıldan itibaren üç yüzyıl boyunca İslâm Dünyasının büyük bir kısmı ile refah ve büyüklüğünü temin edecek olan müslüman tüccarlar sınıfı gelişti.

S.D.Goitein, ilginç bir makalesinde, İslâm Dünyasında özellikle ticaretle uğraşan bir "burjuvazi" sınıfının 750 tarihinden itibaren nasıl doğduğunu gösterdi. Bu sınıf, sosyal bir önem kazandı: Aktivitelerini makbul kabul ettirerek kendi sınıfının ve diğer sosyal sınıfların III. hicrî yüzyılda dayandıkları değerleri tanıyarak saygısına mazhar oldu. IV.H. / X.M.yüzyılda en önemli sosyal-ekonomik bir faktör oldu. Fakat daha önce de belirtildiği gibi bu ticaretle uğraşan burjuvazi sınıfı hiç bir

(283) zaman siyasî iktidara varamadı. Burada devlet idarecilerinin, devlet menfaatlerinden çok kendi özel menfaatlerini düşünen bir sınıfa karşı dikkatli olduklarını veya bazı yazarları takip edersek, bütün kabiliyetlerine rağmen onları aşağı görerek belki yine onları iyi müslüman, şeriatı tatbik etmek için bilgileri az kimseler olarak gördükleri bahis konusu olmaz mı? Gerçekte şu var ki X.yüzyıldan itibaren, büyük tüccar karşılarında paralı asker olan Türk askerî, sınıfını buldu. Türkler üstelik askerî bir güç elde tutuyorlardı.

C- ORDU ve “İKTÂ”

Daha önce görüldü ki fetih esnasında müslümanlara kalan topraklar kişilere veya gruplara verildi: Bunlar k a t â’lardır; daha sonra i k t â’ adı tam anlamıyla “kamu topraklarından parçalar” demekti. Bu topraklar değerlendirilmek göreviyle, müslüman m ü c a h i d l e r i n e verildi. Yine bunlar devredilebilir ve miras yoluyla intikal edebilirdi. Çoğu zaman, bir k a t â’, bir göçebe kabilesine tahsis edildi ki bu kabilenin şefi bu imtiyaz ve ihsanın sahibi kabul edilirdi.

Ömer tarafından organize edilen ve Abdülmelik tarafından düzene konan bu rejim bütün Emevi çağı boyunca ve Abbasi halifeliğinin başlarında devam etti. X.yüzyılda, İbn Kudama, toprak tahsis edilişinde, birçok çeşitleri birbirinden ayırır: Öşüre tâbi ve miras yoluyla geçen, yalnız yararlanma hakkı verilmiş i k t â’; aynen iktâ gibi olan yalnız miras yoluyla geçmeyece toprak; hazineye belli bir miktar ödeyen özel müsaadeli imtiyazlara i g a r; bir yıl için yenilenebilir vergiden muaf saha t a s v i ğ; kameralara seneye göre verilen ve para cinsinden bir vergi karşılığında değerlendirilen harac arazisine m u k a t â’a denilmiştir.

(284) Bazıları malî imtiyazlarla donatılmış olup bu imtiyazların çoğalma-
siyle Abbasi Devleti gelirlerinin bir kısmından feragat etti. Bu husus Abbasi ordusunun yeni karakterine bağlıdır. IX. yüzyıla kadar bu ordu para ve i k t â’ verilmesiyle mükafatlandırılan Araplardan oluşmuştur. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ordu “meslekten olan” büyük kısmı paralı asker, Türk ve yabancılar tarafından kurulmuştur. Bir müddet için bunların maaşları vergiler ile karşılandı. Daha sonra iç karışıklıklar, isyanlar, halifelerin kendi iktidarlarını ve emniyetlerini korumalarını temin için orduya başvurmalarını gerektirdi. O zaman ordunun istekleri de arttı. Hazine artık maaşları, özellikle yüksek maaşları ödemek için ne muntazam ve ne de yeterli derecede geliri elde bulunduruyordu. Askerler de, her zaman itiraz konusu olan maaş yerine daha muntazam bir kaynağı arıyorlardı. O halde toprak istiyorlardı. Halifeler gittikçe

artan ölçüde askerlere iktâ' dağıttı. Fakat bu yeterli değildi. Çünkü devletin elde tuttuğu toprakların bir sınırı vardı ve eski iktâ, sahiplerinin mirasclarını bertaraf etmek bahis konusu olamazdı.

Bunun için, Buveyhilerin askerî tip vezirlik kurumunun ortaya çıkmasıyla iktâ rejimi derin değişikliklere uğradı. Bundan böyle de ordu devlet gelirlerini eli altında tutar; bunu kısmen halifeye ve devlet görevlilerine dağıtır. Askerlere gelince onlar, yeni bir tip iktâ ve nakdi para ile mükafatlandırılmışlardır. Gerçekten, bu iktâlar artık öşüre tâbi olan devlet toprakları değildir. Zira onlardan hemen hemen elde kalan yoktur. Fakat bunlar harac toprakları, yani özel topraklardır. Prensip olarak topraklar bîzatihi verilmez. Yalnız vergi kaydı ile verilir (ıstığlal). Kendisine toprak verilen kimse (mukta) işletme ve vergi alma ile yükümlüdür. Toprağı, vadedilen miktar paranın garantisi olarak alır. Bu iktâ' ıstığlal idareye vergi ödemez.

Böylece, bütün toprakların gelirleri -en azından Irak ve Batı İran- (285) hemen hemen ordunun beslenmesine hasredilmiştir. Ayrıca askerler, arazilerinin bulunduğu yerlerdeki vergi gelirlerini kendilerine çekmeye çalışıyorlardı. Sonuç devlet için çok kötü oldu: Bir taraftan gittikçe önem kazanan gelir ve topraklarının idarî ve malî kontrolünü kaybederken öte yandan toprağın yeni sahipleri ve çiftçiler, toprak gelirlerinden hiç haberleri olmadan her şeyden önce zengin olmayı arıyorlardı. Hattâ bu mülkiyetlerine zarar verir pahasına da olsa: Yine başka bir kısım istiyebilirler. Esasen, sahip oldukları topraklar üzerinde yaşamıyorlar. Bunlardan gelirlerini almak için, çiftçilere çok baskı yapmak pahasına bir vekil harç, kahya tayin ediyorlar. Nihayet askerler baskı kullanarak küçük ve orta halli toprak sahiplerinden kendilerine sığınmalarını ve topraklarını devretmelerini istiyebildiler. Her ne kadar, büyük toprak sahipleri, büyük yerleşme bölgelerinde ayakta durabildilerse başka yerlerde bunlar yeni askerî aristokrasi veya toprak aristokrasisine büyük yer bıraktılar. Yine iktâ ıstığlal miras yoluyla intikal etmediği halde askerler bunu değiştirdiler ve aşağı yukarı her zaman kendilerine düşen iktâ' dan daha fazla ölçüde aldılar.

Bu değişikliklere, gittikçe askerlere tahsis edilen taşra valilikleri ilâve edilir. Bunlar bulundukları kentin sivil ve malî işlerine el koyarak, arzularına göre dilediklerini tayin ve azledibildiler. Kendilerine ve dilediklerine iktâ' dağıttılar. Hazineye ancak cüzî bir şey gönderdiler.

Bu değişiklikler çerçevesinde, ticaret geliri ikinci plana atıldı. Maa-mafih bunun ayakta tutulmasının sebebi askerlerin elde ettikleri gelirleri-

ni ticarete yatırımlarıdır. O halde tüccar sınıfının rolünü mübalağa etmemek gerekir.

Bu dediklerimiz Abbasiler için geçerli. Başka yerlerde mesela Sâmânîler ve Gaznevîler indinde i k t â' sisteminin uygulandığı görülmüyor. Mısır'da, gittikçe siviller askerlerin yerine vergileri aldılar. Siviller, i k t â' ismi altında toprağa karşılık zaman zaman tadil edilen belli bir miktarı ödüyorlar. Bununla beraber, hazineye bir miktar ödemeye mükellef oluyorlar ki bundan ücretlerin ilavesi ödenmektedir. Suriye'de XI. yüzyılın başından itibaren Fatimîler aynı şekilde hareket ettiler. İspanya'da h a l i f e n i n sonra h â c i b i n otoritesi XI. yüzyıla kadar devlet topraklarının ve gelirlerin israfının önlendiği tahmin edilmektedir.

Belirtmek gerekir ki, en azından bu zamana kadar i k t â'nın hiçbir feodal niteliği yoktur. Hiçbir zaman bir miras-yedi sınıfının doğmasını sürüklemedi. Daha sonra Mısır bundan hariç tutulursa.

(286) D- "VAKIF" ve "HUBUS"

Bu toprağın ve gelirlerinin askeri bir sınıfın mülkiyeti lehine ve şehirde oturan toprak sahipleri yararına teşekkül ederken bir de yeni bir toprak mülkiyeti ortaya çıktı: V a k f (çoğul: a v k a f, Batı İslâm Dünyasında h u b û s denilmiştir). Vakfın menşeinin diğer dinlerin dünyevî kurumlarında bulunduğu ve İslâmın bunu ortadan kaldırmadığı mümkündür. İslâm Dünyasında vakfın tesisi ve gelişimi farklıdır.

Vakfın yapılmasının iki sebebi vardır: Biri dinî hayır niyetiyle, diğeri özel menfaatleri korumak için. Birinci halde hibe edilen mülk bahis konusudur ki bunun gelirleri dinî bir kuruma (bir caminin onarılması ve görevlilerinin mükafatlandırılması gibi) veya kamu yararına bir kuruma (hastane, hamam, han, okul gibi ..) verilir. İlk zamanlar tarla cinsinden olan bu vakıflar zamanla bina, dükkan, değirmen cinsinden de oldular. Bu kurumların yönetimi bir aileye verildiği zaman gelirlerinden bir ölçüde yararlanırdı. XI. yüzyıla kadar kamu yararına tahsis edilen bu vakıf kurumlarının çok önemli miktarda olduğu görünmüyor: Yalnız hükümdarlar, vezirler ve büyük şahsiyetler böyle bir jest yapma olanağını buldular. Bunlar da çok azdır.

İkinci halde ise, vakıflar özel menfaatleri korumak için yapıldı. Kuvvet karşısında dağılma ya da gasbedilme tehlikesine açık olan veya vergi istekleri karşısında ayakta duramayan emlak, gelirlerini elinde tutan bir aileye vakfedilirdi.

Üçüncü bir kategori özel kişilere hibe şekli altında ortaya çıkmıştır. (287) Zorunlu olarak emlak üzerinde işlem gördü. Yalnız başlangıçta, köylerdeki alanları işleme girmeyen Mısır bundan hariç tutuldu.

Bu vakıflar veya hubus, yabana atılmayacak ölçüde bir kısım toprakların dondurulmasına sebep oldular. Özellikle, vakfiyelerde yönetim koşulları hakkındaki kararların dokunulamaz, değiştirilemez oluşu gelirlerinin artmamasını doğurdu. Ve ekonomik gelişmenin bir itici faktörü olamadı.

E- TARIM EKONOMİSİ

Bütün İslâm ülkelerinde, özellikle VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar, tarım istihsalı çok büyük bir gelişme kaydetti. E.Lévi-Provençal'ın hatırlattığı gibi "Kurtuba halifeleri çağında İspanya'yı ziyaret eden Batılı gezginler ülkenin doğal zenginlikleri ve ürün elde etmek için harcanan çabalar karşısında hep hayrete düştüler". Burada fetihten sonra, erken çağda, büyük toprak parçaları vardı. Bununla beraber, parçalara ayrılma bu bölgeye yerleştirilen çiftçiler sayesinde gerçekleşti ki bu kişiler ekmekle yükümlü bulundukları toprağın gelirinden ferdan yarar görüyorlardı. Sahiplerine, mahsul cinsinden olarak, ödemeye mecbur oldukları miktar, yer, çağ ve cinse göre $1/2$ den $1/4$ e kadar değişiyordu.

Hububat ve en başta buğday en fazla yaygın olan ekindir. Bunlar iç ticarete önemli bir yer tutarlar (ekseriya çiftçiler hayvancılıkla da uğraşırlar. Nadas usulü bunlara kolaylık sağlar). Bu itibarla, Arap coğrafyacıları müslüman İspanya'yı bir hububat ülkesi olduğu kadar bir bahçe, ormanlık ülke ve sulanmış topraklar olarak takdim ederler. (288) Vizigotlar tarafından ünilen sulu ziraat Araplar tarafından geliştirildi. Arap terminolojisi muhafaza edildi. Meyve ağaçları (elma, incir, nar, badem, portakal); diğer taraftan bilhassa omca, aromatik bitkiler (saffran), zeytin ağaçları ve tekstil bitkileri (pamuk, keten) yetiştirilirdi.

İfrikiya'da, Ağlabiler devrinde olduğu gibi Fatimiler devrinde de ekonomik durumun siyasî durumu başka yerlerden daha çok etkilediği görünüyor. Yeter ölçüde gelir kaynağı olan, kuvvetli bir hükümet yolların emniyetini ve sulama çalışmalarını veya kentlere su götürülmesi işini pek iyi temin eder (su sorunu başta gelir). İspanya'da olduğu gibi coğrafyacı Yakubi'nin ağaçların bolluğu ve tabiatın yeşilliği dikkatini çekti. Zeytin ağacı sahil bölgesinin kumlu topraklarında yetişir. Her kasaba kendi zeytin presine maliktir. Ayrıca, bir çok çeşit meyve ağacı yetiştirilir ki asma da bunlar arasındadır. Kuzeyde hububat ziraatı yapılan

topraklar yayılır. Özellikle, İbn Havkal (X.yüzyıl) ve el-Bekri (XI.yüzyıl) nin verimini övdükleri Bicâye bölgesi vardır. Daha batıda Tahert'in meyve bahçelerinin sayısı karşısında aynı el-Bekri hayretini gizlememiştir. Rustemiler devrinde, Tahert'in zenginliği, yaylalardaki hayvan besleyicileri ile çiftçilerin ve sahil şeridinden gelen tüccarla, Sahra'dan gelen kervancıların temasından doğmuştur.

Hilâli göçleri, İfrikiya'nın büyük bir kesiminin tarım ekonomisini harap etti. Ülkenin merkez ve güney bölgeleri tekrar çorak bölge halini aldı. İstilanın tahribatı Mağrib'in orta bölgesinde daha az hissedildi. Batı bundan korundu.

Genel olarak, Batı Müslüman Dünyasının tarım ekonomisi -İfrikiya'yı istila eden Hilâliler hariç tutulursa- iç isteği memnun edecek yüksek bir verim seviyesine ulaştı. Kıtliklar pek nadirdir. Açlık yılları şu şekilde işaret edilmiştir: Meselâ Ağlabiler devrinde 873, 879, 881 de, İspanya'da 916, 926 ve 929 da. Batı'ya ancak tropik bitkiler X.yüzyılda Doğu'dan getirilmiştir: limon, portakal (o zamana kadar kaba turunc diye bir çeşit biliniyordu), şeker kamışı, pamuk, dut (ipek böceği), saf-
ran. Bu yeni mahsullerin getirtilmesi Akdeniz'in doğu ve batısı arasındaki ticari ilişkilerin önemine tanıklık eder.

(289) Doğu müslüman dünyasında buğday üreten Mısır pamuk, şeker kamışı, keten yetiştirir. Bu ülke bazen korkunç kıtlık yılları tanımıştır. Meselâ Fatimî halifesi Mustansır devrinde yedi yıl süren bir kıtlık devrine işaret edilmiştir ki bu, özellikle 1069 yılındakinden daha korkunç olmuştur. Fakat, bu arızalar dışında Mısır çiftçilerinin Suriye çiftçilerinden hele Irak'ınkinden daha kötü şartlar tanıdıkları görünmüyor. Irak'da bazı zamanlar çiftçiler isyan ederek Zenc ve Karmat isyanlarında olduğu gibi bir takım hareketlere destek olduklarına tanıklık edemez. Çiftçilerin sömürülmesinin Doğu'da Batı'dan daha fazla olduğu görünmüyor. Bunun nedeni siyasî karışıklıklardan ve i k t â' sahibi askerlerin rollerinin gittikçe büyümesinden ötürüdür. Bunlar topraklarından en büyük ölçüde gelir çekmek istiyor ve çiftçilere çok kötü bir gözle bakıyorlardı.

Çiftçilerin oynadıkları tek rol toprak işçileri olmalarıdır. Hiç bir ekonomik akımın içine alınmazlar. Elde ettikleri şeylerin büyük bir kısmı kendilerine ulaşmaz. Elde kalanla, kapalı bir ekonomi içinde yaşamalarına imkan bulurlar. Şehirden hiçbir şey almaz ve muhtaç oldukları şeyleri kendileri mahallinde imal ederler.

Bunun aksine Batı'da çiftçi ve hele ağaç yetiştirenler doğrudan doğruya ekonomik akımlara katılırlar. Ayrıca, göçebe hayvan yetiştirenlerle

daha çok münasebet halindedirler. Birbiri arasında bir ekonomik alış-veriş kurulumudur. Küçük ve orta boy şehirlerin çoğalması olumlu bir faktör olmuştur. Köyde oturanlarla şehirde oturanlar arasındaki ilişkileri, kolaylaştırmıştır.

Bu çeşitli farklar henüz tam değerlendirilemez. Daha birçok araştırmalar ister. Zira müslüman kırsal hayatı üzerinde eldeki dokümanlarımız ya gezginlerin yazdıklarına dayanır ya da genel sorunları ele alan hukukçu ve vergi görevlilerinin bıraktıkları dokümanlardır ki bunlarda ne tam belirlenlik ne de arzu edilen espri mevcuttur.

F- ŞEHİRLER: MESLEKLER VE TÂCİRLER

Tarım çalışmaları İslâm Dünyasının ana gelir kaynağını teşkil eder. (290) Bununla beraber, birbirine sıkı bağlı ticaret ve kent yaşamı, tercih edilen bir yer tutar. VIII. yüzyıldan X. yüzyıla kadar ticaretin genel gelişiminin ne olduğu görülmüştü. Kentlerin bu gelişmedeki yerlerini ve bundan doğan ekonomik değişimleri belirlemek yararlı olur.

Genel olarak İslâm Dünyasında, VIII. yüzyıldan itibaren eski ve yeni, küçük ve büyük kentler, bazısının nüfuzlarının da artması suretiyle, ekseriya dikkati çekici bir ekonomik gelişme tanıldılar. Bu gelişmeye hem İspanya'da hem Kuzey Afrika'da ve hem de Yakın-Doğu'da tanık olmaktayız. İç imalatın artması ve Akdeniz'in çeşitli bölgeleri arasında alış-verişin çoğalması ve ayrıca bunlara ilaveten Hind Okyanusu bölgesinin de girmesi suretiyle dikkat çekici bir olayla karşılaşırız.

Küçük şehirler, yakınında bulunan köylerin ürünlerinin geldiği büyük taşra merkezleridir. Bunlar belli zamanlarda kurulan pazar yerleridir (meselâ Kuzey Afrika'nın bazı kentlerinin isimlerinin gösterdiği gibi her hafta kurulur) ve genel olarak kentin giriş kapılarında düzenlenir. Ayrıca Mağrib'de olduğu gibi kervan yolları üzerinde menzil-kentleri vardır ki bunlardan birkaçı İfrikya'dan Atlantik'e ulaşan uzun yol üzerinde kurulmuştur: Öte yandan bazıları (Gabes, Tahert, Sicilmasa gibi) Sahara'dan gelen kervan yollarının bitiminde bulunurlar.

Kentler içinde en ilginç olanları büyük olanlardır. Kentle ilgili ekonomik hayatın en belirgin gelişimleri buralarda görülür: Bunlar her türlü büyük tüketim merkezleridir. Bazılarında lüks maddelerin satışı iyi kazanç temin eder. Büyük kentler birçok esnaf ve sanatkârın imâl ettiği çeşitli eşyaların bulunduğu yerdir. Nihayet bu yerler uluslararası ticaret merkezleri olduklarından dolayı büyük tâcir ve bezirganların ticarî mâli ve banka işlemlerini yürüttükleri merkezlerdir. (291)

Bir kentin çeşitli ekonomik cepheleri birçok tarihçi tarafından araştırılmıştır. Herşeye rağmen detaylı araştırmalar eksiktir. Bu konuda **Ch.Pellat**, **Cahiz** devrinde Basra kentini etüd etti. **J.Sauvaget**, Halep üzerine yazdığı kitapta kentin ekonomik faaliyetinden bu kez bir bütün içinde bir unsur teşkil edecek şekilde bahsetti. **E.Lévi-Provençal** X. yüzyılda Kurtuba şehrinin büyük bir tablosunu çizdi. Ama bu, müslüman İspanya üzerine yazdığı kitabının bir bölümünü teşkil eder. **X.de Planhol**'un İslâm kenti üzerine denemesi çok geneldir ve bir yenilik getirmeden bütün İslâm tarihi üzerine yayıır. Bunların aksine beui bir noktada yayınlanmamış kaynaklar üzerindeki çalışmalar (**S.D.Goitein**'in özellikle Kahire'deki Geniza kaynaklarının verimli olarak değerlendirilmesi ekseriya X. yüzyıldan sonraki devir üzerindedir) bize ticarî faaliyetler, esnaf loncalarının varlığı veya yokluğu hakkında kısa ama kesin bilgiler verir. Arzu edilrki Ortaçağ tarihçileri, şarkiyatçıları ve şehir ekonomisi uzmanları bu alandaki girişimleri aydınlatmaya kendilerini versinler.

- (292) Endülüs'ten İran'a kadar üretim ve tüketim yapan temel el sanatları, kentlerde belli mahallelerde birçok mesleklerin yayılmasına sebep oldu. Ulu Camii'nin hemen etrafında sûk (pazar) bulunur. Bu dar ve birbirine girgin sokakların her biri bir esnaf grubuna ayrılmıştır. Burada günlük ihtiyacı karşılayan her alet ve gıda maddesi bulunur. Bunun yanıbaşında, s û k'daki dükkanlardan daha sağlam yapılmış özel ve lüks ticaret maddeleri satan hanlalar (kayseriya) vardır. Bu yerler ilkin birer kumaş pazarı iken sonra kıymetli maddelerin bulunduğu yerler olmuştur. Hanların hemen yakınında sarraf denilen para değıştirme işlemleri ile uğraşanlar yerleşerek sûk ve onu teşkil eden elemanlar kentin ekonomik merkezi durumuna gelmiştir. Birkaç büyük kentte buna ekonomik faaliyeti tamamlayan ekseriya kent merkezinin dışında bazı endüstri kolları ilave edilir (deri işleri, camcılık, çömlekçilik...).

Ortaçağ müslüman kentleri için çözölmemiş bir sorun var: Acaba esnaf teşkilatı var mıydı, yok muydu?

Uzun zamandan beri **Louis Massignon**'un çalışmalarının etkisi altında, İslâm Dünyasında, en azından Abbasiler'den itibaren çok erken zamanlarda esnaf topluluklarının varlığı kabul ediliyordu. Bu yazar, Avrupa'dakilerle kıyas edilebilir loncaların X.yüzyıldan itibaren kurulduğunu ve hatta bunların Avrupa'dakilerden eski olduğunu yazdı. Görüşünü, XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda lonca tipi mesleki organizasyonların bulunduğu ve bunların da zamanla şekillerinden hiçbir şey kaybetmeden daha önceki Türk devletlerinde örneklerinin mevcut olduğu fikrine dayandırıyor. Massignon'a göre bu loncalar milâdi

X.yüzyıl civarında ortaya çıkan Doğu örneklerinden kaynağını alıyordu. Bunlar f u t u v v a (f i t y â n veya g e n ç l e r) denen dinî örgütlerle sıkı ilişkilerde bulunuyordu. Bunu kanıtlamak için mesleğe giriş mera-simlerini örnek gösteriyordu. Ve nihayet o İ s m a i l l i ğ e bu örgütlerin kurulmasında büyük bir önem veriyordu. Zira daha sonraki çağlarda ş i i geleneğinin izleri bulunduğunu ileri sürüyordu.

Bernard Lewis ve ondan sonra Claude Cahen bu görüşü reddettiler. (293) Üçer metod yönünden: Zira bir asır için söylenen diğer bir asır için her za-man doğru değildir. Asırdan asıra sıçramak hatalıdır. Öte yandan Türk-İran ülkelerinde geçerli olan şeyleri kendiliğinden bütün İslâm ülkelerine teşmil etmemelidir. Özellikle f u t u v v a'nın bazı meslek çevreleri ile iliş-kisi olduğu şüphesizdir; fakat bu ilişkiler XIII.-XIV. yüzyıllarda bilhas-sa Selçuklu hâkimiyeti altındaki ülkelerden önce görülmez. Daha önce-ki zamanlar için hiçbir belge yoktur. Sonra İ s m a i l l i k hakkında, Abbasiler devrinde şehir içi meslekî organizasyonlarda her hangi bir ş i i bulaşmanın örneklerine raslanmaz. İ s m a i l l i k ve hele K a r m a t doktrini yalnız çiftçi ortamında, belli bir müddet, sosyal bir görünüş kazanabildi. Bilindiği gibi Bağdad'da halk tabakası ş i i değildir, h a n-h e l i d i r; o halde s ü n n i d i r.

Loncaların gerçekten var olduğunu doğrulamak gayesiyle, hem mes-lekle ilgili konulan kaidelerin teşkil ettiği literatüre (i h t i s â b, h i s-b a) ve hem de bunlara bağlı görevlilerin (Doğu'da m u h t a s i b, Batı-da s a h i b o l-s û k) varlığı üzerine dayanılmıştır. H i s b a üzerine yazılan kitaplar meselâ Batı'da XII. yüzyıldan önce görülmez. Daha önce ticarî alış-verişlerde ve daha geniş ölçüde, sosyal ilişkilerde helal olan ve olmayan hususlarda kısa, toplama hukukî mecmualar halindedir. Bunlara (294) XIII. yüzyıl sonlarından önce Doğu'da raslanmaz. Bu h i s b a k i t a p-l a r ı meslek örgütlerinin rolü ve organizasyonu üzerine bilgi vermez. Fakat meslekî çevrelerle ilişkisi olmayan hükûmete bağlı m u h t a s i b-t e n bahseder. Bir meslek mensubu kimselerle ilişkilerinde m u h t a-s i b i n kendinden bir alt kademede, hizmetinde bulunan kimseler, a r i f (Doğu'da) veya e m i n (Batı'da) zorunlu olarak mutlaka o meslek-ten anlayan kimse değildir. Öyle görünüyor ki bunlar esnaf ve sanatkâr-lar tarafından değil hükûmet tarafından atanmışlardır.

Sözün kısası, tarihî kaynaklarda, hukuk literatüründe ve hatta Ge-niza dokümanlarında meslekî çevreler çok az zikredilmiştir.

Loncalar lehinde birkaç müsbet delil getirebilecek hususlar şunlardır: Bazı mesleklerde birlik beraberlik duygusu, yüksek bir mesleğe mensub

olma gururu ve bazı şahısların adlarının sonuna mesleklerini lâkap olarak eklenmesi gibi. Fakat bu misaller seyrek ve az kanıtlayıcıdır. Diğer yandan, camiler ve hanlar gibi meslek isimleri taşıyan binalar vardır. Ve nihayet bunlar arasında işbirliği ve cezâî sorumluluk zikredilir. İslâm hukuku suç olduğu zaman müşterek sorumluyu arar: Bu konuda Arap kabilelerinin geleneklerinin hatırası bulunur. Kabileler gibi geleneği ve askerler gibi bir örgüt (d i v a n e l - c e y ş) olmayan kişiler için (295) gayet tabii ki bir meslekî dayanışma var olacaktır. Bu dayanışma hiçbir zaman bir korporatif örgüt gerektirmez.

O halde şimdilik İslâm Dünyasında XII. yüzyıldan önceki devre için lonca teşkilatlarının varlığı hakkında olumsuz bir cevap verilir. Hristiyan Dünyasında mevcut olanlarla bir yakınlaşma yapmaya çok çalışıldı. Lévi -Prevençal müslüman İspanya'daki meslek grupları hakkında yazdığı vakit, hataya düşmüyordu: "Tarihi metinler bize Kurtuba'da ve diğer şehirlerde birçok "tabakalar" halinde çeşitli meslek kuruluşlarının ip uçlarını verirler ki bunlara zorunlu olarak loncalar denebilir. Endülüs loncasının Doğu Müslüman Dünyasında olduğu kadar Batı Hristiyan Dünyasında da bu organizasyona özgü genel niteliklerden mahrum olduğu görünüyor".

Bu meslekî organizasyonlar belki Bizanslılar tarafından canlandırılan Doğu-Roma İmparatorluğundakilerin uzak bir hatırasıdır. Halî hazırda Sâsânî etkisinden söz edilemez. Çünkü bu konudaki belgeler eksiktir.

Büyük tüccara gelince, bunlar çok sınırlı ve özel bir sınıf teşkil ederler, Büyük bir itibar görürler. (Çünkü Hz.Muhammed kendisi de bir tacir değil miydi?). Bu "itibar" a Abbasi devri yazarlarının bazı satırlarında hor görme karışır. Bu tâcirler, büyük bir bölgenin ürünlerini Arapların kontrolü altına sokan fetihlerden yararlanırlar. Yine aynı şekilde Batı ile (müslüman ya da hristiyan) Hindistan veya Çin arasında aracı durumundan da yararlanırlar. Nihayet Bağdad'daki halife sarayının genişlemesi ve lüksün artması da onlar için faydalı olmuştur. Esasen uzak yerlerle ticaret yaparlar. En fazla ihtiyaç duyulan ürünlerle, lüks eşyaları getirirler. Buna karşılık, müslümanların sanat ve tekniklerinin büyük şöhret kazandığı mamul eşyalar satarlar: Bunlar ince işlenmiş metal eşya ve tekstil maddeleridir. Bununla beraber Mısır da bazı lüks kumaşların yapılması (t ı r a z) hattâ ihrac edilmesi devlet tekeline bulunuyordu.

(296) Alıp satılan eşyaların ne miktarı ve ne de dengesi üzerinde bir şey biliniyor. En azından üç asır boyunca devam etmesi dengenin müsbet

olduğuna işaret eder. Ayrıca, müslümanlar bol miktarda altın paraya ve bunun istikrarlı değerine güvenebilirler.

Bu büyük ticaret, kervanlar ve gemiler aracılığıyla devlet ve özel sermaye tarafından finanse edilerek yapılır (araba ile nakil yoktur). Özel sermaye tüccardan, toprak sahiplerinden, yüksek memurlardan, aydın ve bilginlerden; devlet sermayesi bizzat hanedandan ve bölgelerinde önemli ölçüde gelirleri olan valilerden kaynak bulur. X. yüzyılın sonuna kadar, büyük ticaret üzerine spekülasyon birçok amatörü kendine çektiğini gösteriyor. Kervan ve gemileri tehdit altında bulunduran tehlikelere rağmen bu kazanç getiren bir iştir.

Batı'da ticaret yöntemleri ve bankaların gelişmesinden çok önce, İslâm Dünyasında p o l i ç e, s u f t a c a ve ç e k kullanıldı. Büyük tüccarın büyük kentlerde ve bütün önemli ticaret merkezlerinde (Fas'ın güneyindeki Sicilmasa'ya kadar) iş birliği yaptığı kimseler vardı. O halde bir yerden bir yere para gönderme en az bir miktara indirildi. Ödünç ve avans paralar faiz ile işlem görüyordu. Bunun içinde yahudi ve hristiyan bankerler vasıtasıyla işyürüyordu. Ya da faiz koşulan tehlikeleri karşılar ve o zaman haram bir nitelik taşımazdı.

Bütün İslâm Dünyasına ve hatta ötesine teknik vasıtalarla desteklenen bir ticarî şebeke yayılmıştır ki bu kendi tacirlerine Eski Dünyanın ticarî ilişkilerine hâkim olmayı sağladığı gibi bir takım gümrük kolaylıkları da sağlıyordu: Bunlar İslâm topraklarında % 10 gümrük vergisi öderken müslüman olmayanlar, bazı istisnalarla % 20 ödüyordu. Müslüman topraklarına girişte alınan bu gümrük vergisine birçok transit, şehirlerden giriş-çıkış ve anbar ücretleri gibi mahallî harc ve vergiler ilave oluyordu. İslâm Dünyasının parçalara ayrılması gittikçe bu harç ve ve resimleri çoğalttı. (297)

Fiat dalgalanması hakkında hemen hemen hiçbir şey bilinmiyor. XI. yüzyıla kadar ciddi bir ekonomik krizin mevcut olduğu görünmüyor. Kıtlık zamanında spekülasyon yapmayı önlemek için hükûmetler bilhassa gıda maddeleri üzerinde (en başta buğday) piyasaya müdahale etmek gayesiyle, ihtiyat stokları yapmayı alışkanlık haline getirdiler.

Üç asır boyunca müslümanlar hristiyanlar üzerine ezici bir ekonomik üstünlük kurdular. Akdeniz ile Hind Okyanusu arasındaki ticarî mübadelelere hâkim idiler. Devrin en iyi filosuna, aktif limanlarına ve en cesur tüccarına sahip idiler. Binbir gece masallarındaki denizci Sind bad'ın macerası yalnızca bir edebî olay değildir.

Onlar yardımıyla dünya yoğun bir faaliyet içine girdi ve Batı'da bilinmeyen yeni ürünler tanındı: Onlar Romalılardan daha çok çalıştılar. Hemen X. yüzyıldan itibaren, Araplar örnek alınarak Bizans, Orta Asya ve Slav alemi ile ilişkilerini çoğaltarak ekonomisine hız verir. İtalyan siteleri Akdeniz'e gemilerini indirirler ve bilhassa Fatimilerin önce İfrikiya sonra Mısır'a hakim oldukları andan itibaren deniz ticaretine girişirler. Bu Venedik'in servete kavuşmasının çekingen ilk adımlarıdır.

Abbasi devri Araplarını taklit ederek sonra XII. yüzyıldan itibaren onların yerini alarak, Batılılar bu müslüman ekonomik tesirine karşı, İslâmın ortaçağda büyüklük ve ününü yapan politik ve dinî yayılma ile at başı giden, bu başka bir tür yayılmaya karşı tepkide bulundular.

BÖLÜM V

SANAT ve KÜLTÜREL GELİŞMENİN GÖRÜNÜMLERİ:

(298)

İslâmın yayılmasının iki önemli yönü var: Biri fethedilen yerlerin Araplaştırılması ve dolayısıyla müsterek bir espri yaratılması; diğeri ilk defa dinî ihtiyaçlar öngörülerek inşa edilen binalar: Camiler.

A- ARAP DİLİ VE KÜLTÜREL GELİŞME

Hız.Muhammed'in İslâm dinini Arabistan'da vazettiği zaman, Arap dili Yarımadanın sınırları dışında hemen hemen hiç tanınmıyordu. Burada yerleşik yaşayan birkaç Arap kabilesi veya Bizans ve Sâsânî sınırları üstünde göçebe yaşayan kabileler ne entellektüel ne de lengüistik bir parlaklığa sahiptir. Filistin ve Suriye'de yerleşmiş Araplar ise kendi aralarında Arapça konuşuyorlarsa da diğer sakinlerle Yunanca, İbranice ve belki Süryanice konuştukları kesindir. Arabistan'ın güneyindeki halkların da Arapça konuştukları muhtemeldir. Fakat hiçbir belge ve hiçbir Arapça metin bize ulaşmamıştır. Arapçayı ne zaman kabul ettikleri mühim değildir. Esas olan bu dili kabul etmeleri ve bu dili bütün Yarımadanın sakinlerinin dili haline getirmeleridir. Arapça çoktan beri kuzey kabilelerinin dilidir. Bu dili özellikle İslâm öncesi şiirinde kullanırlar. Bunda, bedevilerin duyguları, arzuları ifadesini bulur. İslâmdan önceki Arapların hayatı için tek kaynaktır. Fakat işlenmesi zordur. Müslümanlar bu devri e a h l i y e ("putperestlik" ekseriya bu sözcük cahiliye olarak çevrildi) diye adlandırdı. Çünkü *Kur'an* henüz vahyedilmemişti. Ama önemsemezlik etmemelidir. Bir dil topluluğu olduğu içindir ki *Kur'an* Arapça vahyedildi. (299)

Daha sonra, Arap dilinin yayılışı, vahiy dili olması ve bütün dinî hareketlerde müslümanların bu dili kullanmasına bağlıdır. İhtida edenlerin artması ile Arapça yeni halklar tarafından da kullanıldı: İranlı, Türk, Berberî, Vizigot... Ayrıca, her ne kadar fethin ilk sıraları mahallî diller Arapçanın yanında yönetim dili olarak kullanıldı ise de yavaş yavaş İslâmlaşma ve Araplaşma Arapçanın üstün duruma gelmesini ve

İspanya'dan Horasan'a kadar kullanılan tek dil olmasını beraberinde getirdi. Emeviler asrının sonunda Arapça, şurda burda avam dilleri devam etmesine ve hattâ mahallî lehçeler bulunmasına rağmen, İslâm Dünyasının resmen ve fiilen esas dili haline geldi.

Müşahade etmek lazımdır ki bu Arap dilinin kullanılışı bir nevi "zorlama" ve "resmî" yolla olmuştur. Henüz gerçek İslâm uygarlığını taşıyan bir araç olarak görünmüyor. Bunun için Emevi çağının edebî, hukukî ve dinî ürünlerine dikkat etmek kâfidir. Bunlar çok mahduttur. Arapça bütün İslâm Dünyasının kendini ifade ettiği bir dil değildir.

- (300) Aksine, Abbasi sülalesi ile Arapçılık, kabından taşar. Yönetime İranlıların girmesine rağmen Arapça imparatorluğun bütün memurlarının dili olmuştur. Bu durum yalnız Orta-Doğu'da değil, İfrikiya'da da kendini gösterir. Buraya, Doğu menşeli Aglabiler gelerek iktidarı alır; burada ekserisi Arabistan ve Irak asıllı h a r i c i l e r kendi topluluklarını kurarlar. İspanya'da da durum böyle olmuştur: İlk olarak gelen Suriyeliler dalgasından sonra son Emeviler Arapların iktidarlarını kuvvetlendirmek üzere gelmişlerdir. Bütün abidelerdeki kitabeler ne için yapılsa yapılsın Arapça yazılmıştır: İdarî kararnameler, kuruluş yazıları ve dinî metinler...

Bir başka olay Arapçanın tesirini artırır: A b b a s i h a l i f e l i ğ i n i n ilk elli yılı içerisinde hukuk ekolleri kurulmuştur. Bunların hepsi Araptır. Üçte ikisi Irak'ta kurulmuştur. Çok süratlı olarak yayılmış -ş i i l e r h a r i ç , ki bu asır için mühim değildir- bütün müslümanlar tarafından tanınmıştır. Bu fıkıh tefsiri yapan okullar çok geniş bir alana yayılmıştır. Bunlar İspanya'dan Horasan'a kadar yayılır. Yine bunlar *Kur'an*'ın cihan şumullüğüne katkıda bulunur ve Arapçanın gelişmesini hızlandırır.

- Aynı şekilde Bağdad daha sonra Kurtuba ve Kahire saraylarının tesirini de nazar-ı itibara almak gerekir. Bütün önemli kişiler Arap ya da araplaşmış kişilerdir. Edipler, şairler, tarihçiler, filozoflar hep Arapça yazarlar. VIII. yüzyılın sonlarına doğru Arapça gerçekten İslâm Dünyasının uygarlık dili haline gelir. Halife **Hakem II.** ve **Abdurrahman III.** tarafından çağrılan bir takım kültürlü dogulu kimselerin Kurtuba'ya yerleşmesiyle Arapçanın başarısı kuvvetlendi. Bunlar meselâ: **Ebu Ali el-Kali**, Bağdad'lı şair **el-Muhamnad** ve bilhassa tarihçi **Ahmed İbn Muhammed el-Râzî**'dir. Daha sonra, İspanya hiçbir zaman Arap dilini inkâr etmeden bir şahsiyet kazandı.

Doğu Müslüman Dünyasında bütün edebiyat, fen, felsefe sahasında düşünülen ve yapılanlar Arapça ifadesini buluyordu. Birçok İran'lı filozof, tarihçi, bilgin olmasına rağmen bu zaman bir İran literatürü yoktur. Hepsı Arapça yazıyorlardı. Yeniden İran kültürünün canlanması İran'ın doğusunda muhtar dinastilerin özellikle X.yüzyılın başında Sâmânîlerin kurulmasıyla ortaya çıkar. Bu canlanma, Abbasi halifeliğinin çökmesi ve İran'da Türklerin bulunmasına rağmen hız kazandı.

Bu çağda bir Türk literatürü de yoktur. Zira İslâm Dünyasına gelen Türkler entellektüel değildiler. Bu konuda XII. yüzyıldan ve bilhassa XIII. yüzyıldan sonradır ki Doğu'da Türkçe bir edebiyat ortaya çıkmıştır.

Arap dilinin yayılması, Orta-Doğu halkları tarafından asimile edilen, Yunan ve Helenistik uygarlığı gibi daha önce mevcut uygarlıkların desteğinden yararlandı. Hristiyan, Yahudi, Ortodoks, Süryani ve Koptlar Yunanlıların yerini aldı. Abbasiler devrinde bu Hristiyan ve Yahudiler, Yunanca eserleri Arapçaya tercüme ettiler. Bu çalışmalar Arap dilinde bütün müsbet ilimlerin (matematik, kimya, tıp, astronomi) esas unsurlarını elde etmeye imkân verdi. Bağdad ve Kurtuba'da kütüphaneler kuruldu... Çinliler ile temas sonucu Orta Asya'da VIII. yüzyıldan itibaren bilinen kağıdın kullanılışı bilginler ve Arap edipleri tarafından yazılan kitapların yayılmasını kolaylaştırdı.

Yavaş yavaş Arap kültürü etrafa yayıldı. İspanya ve İtalya aracılığıyla Hristiyan Batı filozofları Arapların eserlerine ilgi duydular. Bu eserler sayesinde eski Yunan kültürü Ortaçağ Batı Dünyasında yeniden bulundu. Bu temaslar ve tesirler henüz sınırlı kalmıştır. Arap kültürünün yayılması İslâm Dünyası sahasına inhisar etmiştir. (302)

B- SANAT ve SANAT ESERLERİNİN YAYILMASI

Jean Sauvaget İslâm sanatının değil İslâm ülkelerinin sanatının (sanatlarının) var olduğunu ilân ediyordu. Bu fikir, konunun ana noktasına dokunuyor.

Bu "İslâm" sanatının kaynağında pratik bir görüş vardır: Cuma namazlarını bir arada kılmak için bir hına temin etmek. Bu yapı önce mescit sonra cami adını aldı. İlk mescit, Hz. Muhammed'in Medine'deki evinin sadece avlusuydu. Hizmet için kâfi geliyordu. İlk halifeler devrinden itibaren, müminlerin sayılarının artması ve belli yerlerde toplanabilmeleri için büyük genişlikte yapılar yapmak gerekti. Daha önce İslâm Dünyasında sosyal ve ekonomik alanda cami ile kent

arasında var olan ilişkiyi gördük. Dinî plânda, kuvvetli bir cemaat mefhumu ile cuma günü ibadet ihtiyacı, kentlerde ulu camiler inşa etmeyi gerektirdi. Mescit ismi genişliği daha küçük olan binalara verildi.

- (303) İslâm Dünyasının ilk camileri Medine, Şam ve Kudüs camileridir. Medine'deki Büyük.Camiin orijinal şeklini bulmak, yüzyıllar boyunca yapılan tadilatlar dolayısıyla zor olmuştur. Eski Arapça metinler üzerine dayanarak, epeyce zaman önce yazdığı kitapta, Jean Sauvaget ilk elemanları bulmaya çalıştı. Fakat bazı sonuçlar münakaşa edilebilir. O, Araplar, Şam, Kudüs gibi şehirlerde, kilise ve saraylar gibi belli başlı binaların bazilik Roma planı ile yapıldığını görerek Medine Camiinin de bu plâna göre yapıldığını her şeye rağmen iddia etti (bu da ıspat edilmemiştir).

En başta Suriye'deki binalar Araplara etkide bulundu. Fetihler Araplara, Şam'daki Saint-Jean-Baptiste kilisesinin ve Kudüs'teki diğer kiliselerin genişlik ve büyüklüğünü öğretti. Şam'da birkaç Hristiyan kilisesini alarak camiye tebdil ettiler ki bu onlar için bir mesele değildi. Daha sonra, Velid I. Saint-Jean-Baptiste kilisesini müsadere etti. Bu kilise tamamen şekil değiştirdi: Orijinal şekliyle bugün Şam'daki Emeviler camiini görüyoruz (VIII. yüzyılın başları). Çünkü bu zamandan beri yapılan değişiklikler çok azdır.

Kudüs'te müslümanlar, Şam'daki modelleri üzerinden çeşitli unsurları bir araya getirerek camiler inşa ettiler. Meselâ Kubbat el-Sahra, özel bir tipte yapılmış kutsal bir binadır ve devamlı tadil edilmiştir. Mısır'da Roma-Bizans tesiri muhtemelen Fustat'da inşa edilen ilk binalarda hissedildi. Fakat ilk Fustat'tan ancak yer altında kalmış harabelerden başka bir şey yoktur. Arkeologlar bunları gün ışığına çıkarıp araştırmaya çalışıyorlar.

- (304) Öte yandan Irak'ta müslümanlar sıfırdan işe başladılar. İklim yaradım ettiğinden esasen çok seyrek olan kuvvetli maddelerden binalar inşa etmeyi faydalı görmediler. Temel olarak pişmiş tuğla kullandılar. Küfe ve Basra camileri az-çok kapalı geniş sahalara kuruluydu. Bu ilk yapıtlardan iz kalmamıştır. Daha sonra, İran'da Sasânî sanatının ilk inşa edilen binalar üzerine etkide bulunduğu muhtemeldir.

Suriye ve Filistin'de birkaç eser hariç (ekseriya harap durumda) Emevi sanatının büyük problemlerinden biri, zamanın tahribi altında kalması yanında daha sonraki sülalelerin bu sanat eserlerini keyfi olarak yıkması veya eski binalarda değişiklikler yapması olmuştur. O halde Emeviler devrinden kalan şeyleri bulmak için arkeologlara müracaat

etmek gerekir: Özellikle Suriye’de bu iş için uğraşanlar arasında, **Jean Sauvaget** gibi arkeolog olmayanlar da vardı. Arkeolojiyi yalnız başına bir ilim değil tarihin yardımcısı olarak metodlu ve dikkatli kullandılar (Bunu maalesef birçok arkeolog unutuyor). Bunun yanında çok sonra da olsa rivayetle gelen kaynakları ihmal etmemek gerekir.

İslâm arkeolojisi henüz başlangıç safhasındadır: Buna, Yunan ve Roma arkeolojisi kadar çok erken olarak arzu ve heves duyulmadı. Ayrıca müslümanlar, gayri müslimlerin kendi dinî binalarına ilgi duymalarını iyi bir gözle görmediler. Sonra bazı müslüman ülkelerde camilere giriş müslüman olmayanlara yasak idi. Bu şekildeki düşünce yaygın değildir. Arzu edilir ki müslümanlar kendileri, kendi eserlerinin ve harabelerinin etüdünü kendileri kendi ellerine alsınlar.

Genel olarak, İslâm arkeolojisi ağırlığını, terkedilen siteler (meselâ, Rakkâda, İfrikiya’da Sabra Mansuriye, Irak’da Samarrâ, İspanya’da Medinet el-Zehra) tecrit olmuş binalar (Mşatta, Kasr el-Hayr Sarayı) ve az çok iyi korunan camiler üzerine topladı. Elde edilen sonuçlar her (305) ne kadar zayıf ise de saygıya değer ve şurda burda kalan asıl unsurları ve birbirlerine etkilerini tayin etmeye imkân verdi. Buna rağmen, çok yapılacak şey vardır. Meselâ İran’da asıl anlamda arkeoloji alanında hemen hemen hiç bir şey ele alınmadı: Ekserisi, XIII. yüzyıldan sonra yapılan, sağlam kalmış abideleri tetkik etmekle iktifa edildi.

Öte yandan Kuzey Afrika’da İslâm sanatının bu bölgede önderliğini yapan **Georges Marçais**’nin kazı ve tetkiklerinden başka Ziriler devrinin daha iyi anlaşılmasına yardım eden **L.Golvin**’in yakında neşrettiği *Aşir ve Kal’a Benu Hammad*’daki eserleri tetkikini zikredebiliriz. Ayrıca **A.Lézin**’in tetkikleri yanlış değilse çok geleneksel olan *Kayra- van*’da Ulu Cami ve *Mahdiya*’da *Fatimî Camii* üzerindeki verileri yeniledi.

Arkeolojiden epigrafiyi ayırmak imkânsızdır. Bu bilim dalını başlatan **Max Van Berchem** olmuş fakat çok az muakkibi çıkmıştır (**J.Sauvaget, G.Wiet**). Doğrudan doğruya abidelerin tarih taşınması dolayısıyla taşıdığı önemden başka, epigrafi çeşitli tip yazıların tetkiki ve bunların evrimi; dinî formüllerin sultan lakaplarının, vezir ve diğer önemli kimselerin ünvanlarının istihalesini aydınlatır. Bu belgelerin bir kısmı (306) idarî emirlerdir ki halkın geçtiği yerlere asılmıştır. Arkeoloji gibi bu ilim de tarihi verilerden tecrid olamaz ve bölümlenmeler ister. Sanat alanında İslâmın bir bölgesinden diğer bir bölgesine nisbeten karşılaştırmalar yapmaya imkân verir. Çünkü kullanılma alanı geniştir. Bu ne-

denle, bir ülkenin veya bir çağın belirgin hatlarını araştırmada önemli bir eleman teşkil eder.

Şimdi sıra İslâm ülkelerinin sanatı sorununa geliyor: -C a m i olmalarının yanında- Kurtuba ve Kayravan camileri, Kahire'deki İbn Tûlûn, Şam'daki Emevi ve Samarrâ camileri arasında ortak noktalar var mıdır? Önce belli bir eser için belli tip bir stilin var olduğunu görmek lâzımdır. Namaz için müslümanların Mekke yönüne dönmeleri nedeniyle her camide bir mihrap bulunur. Hakim olan fikre göre, kible duvarı karşısında müminlerin en fazla olması gerekir. Bu yüzden kible duvarı uzundur. Büyük camilerin genel görünüşü bu noktada kiliselerin aksinedir. Genişlik boydan daha fazladır. Başka bir nokta; kubbe kullanılmadığı müddetçe, bu geniş salonun çatısını kurmak için kolonlara baş vuruldu. Nihayet, bu devirde kolonlar üzerinde bir geniş kapısı bulunan büyük camilerin bir avlusu vardır.

(307) Ancak ikisi arasındaki değişiklikler mimarinin ve dekorasyonun detaylarında görülür. Kemer şekilleri, işlenmiş ya da işlenmemiş kemer başlıkları, tek ya da çok renkli taşların kullanılması, portaylar üzerine çiçek ya da çizgi dekoru (arabesk) yapılması, şekillerin ince uzun ya da bodur olmaları gibi. Bundan her bölgenin kendine özgü farkları ortaya çıkar: Kurtuba Ulu Camii, İbn Tûlûn Camiinden çok farklıdır. Bu konuda camilerden başka binalarda görülen mahallî tesirler üzerinde daha geniş olarak durulabilir: Saraylar, kral rezidansları, hamamlar, hastaneler, medreseler gibi... Bu konu üzerinde İslâm sanat tarihçileri bizden önce durdular. Fakat İslâm ülkelerinin gerçek bir sanat tarihini yazmanın hâlâ gerekli olduğunu söylemek lâzımdır.

Bu sanat bir ülkeden diğerine göre değişiklik gösterir. Fakat bu İslâm ve Arap futuhatının bir mevyesi ve yankısıdır. Kurtuba'da olduğu gibi Bağdad'da da dinî ve diğer ihtiyaçlar için yapılan binaların girişimini yapan araplardı. Bir "İslâm sanatı" doğup yaşadı.

SONUÇ

XI. yüzyılın ortalarına doğru İslâm Dünyası Türklerin veya Berberilerin kontrolü altına geçmeye başladığı vakit, tarihinde yeni bir sayfa açılır; zira bundan böyle teşebbüsler Arap olmayan halklara geçer. Bu halklar, Araplardan daha az samimi ve heyecanlı müslüman değildirler. (309)

Bu üç asır boyunca yapılan müslüman fetihlerini topluca müतालaa ederssek, Hz.Muhammed'in ölümünden sonra lanse edilen fetih hareketleri VIII. yüzyılın ortasına kadar sürdü ve gayesi alınan topraklardaki sakinleri müslüman etmek değil gayr-ı müslimleri müslüman hâkimiyeti altına sokmaktı. Batı Hristiyan devletlerinde olduğu gibi, fetihlerin gayesi, din değiştirmek değildi. Bu noktada Arap ile İslâmın aynı tutulmasının sonucunu görmek gerekir. Bu da Arapları Hz.Muhammed tarafından tebliğ edilen vahyin tek sahipleri kılıyordu. Bu tek gerçek, dinin üstünlüğü, müslüman olmayanların itaat etmesiyle kendisini göstermelidir. Yayılma, toprak kazanma ve politik bir yayılma idi. Bu "dinî" değildi. Bu anlamda ki fatihler indinde misyoner gayeler taşımyordu. Başlangıçta ve Arabistan dışında İslâm dininin, Hristiyanlıkta olduğu gibi, din adamı, misyoneri ve propagandacısı yoktu. Hristiyanlık da başlangıçta silahlı kuvvet değil söz, nasihat ve iyi örneklikle kendini ortaya atıyordu.

Çok erkenden Araplar savaşıllara giriştiler. Çünkü Allah'ın onlara zafer vereceğı ve bunun başka türlü olamayacağı kanaatinde idiler. Müslümanlar, zaferlerine ve bilhassa yenilenlerin elde edilen ganimetlerden de pay almasını içtenlikle kabul etmediler. Bu yüzden Arap ve müslüman olmayanları toplumda en uzun müddet aşağı seviyede tutmaya çalıştılar. (310)

Herhalde hor görmeden ziyade, kendilerinin Allah tarafından seçilmiş, muzaffer olmalarının gururu vardı. Bu, kendilerinde Arap ve müslüman sıfatı taşımyan aşağı tabakadakilere karşı bir büyük müsamaha ile birleşmiştir.

Mağmafih gittikçe artan İslâma katılmaların, fatihlerin iradeleri ile değil fakat bu yerlerdeki halkın muzaffer olan topluma kendilerinin de girmeyi araştırmalarından dolayıdır. *M e v a l i*'nin tam bir müslüman olarak kendisini tanıtmaları için ne kadar güçlük çektiğini gördük. Kayıtsız olarak bu topluma kabul edilmeye başladıkları zaman yani Abbasi-ler devrinden itibaren bir dinî yayılmanın olduğu söylenebilir. Artık İspanya'dan Maverraünnehir'e kadar müslümanlar oturdukları yerde çoğunlukta oldular. Bu *i h t i d a* dalgası artık durmadı. Hiç olmazsa Doğu'da yeni gelen Türkler İslâma girdiler ve ona yeni bir savaş canlılığı verdiler. Mağrib'de El-murabitların yaptıkları gibi.

Bu dinî yayılmanın vâki olduğu çağdan itibaren Arap dili, yeni ve orijinal bir uygarlığın ve dinin aracı oldu. Bu uygarlık ilk Abbasiler zamanında ortaya çıkar. Çünkü bu, *i h t i d a* edenlerin İslâm toplumuna katılmalarına bağlıdır. Bu katılma da tam olmuştur. O halde bir Arap, İran veya Vizigot uygarlığından değil İslâm Uygarlığından söz edilebilir. *Jean Sauvaget*'yi tasdik ederek bir İslâm ülkeleri uygarlığı vardır denebilir.

Askerî zaferden daha çok uygarlığıyla İslâm Dünyası insanlığın ilerlemesine katkıda bulundu. Filozofları, bilginleri, doktorları, tüccarı Bizans ve Antik-Dünya ile Orta-Çağ Hristiyan Dünyası arasında ilişkiyi kurdular. Bu sonuncular toprak genişlemesinden daha uzun süren, üç asır boyunca müslümanların yararlandığı entellektüel yayılmadan yararlanmaya imkân buldular.

- (311) Hristiyan Batı Dünyası barbar göçleri içinde kendi kendini ararken, İslâm Dünyası canlı, hareketli iç yapısı ve hareketleriyle çeşitlilik arzeden toplumu birçok unsurları bir araya toplayarak kendine göre şekillendiriyordu. İster Endülüs'ten ister Irak'tan olsun ister Berberî ister İranlı, Arap veya Türk olsun hepsi Orta-Çağ İslâm Toplumunu oluşturdu.

DİZİN

A

- Abbas, 79, 81, 119
 Abbasi halifeleri, 60, 176
 Abbasi halifelîği, 151, 190, 222
 Abbasiler, 121
 Abd el-Celîl P. 175
 Abd el-Ka'ba, 71
 Abdullah, 68
 Abdullah b. Mesud, 97
 Abdullah b. Âmir, 94
 Abdullah İbn Rustem, 122
 Abdullah İbn Sad, 110
 Abdullah İbn Sarh, 94, 98
 Abdullah İbn Zübeyr, 105, 106
 Abdulmuttalip, 67, 68
 Abdurrahman, 150, 152
 Abdurrahman İbn Muaviye, 119
 Abdurrahman III., 149, 151, 197, 222
 Abdülmelik, 105, 113, 114 162, 181, 183, 186,
 201, 210
 Abdülmelik II., 109
 Abdüşşam, 67
 Abdüşşems, 71
 Adab, 135
 Adil (çoğ. : udûl), 127
 Adnan, 63
 Adnanîler, 63
 Adud ed-Devle, 148
 Ağlebîler, 145, 213
 Ahdâs, 204
 Ahmed İbn Büveyh, 148
 Ahmed İbn Hanbel, 176, 177
 Ahmed İbn Tulun, 139
 Ahtal, 117
 Akabe, 73
 Akdeniz, 98, 129, 206
 Akhila, 112
 El-Aksa Camii, 118
 Alevîler, 157
 Ali b. Ebi Talib, 68, 70, 80, 94, 98, 99, 100,
 104, 140, 180, 181.
 Ali el-Riza, 123
 Ali (Hamdanî), 148
 Ali İbn el-Furat, 147
 Ali İbn Muhammed el-Alevî, 137
 Almeria, 162
 Alphonse VI, 158
 Alpler, 152
 Altın Çağ, 136
 Amalfi, 147
 Amanus, 108
 Amil, 93, 95, 113
 Âmine (Vehb kızı), 68
 Amr İbn el-Âs, 79, 88, 91, 100
 Anadolu, 91,
 Antakya, 157
 Arafat, 80
 Aramea, 118
 Ârâmî, 91
 Araplar, 60, 63, 91, 93, 127, 128, 192, 196
 Arapça, 62, 150, 168
 Arap dili, 192, 221, 222
 Arap İmparatorluğu, 102, 118, 157
 Araplık, 95
 Arif, 217
 Aristo, 175
 Aryânî, 120
 Asad, 87
 Asya. 220
 Aşir, 225

Autopraktoi (Toprak vergisi), 200
Avar ordusu, 88
Avras, 111, 161
Ayşe, 97
Ayyârûn, 204
Azad, 117
Azarika, 107

B

Bâbek, 124
Babilon (Bugünkü Kahire yakınındaki) 91
Badajos, 162
Bagdad, 121, 124, 128, 130, 203, 204, 218, 223, 226
Bagdadi, 180
Bahîra, 68
Bahreyn, 61, 87
Baltuk, 129
Barselona, 150
Basasirt, 159
Basra, 94, 99, 117, 203
Basra körfezi, 87, 128
Batu Dünyası, 57
Batniye, 141
Battal Gazi (Seyyid), 148
El-Battani, 133
Bay'a, 183
Becker, 199, 200
Bedevi, 192, 195,
Bedevi kabileleri, 79, 80
Bedeviler, 93
Bedevilik, 64,
Bedir, 76
Bedr el-Cemali, 160
El-Bekri, 214
Bekr kabilesi, 89
Beledi, 150
Belediye, 204
Belucistan, 110, 208
Benu Hanife, 87
Benu Haşım, 67, 72, 73
Benu Hilal, 161, 162
Benu Huzaa, 79
Benu Kaynuka, 77
Benu Kureyza, 65
Benu Lahm (Lahmiler), 65

Benu Nadir, 65, 77
Benu Suleym, 161
Benu Tamim, 87
Benu Umeyye, 97
Berberice, 118
Berberi, ler, 111, 145, 157, 162, 163, 190, 221, 227, 228
Berchem (M. V.), 225
Berid (Posta), 126
Bermekî ailesi, 122, 123
Beyazid I., 109
Beyt el-Hikme, 93, 132, 187
Beyt el-mâl, 187
Biat (Bey'a) 104, 184
Biruni, 133, 158
Bizans, hılar, 62, 78, 88, 90, 92, 93, 95, 108, 111, 136, 153, 176, 208
Bizans yönetimi, 103, 114
Bicâye, 214
Bilal el-Habeşi, 71
Blachere, (R.), 70
Buhari, 136, 173
Bulgar, 129
Burjuvalar, 59
Buveyhî, 142
Buyî, ler, 159, 183
Buyî vezirler, 148

C

Caetani, 199
Ca'fer el-Mansur, 121
Cafer el-Sadık, 142
Cahen (C.) 67, 167, 187, 217
Cahiliye, 221
Câhiz, 135, 199, 202, 216
Camiler, 221, 223, 224
Canard (M.), 109
Car, 67
Cavzar, 146, 184
Cebriye, 174
Celûla, 89
Cemel Olayı, 100
Cerbe, 80
Cerib 200
Cevher, 146
Cezayir, 142

Cihad, 83
Cizye, 84, 95, 115, 197, 200, 201
Constans, 109
Constantin IV., 109
Cund, 114
Curacima, 108

Ç

Çek, 130, 219
Çeviriler, 124
Çin, 128, 130, 208

D

Dâi (çoğ. du'ât), 142
Dârul-İslâm, 184
Dâsina, 90
Dennett (C.), 199
Digenis Akritas, 148
Dihkan, 95
Dinar, 113, 129
Dirhem, 113
Divan, 93, 96, 126, 186
Divan el-Ceyş, 93, 112, 218
Divan el-Dâr, 187
Diyet (Tazminat), 64
Dumat el-Cendel, 78
Dürzi, 159
Dvin, 91

E

Ebrehe, 62, 68
Ebu Abdullah, 144, 154
Ebu Abdullah (Ağlabî), 145
Ebu Ali el-Kali, 222
Ebu Bekir, 70, 72, 74, 81, 83, 86, 87, 96, 179, 181, 184
Ebu Davûd, 173
Ebu Eyyub Ensari, 109
Ebu Hanîfe, 122, 136, 177,
Ebu Haşim, 119
Ebu'l Abbas, 119
Ebu'l-Abbas el-Saffâh, 121
Ebu'l 'Alâ el-Maarri, 147

Ebu Leheb, 73
Ebu'l Farac el-İsfahani, 135
Ebu Musa el-Eğ'ari, 100
Ebu Muslim, 119, 122
Ebu Nuvas, 134
Ebu Said el-Rustemi, 195
Ebu Süfyan, 77, 78, 79
Ebu Talib, 72
Ebu Ubeyde, 81
Ebu Ubeyd, 90
Ebu Yezid, 145, 184, 196
Ecnadeyn, 90
Eftasiler, 162
Ehl-i Kitap, 76, 92, 194
Ehl-i Sünnet, 159, 171, 172, 175, 176
Elcezira, 162
Emevi Halifelîği, 192
Emevi İmparatorluğu, 117
Emeviler, 59, 99
Emevi Sülâlesi, 58, 94
El-Emin, 69
Emin, 217
Emir, 95
Emir el-Mu'minin, 106, 180, 182
Ensar, 94, 114
Endülüs, 129, 149, 152, 216, 228
Endülüs Emevileri, 134, 153, 158
Ensar, 75, 81
Ermeniler, 90
Ermenistan, 98, 201
Esved (kişi adı), 87
el-Eğ'ari, 176
Evs, 65, 73
Evzâ'i, 177
Ezruh, 80, 100

F

Fadl İbn Yahya, 191
Farabi, 133
Fars, 176
Farsça, 168
Fas, 123, 190, 203
Fatimî halifelîği, 125
Fatımîler, 138, 142, 146, 158, 180, 183, 187, 208, 212, 213
Fatma, 104, 138

Fattal (A.), 198
 Fedek, 61, 78, 92
 Felsefe, 59, 124
 Fey', 92
 Fırat nehri, 89
 Filistin, 90, 116
 Firdevsi, 158
 Fityân, 204, 217
 Fizan çölleri, 91
 Fukaha, 136
 Fustât, 94, 99, 113, 139, 203, 224
 Futuvva, 217

G-Ğ

Gâbes, 129, 161, 215
 Gafsa, 129
 La Garde Freinet, 152
 Cardet (L.) 181, 182
 Gassaniler, 65, 90
 Gatafan, 87
 Gautier (E. F.), 111
 Ğayr-i müslimler, 117
 Geylân el-Dimaşki, 174
 Ghazi (M.F.), 204
 Gırnata, 162
 Girit, 109
 Goitein (S.D.), 209, 216
 Goldziher, 174
 Golvin (L.), 225
 Göçebe, 191
 Gregoire, 111
 Greguar ateşi, 109
 Grek İmparatoru, 108
 Grekler, 91
 Grohmann, 199
 Grunebaum (G. E. von), 183, 194
 Gulat, 142
 Guta, 131
 Güney Arabistan, 80

H

Habeşistan, 91
 Habeş istilası, 62
 Habeşliler, 78
 Hacc, 78

Haccâc, 114, 116, 117, 186
 Haccâc İbn Yûsuf, 107
 Hacer, 66
 Hacer ül-Esved, 66, 79, 144
 Hâcib, 151, 153, 186, 212
 Hâdi, 123
 Hadramavt, 62, 107, 119
 el-Hakem, 153, 199
 el-Hakem I., 150
 el-Hakem II., 152, 190, 222
 el-Hâkim, 159, 160
 Halep, 203
 Hâlid b. Velîd, 79, 88, 89, 90
 Hâlid el-Bermeki, 126
 Hâlid el-Kasri, 118
 Halif, 67
 Halife, 95, 125, 126, 139, 153, 185
 Halife (emir el-mü'minin), 152
 Halifelik, 103, 125, 182, 183
 Hallâc, 147, 136
 Hamadani, 135
 Hamam, 212
 Hamdaniler, 135, 146, 157
 Hamdan Karmat, 143
 Hamidullah (M.), 66, 78
 Hammâdiler, 162
 Han, 212
 Hanbelî, 217
 Hanbelilik, 132, 178
 Hanefilik, 132
 Harac, 92, 115, 200, 201, 202
 Harezmi, 89
 el-Harezmi, 133
 Hariciler, 100, 113, 196, 105, 122, 171, 174, 177,
 178, 179, 180, 186, 222
 Haricilik, 104, 145, 149, 153, 176
 Harici-Zeydi, 137
 Hariri, 135
 Harun el-Reşid, 123, 127, 145
 el-Hasa, 143
 Hasan, 104, 138
 Hasan (Hamdanî Şii emir), 148
 Hastane, 212
 Hâşim, 67
 Hâşimiler, 98, 108, 119,
 Hatice, 68, 69, 70, 72
 Havazin, 80
 Hayber, 61, 78, 92

Hazarlar, 129
 Hazine, 126, 210
 Hazrec, 65, 73, 77
 Hristiyanlar, 62, 77, 112, 150
 Hristiyan, 194, 209
 Hristiyan Dünyası, 133
 Hızanat el-Mâl, 187
 Hicaz, 202
 Hilâfler, 161, 196, 205, 214
 Himyerliler, 62
 Hind, 208
 Hindistan, 110, 128, 206
 Hind Okyanusu, 128, 215
 Hind tesiri, 65
 Hindû, 173
 Hisebe, 185, 217
 Hişam, 115, 174
 Hişam b. Abdülmelik, 105, 118
 Hişam I., 150
 Hişam II., 152
 Hiyâl, 209
 Heliopolis, 91
 Heraklius, 80, 88, 90, 91, 112
 Hodna, 161
 Horasan, 123, 124
 Horasanlılar, 127
 Hubus, 212, 213
 Hudeybiye Barışı, 79
 Hûdîler, 162
 Hulûl, 141
 Humareveyh, 139
 Hums, 80, 90, 112
 Huzaa, 66
 Huzistan, 107
 Hüseyin, 105, 138, 141
 Hüsevi, 62
 Hüsevi I., 200
 Hüsevi II., 88

I

Irak, 92, 95, 98, 117, 121, 127, 128
 Iraklılar, 206

I

İbadîler, 107, 118, 122
 İbn Ebi Amir, 162, 190, 197

İbn Êbi'l-Avcâ, 122
 İbn el-Mukaffa, 122
 İbn Hafşûn, 151
 İbn Haldun, 111, 162
 İbn Hanbel, 136
 İbn Hânî, 147
 İbn Havkal, 147, 214
 İbn Hazm, 197
 İbn Hişam, 67, 134
 İbn İshâk, 67, 71
 İbn Kudama, 210
 İbn Kisay, 134
 İbn Kuteybe, 134
 İbn Mâce, 173
 İbn Rüstem, 145
 İbn Sad, 111
 İbn Sarcûn, 112, 116, 182
 İbn Sina, 133
 İbn Tûlûn, 226
 İbn Utal, 112
 İbn Zeyd, 137
 İbrahim, 76
 İbrahim (Hz.), 79, 82
 İbrahim el-Mavsilî, 135
 İbrahim İbn Ağlab, 145
 İbranice, 221
 İcma, 177
 İctihad, 177
 İdris İbn Abdullah, 145
 İdrisiler, 123
 İfrikiya, 98, 111, 122, 146, 156, 161, 190, 213
 İgar, 210
 İhsitler Sülâlesi, 139
 İhtida, 139, 205
 İhvan us-Safâ, 144
 İkrime, 87
 İktâ, 132, 147, 190, 210, 211
 İmam, 141, 160^a
 İmam (dini başkan), 121
 İncil, 79
 İndus, 110
 İpotek, 129
 İran, 89, 113, 117, 173
 İranlılar, 120, 128, 206
 İranlılık, 139
 İranlı vezirler, 121
 İren (kraliçe), 123
 İsa (Hz.), 69, 79

İslâm Cemaatı, 88
İslâm Dünyası, 57, 59, 60, 85, 154
İslâm fetihleri, 57
İslâm Hukuku, 171, 172
İslâm İmparatorluğu, 120
İslâm uygarlığı, IX
İsmail (Hz.), 63, 82
İsmail İbn Bülbül (vezir), 147
İsmailîler, 142, 154
İsmailîlik, 141, 160, 217
İsna eşare (on imam), 142
İspanya, 108, 190, 207, 214
İspanya Emevîleri, 60
İstiğlâl, 211
İstanbul, 91, 108, 109
İstihsan, 177
İ'tizâl, 105
İyaz İbn Ganem, 91
İzmit, 109

J

Jean Tzimiskes, 148
Jugum, 200
Jüstinyen II., 109

K

Kâbe, 66, 76
Kabail, 195
Kabil, 144
Kabile hayatı, 64
Kaderiye, 174, 177
Kadı, -lık, 113, 160, 126, 188, 189
Kadı'l Kudât (Baş kadı), 188
Kadisiye savaşı, 89
Kâfur, 196
Kahina, 111
Kahire, 146, 203, 204, 216, 226
Kahtan, 63
Kahtanîler, 63
el-Kâim, 184
Kal'a, 162
Kal'a Benu Hammad, 225
Kancıların, 126
Karh, 122

Karmat, 161, 214, 217
Karmatîler, 138, 141, 142, 143, 144
Kartaca, 111
Kasr el-Hayr, 118
Kasr el-Hayr Sarayı, 225.
Kastal, 118
Kastilla, 158
Kataban, 62
Kati'a, 114
Kaynuka, 73
Kayravan, 111, 113, 196, 203, 225, 226
Kaysâriya, 204, 216
Kayser, 92, 109
Kayseri, 90
Kaysî, -ler, 63, 106
Kâzimiye, 122
Kelâm, 59, 124
• Kelbîler, 158
Kelbler, 160
Kelt-Lâtin, 150
Kentliler, 59
Kephallition, kephaleion (Baş vergisi), 200
Kerbelâ, 105, 125
Kervan, 219
Kervan yolları, 66
Khorigia, 201
Kıbrıs, 98, 127
Kızıl Deniz, 61
Kilikya, 108
Kindî, 133, el-Kindî, 135
Kopt, 91
Köleler, 64, 71, 128, 194
Kölelik, 84, 137
Ktesifon, 80, 88 (Bk. Medâin), 89
Kubbet el-Sahra, 118, 224
Kudüs, 80, 88, 90, 101, 117
Kûfe, 94, 99, 113, 117, 203
Kûfe ekolü, 177
Kur'an, 82, 92, 97, 98, 99, 136, 142
Kureys, 75, 107, 196
Kureysî, -liler, 66, 70, 71, 77, 79, 97
Kureyza, 73, 78
Kurtuba, 112, 149, 150, 152, 156, 162, 199,
204, 213, 218, 223, 226
Kusay, 66
Kusayr Amrâ, 118
Kuseyla, 111
Kutama, 144, 154

Kuttab, 118, 203
Kuzey Afrika, 107, 108, 110, 122, 141, 154
Küçük Asya, 88, 108

L

Laik, 172
Lammens (H.), 102
Laoust (H.), 153, 172, 175, 177
Lât, 63
Lâtince, 118
Leon İsaürîen, 110
Levant, 129
Lewis (B.), 143, 191, 208, 217
Lezin (A.), 225
Libya, 122
Likya kıyıları, 98
Lombardiya, 152
Lombard (M.), 203, 207
Lonca, 216, 217

M

Ma'addi, 63
Madain, 61
Mağrib, 162, 214
Mahmud (Gazneli), 148, 158
Mahmud İbn Sebüktein, 158
Main, 62
Makna, 80
Makrizî, 159
Mala, 67
Malaga, 162
Malatya, 108
Mâlik İbn Enes, 136, 177
Mâlikilik, 145
Mâlikî, 150, 153
Mâliye, 126
Manat, 63
Mansur, 122, 126
el-Mansur (İspanya'da Almanzor), 152, 184
Marçais (W.), 111, 202
Marçais (G.), 225
Marib Seddi, 62
Marrekeş, 203
Marûnîler, 109, 131
Massignon (L.), 131, 171, 216

Muvallad (un), 149
Maveraünnehir, 116
Maverdi, 184, 185, 187, 188, 189,
Medine, 103, 113
Medine't el-Fas, 145
Medinet'el-nebi, 74
Medinet'el-Selam (Bağdad), 122
Medinet'el-Mudavvar (Bağdad), 122
Medinet'el-Mansur (Bağdad), 122
Medinet el-Zehra, 152, 153, 203, 225
Mehdi, 122, 141, 156, 159, 184
Mehdiye, 203, 225
Mehmet II (Fatih), 109
Mekke, 66, 73, 78, 103
Melikî, 89
Melik (Emir), 150
Memun, 123, 124, 126, 175
Merdeiler, 108, 109
Merida, 199
Mervan, 105
Mervan İbn el-Hakem, 106
Mervan II., 118, 119
Meryem, 69, 79
Mescid-i Haram, 76
Mesleme, 110
Mes'udi, 135
Mesut Arabistan, 62
Mevâli, ler, 96, 108, 114, 115, 116, 117, 120
127, 156, 178, 193, 228
Mevlâ, 64
Mezhep, 153
Mezopotamya, 89, 91
Mısır, 88, 91, 94, 121, 173, 213
Mışatta, 118, 225
Mila, 161
Mirdastler, 160
Moğollar, 121, 158
Monofizit, 89
Moritanya Berberileri, 60
Mazalim heyeti, 188, 189
Mozarablar, 197
Muaviye, 58, 88, 94, 100, 102, 103, 104, 117
174, 181, 182, 183
Maysun, 116
Muaviye İbn Ebi Süfyan, 99
Muaviye II., 105
Muhacirler, 75, 84,
Muhammed (Hz.), 58, 61, 67, 83, 84, 85, 87, 95,
96

Muhammed el-Darazi, 159
 Muhammed el-Habib, 144
 Muhammed İbn Ebi Amir, 152, 153
 Muhammed İbn el-Kasım, 110
 Muhammed İbn Hanefiye, 119
 Muhammed İbn Raik 147
 Muhammed İbn Tuğaç, 139
 El-Muhannad, 222
 Muhtar, 106
 Muhtedi, ler, 114, 147
 Muhtesib, 189, 217
 Muiz el-Devle, 146, 148, 156, 161, 184
 El-Mukanna, 123
 Mukata'a, 210, 211
 Multan, 110
 Mulûk el-Tevâif, 162
 El-Muntazar, 142
 Murabıtlar, 158, 228
 Musa (Hz.), 73, 82
 Musa İbn Nusayr, 112
 Musalima, 149, 197
 Musanna İbn el-Haris, 89
 Musevi, 194
 Museylime, 86, 87
 Musul, 113
 Mustansır, 160, 214
 Musta'rib, 150
 Mutasım, 124, 175
 Mu'taz, 147
 Mutevekkil, 176, 198, 199
 Mutezile, 123, 136, 175
 Mutezillilik, 124
 Mutezilliler, 177
 Muvahhidler, 158
 Muvallad, 197
 Muzarab, 199
 Müctehitler, 209
 Münafıklar, 75
 Müslim, 136, 173
 Mütenebbi, 135
 Mütevekkil, 124, 136
 El-Mütenebbi, 147
 Müzdelife, 80

N

Nacadât, 107
 Nahla, 76

El-Nasa'i, 173
 Nazir, 73
 Necid, 63
 Necran, 61, 80
 Nefud, 61
 Nehavent, 89
 Nehrevan, 100
 Nicephore Phocas, 148
 Nizari, 63
 Normandlar, 162

O

Oğuz Türkleri, 158
 Okul, 212
 On-imam, 180
 Ordu komutanları, 114
 Orta Asya, 108
 Ortadoks, 89
 Osman İbn Affân, 71, 92, 94, 96, 97, 100, 101, 175, 183
 Osman bin Talha, 79
 Osman İbn Mas'un, 72
 Osmanlılar, 183
 Otton I., 152

Ö

Ödünç veme, 129
 Ömer, 72, 81, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 96, 179, 181, 183, 184, 198, 201
 Ömer İbn Abdülaziz (Ömer II.) 105, 110, 115, 116, 174, 198, 200, 201, 210
 Öğür (onda bir), 85, 114, 210

P

Pehlevice, 118
 Pellat (Ch.), 216
 Pencap, 110
 Pers, 80
 Pers tesiri, 65
 Pirenne (H.), 98, 207
 Piza, 147
 Planhol (X. de), 216
 Poitiers, 112

Poliçe, 219
Polis şefi, 95
Pampelun, 150
Provence, 152
Provençal (E. Levi), 187, 196, 205, 213, 218

R

Rakkâda, 144, 203, 225
Ramle, 90
El-Râzi, 133, 147, 222
Reconquista, 162
Rey, 177, 188
Riba, 84, 209
Ridda (apostasie), 86
Robert I. Guiscard (Normandiyalı), 158
Rodinson (M.), 64, 71, 74, 208
Rodos, 109
Rodrik, 112
Romalılar, 220
Roncevaux 150
Ron vadisi, 152
El-Rub el-Hâfı, 61
Rücu, 141
Rüstemiler, 123, 214

S

Saba, 62
Saba kralığı, 62
Sabitler, 92, 133
Sabit b. Kurra, 133
Saborios, 109
Sabra-Mansuriye, 146, 203
Schacht (J.), 187, 188, 189
Sa'd İbn Muaz, 78
Saffarî, ler, 138, 195
Sahib el-şurta, 185
Sahra, 207, 215
Saint-jean Baptiste Kilisesi, 118, 224
Saint-Jean-de Compostelle, 153
Saint Sepulcre, 159
Sakalıba (Avrupa asıllı esirler), 152
Sakif, 73, 80
Sâlih, 61
Sâmânî, ler, 138, 142, 158, 195, 196

Samarra, 124, 203
Sâmi, 120
Sanayi, 129
Sanhaca (Berberileri), 146
Saragossa, 150, 162
Saray mabeyincileri, 113
Sarazen, 63
Sasani, ler, 80, 88, 93
Sasani İmparatorluğu, 65
Sauvaget (J.), IX, 167, 169, 223, 224, 225, 228
Savaif (yaz seferleri), 108
Selçuklular, 157, 159, 160
Selçuklu Türkleri, 121
Sergios (Papaz), 90
Sevil, 150, 162, 199
Seyfüddeve, 135, 148
Seylan, 128
Seyyid (şef), 64, 77, 81
Sibaveyh, 134
Sicilmasa, 145, 215, 219
Sicilya, 109, 154, 158
Sikâye, 67
Sind, 110
Sindbad, 128
Siraf, 128
Sîre, 82
Sirenayik (Cyrenaique), 91, 110
Sirus (Patrik), 91
Site, 202
Slav, lar, 129, 162, 190, 220
Sudanlı, lar, 160, 190
Sûfilik, 136
Sufliler, 122
Sufriye, 107
Suftaca, 219
Sûk, 207, 216
Sultan, 159, 183
Sumyafa, 62
Suriye, 67, 68, 76, 90, 94, 95, 114, 173, 190
Suriye (kuzey), 127, 154
Suriyeliler, 149, 150
Süleyman, 105
Sünnet, 171, 172, 173, 177, 179, 209
Sünnet, ler, 140, 217
Sünnilik, 149, 151, 153
Süryanice, 118, 221

Ş

Şabtiye, 107
 Eş-Şafî, 136, 177
 Şam, 103, 113, 161, 177, 203
 Şâmi, 150
 Şarلمان, 123, 150
 Şatt al-Arap, 89
 Şehir, 94
 Şeriat, 184
 Şeyh, 104
 Şia, 100, 101
 Şif, ler, 105, 113, 119, 159, 178, 179, 180, 186, 193, 222
 Şiflik, 140, 141, 147, 153, 176
 Şûra (Şeyhler meclisi), 104
 Şuubiye, 195

T

Taberi, 71, 135, 147, 173, 200
 Taberistan, 137, 201
 Tâcirler, 203
 Tahir, 124
 Tahiriler, 138
 Tahert, 161, 214, 215
 Tahert Emirliği, 122
 Tahvil, 130
 Taif, 63, 80
 Talcia, 195
 Talha İbn Ubeydullah, 71, 94, 98, 99, 100
 Tark İbn Ziyad, 112
 Tayma, 78
 Tayy kabilesi, 160
 Tebûk, 61, 80
 Tenasuh, 141
 Teodor, 90
 Tevrat, 79
 Theophane, 109, 110
 Tıraz, 218
 Ticaret, 128
 Tihama, 61
 El-Tirmizi, 173
 Tlemsen, 122, 145
 Toros dağları, 91, 108
 Trablus, 111

Tripoli, 122
 Tulcibîler, 162
 Tuğrul Bey, 159
 Tuleytula, 112, 150, 158, 162
 Tuluniler, 187
 Tunus, 122, 161
 Türkçe, 168, 223
 Türk, ler, 57, 60, 128, 157, 158, 162, 196, 221, 227, 228
 Tyan (E.), 181

U

Ubeydullah İbn Ziyad, 105, 145
 Ubulla, 128, 137
 Uhut, 77
 Ukba b. Nafi, 111
 Ukkaz, 63
 Ulema, 113, 136
 Ulu Cami, 216
 Uman, 61, 87
 Urfa, 90, 117
 Uzza, 63

Ü

Ümeyye sülalesi veya soyu, 67
 Ümmet, 75, 76, 83, 84
 Ürdün, 90

V

Vahhabilik, 177
 Vahy, 77, 170
 Vakfiye, 213
 Vakıf, 212, 213
 Vali, 93, 95, 186
 Vandetta (öc alma), 64
 Vasıt, 137
 Vasık, 175
 Vasıl b. Atâ, 175
 Velid, 105, 181
 Velid b. Halid, 87
 Velid I., 118, 224
 Velid İbn Ukbe, 94
 Venedik, 147, 152, 220

Verdun, 152
Vezir, lik, 126, 153, 183, 187, 190, 211
Visara tanfiz, 186
Vizara tavgiz, 187
Vizigot, 221, 228
Vufâd, 104

W

Watt (M.), 64, 70, 71, 72, 84,
Wellhausen (J.), 102, 169, 199
Wiet (G.), 225

Y

Yahudi, ler, 76, 112, 117, 173
Yahudi kolonileri, 63
Yakûbî, 89, 213
Yakub İbn Kilis, 147
Yarmuk nehri, 90
Yemame, 107
Yemen, 62, 68
Yemen kabileleri, 63
Yenbu, 63
Yesrib, 61, 73
Yezcerd III., 89
Yezid devri, 112
Yezid II, 105, 174
Yuhanna Jean d'Eilath, 80
Yunan, 173

Yunanca, 118, 124, 221
Yunan felsefesi, 175
Yunan tesiri, 65
Yusuf İbn Abdülmelik, 107

Z

El-Zâhir, 160
Zahirilik, 178
El-Zahravi, 133
Zap suyu (Büyük), 119
Zekât, 82, 84, 114
Zemzem, 66
Zenc, 131, 137, 214
Zenciler, 190, 196
Zenata, 161
Zenata Berberileri, 151
Zerdüşt, ler, 92, 194
Zeyd b. Sabit, 82, 97
Zeydilik, 138
Zillullah-ı fil'arz, 182
Zındak, 122
Ziyad İbn Ebihi, 105, 117, 186
Zikravayh, 143
Zimmi, ler, 115, 117, 194, 195, 197, 199, 202.
Zimmilik, 83
Zirfler, 161, 162, 187, 225
Ziryâb, 151
Zu-Nuvas, lar, 62, 65, 162
Zübeyr, 94, 98, 99, 100

HARİTALAR

- 1- Hz. Muhammed ve İlk Halifeler döneminde Arabistan ve Ortadoğu 68-69
- 2- Emeviler Döneminde İslamın Yayılışı (661-750) 102-103
- 3- Doğu'da Abbasi İmparatorluğu (VIII. yüzyıl ortasından X. yüzyıla) 120-121
- 4- İspanya ve Kuzey Afrika (VIII. yüzyılın sonundan XI. yüzyılın ortasına kadar) 150-151
- 5- Ticaret yolları (VIII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar) .. 208-209

